

НАДІЯ БАБИЧ, ІНЕСА ГУЙВАНЮК

Українська МОВА

9

НАДІЯ БАБИЧ, ІНЕСА ГУЙВАНЮК

Українська мова

для загальноосвітніх навчальних закладів
з поглибленим вивченням української мови
з навчанням румунською мовою

Підручник для 9 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Львів
Видавництво «Світ»
2017

УДК 811.161.2(075.3):=135.1

Б 12

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України від 20.03.2017 р. № 417)*

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Експерти, які здійснили експертизу підручника під час проведення конкурсного відбору проектів підручників для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів і дійшли висновку про доцільність надання підручнику грифа «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України»:

Морараш Анжела Костянтинівна –
вчитель Чернівецької ЗОШ І–ІІІ ступенів № 10
Чернівецької міської ради, вчитель-методист;

Пенюк Людмила Степанівна –
районний методичний центр управління освіти
Глибоцької райдержадміністрації Чернівецької області, методист;

Кульбабська Олена Валентинівна –
завідувач кафедри сучасної української мови
Чернівецького національного університету
імені Ю. Федьковича, доктор філологічних наук, професор.

Бабич Н.

Б 12 Українська мова для загальноосвітніх навчальних закладів з поглибленим вивченням української мови з навчанням румунською мовою : підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Н. Бабич, І. Гуйванюк. – Львів : Світ, 2017. – 272 с.

ISBN 978-966-914-051-7

УДК 811.161.2(075.3):=135.1

ISBN 978-966-914-051-7

© Бабич Н.Д., Гуйванюк І.С., 2017
© Штурма М.С., художнє оформлення, 2017
© Видавництво «Світ», оформлення, 2017

**УКРАЇНО,
ВЕСЕЛКО МОЯ**

Я стою у зеленому гаї,
наслуховую спів солов'я,
ніжним співом мені промовляє,
рідним співом мені промовляє
Україна пісенна моя,
Україна казкова моя.

Я тримаю в руках ясні зорі,
йду по росах світанки стрічать,
кличуть в гості лани неозорі,
луг квітучий мене зустріча,
дивосвітом мене зустріча.

Лину піснею в казку чудову
привітати весни сонцеграй,
голосних ручаїв дзвінку мову,
трав замріяних сонячну мову,
мій зелений, заквітчаний край,
мальовничий калиновий рай.

Грає небо в росі світанковій –
в барвогряях купаюся я,
ніжну пісню плекаю в любові,
зізнаюся тобі у любові,
Україно – веселко моя,
Україно – веснянко моя.

В. Кленц

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

– завдання підвищеної складності

– творче завдання

– завдання виконувати методом «АБВ»

– завдання виконувати методом «Мікрофон»

– завдання виконувати методом «Мозковий штурм» («Кулька»)

– завдання виконувати методом «Конверт»

– завдання з розвитку мовлення

– мовна гра

– робота з комп'ютером

– робота в групах

Дорогі учні!

Багато є у мові слів, які можна поєднати з дієсловом «дзвенить»: дзвенить (чийсь) голос, дзвенить струмок, дзвенить урочиста пісня, дзвенить у серці радість... Цей ряд слів можна продовжувати...

Але є у людському житті особливий дзвоник – шкільний. Він кличе нас у перший клас; з його особливою мелодією ми закінчуємо навчальний рік; він проводить нас зі школи у світ дорослий. Когось аж після класу одинадцятого, а когось і після дев'ятого, щоб уже в іншому навчальному закладі знову чути дзвоника. Звучання шкільного незабутнє.

Дорогі дев'ятикласники! Вас кличуть фізика й алгебра, історія та зарубіжна література, інформатика й іноземна мова... Це ваші сходинки до омріяної майбутньої професії. Досягти мрії не вдасться, якщо не володітимете добре українською мовою. На думку лауреата Нобелівської премії фізика Луї де Бройля, передати людству геніальне відкриття можна лише літературною мовою.

І ось у ваших руках – підручник для поглиблення набутих у попередніх класах знань з української мови. Ви легко будете створювати тексти, бо знатимете, як будуються не лише прості, а й складні речення, як їх правильно записувати та з якою інтонацією читати, декламувати. Ви зможете перевірити себе, виконуючи вправу підвищеної складності методом «Мікрофон» або «Конверт», «АБВ» та ін. Ми переконані, що вам дуже прислужаться у житті тренінги з розвитку мовлення.

Раніше ви вивчали лексику, фонетику, словотвір, словосполучення, просте речення... Тепер – долайте планку вищу: будуйте складні й ускладнені речення, створюйте тексти відомих вам стилів, продовжуйте пізнавати культуру світову й національну, умійте розрізняти, що є добро, а що зло.

Ось такий він – клас дев'ятий. Це висока сходинка! Ви підніметесь нею до нових вершин знань!

Щастя Вам!

Автори підручника

ВСТУП

Функції мови. Значення мови в житті суспільства. Сила мовленого слова

Мова – не лише ознака національної самобутності, а й засіб виховання цього почуття. Починається таке виховання ще до народження дитини – з усвідомлення батьками себе як представників суверенного народу. (Ця банальна істина ні в кого у світі не викликає сумніву, окрім хіба що в частини із нас). А продовжується шлях до мовленнєвої особистості – у маминій колисковій, у батьковій легенді, у бабусиній казці, у дідовій науці добру й справедливості, у настановах учителя, у словникових істинах, у зразках доброго мовлення, що його ми вчитаем і яке пощастить почути довкола, і т. д.

Пощастить? А чи не краще, щоб прагнення до правильного, точного, логічного й доречного мовлення було таким же органічним, як потреба дихати свіжим повітрям, рухатися, спілкуватися одне з одним? І це цілком можливо. Треба лише мудрого вихователя для підростаючого покоління. І таким вихователем стає сама мова, бо вона володіє усіма засобами, необхідними для виконання не лише комунікативної, а й функції, яка здатна викликати інтелектуальне й естетичне задоволення.

Чи можливо органічно поєднати конкретну національну, рідну мову з інтелектуальним і духовним розвитком особистості засобами мови державної – української? Чи взаємозалежні вони? – Так, якщо у вихованні братимуть участь люди, які усвідомлюють, що як зовнішня, так і внутрішня краса особистості – від її розуму, а розум потребує постійного підживлення, яке може дати, насамперед, мудре і тепле слово. І мусить воно бути щедрим і щирим. Щедрим на всі відтінки почуттів, щирим у похвалі чи осуді, у зверненні до старого чи малого, у молитві чи сповіді, в суперечці чи бесіді, у спілкуванні чи самоаналізі.

Правдивість не лише у поводженні, а й у мовленні кожної окремої людини – запорука справедливості всього суспільства. Усі до цього прагнуть, але не всі досягають. Чи можна цьому навчитися?

Спробуємо придивитися ніби стороннім оком, але прислухатися уважним вухом до буднів людських стосунків, до нас із вами, отаких, якими ми є тоді, коли не думаємо, чи хтось бачить нас.

Зрозуміло, що наша поведінка, наша мова залежать від багатьох чинників: і від того, які в нас гени (чия і яка, як то кажуть, у нас кров тече), і від виховання, що його «над нами» чинили наші батьки, родина, дитсадок, школа, середовище, в якому ми частіше перебували, життєві обставини (а саме вони закріплюють або руйнують виховні зусилля усіх, хто нами опікувався в роки становлення особистості), психічний стан (нормальний чи збуджений, «збурений», спровокований на афект якимись неприйнятними для нашого характеру і рівня вихованості подразниками). Зауважмо, що характер і вихованість, хоч і взаємозалежні, але не тотожні, особливо в ситуаціях, коли застосування засвоєних естетичних норм у суспільстві не контролюється через спалах («напад», як сказав би С. Караванський¹, чи «приступ», як кажуть наші словники) негативних емоцій. А якщо емоції будуть позитивні – радість, захоплення, почуття щастя, любові, – чи ж тоді поведінка контрольована? Адже це теж афект. Ні, тоді теж контроль може бути послаблений або навіть втрачений, але форми і засоби вияву цих почуттів, у т. ч. словесні, практично не можуть мати небезпечних для когось наслідків.

Ми з вами – різні, дуже різні. І не лише за характерами, а й за оцінкою наших характерів іншими людьми. Для одного «я» – цілком позитивна, для іншого – «хороша, але з такими-то вадами», а ще комусь третьому – нічим не припала до душі.

¹ С. Караванський – український мовознавець, поет, перекладач, журналіст (1920–2016).

А жити мусимо разом. І зводить нас саме життя, отаких неоднакових, на всіляких своїх стежках: і таких, де ми раді зустрічі, і таких, на яких чекаємо чиеїсь допомоги, і таких, де нам не просто розійтися. І скрізь мусимо одне одному щось казати, бо ми – люди, бо ми маємо один з найпрекрасніших дарів Божих – мову, а вона володіє не лише звуковим ладом слова, а й інтонацією, силою звучання, темпом і навіть паузами. О, ті паузи у нашому мовному спілкуванні! Як по-різному ми їх заповнюємо! І як важливо в них одне одного правильно розуміти.

Та все ж найбільшу силу має слово. Ми говоримо *життя, любов, добро, щастя, радість, спокій, злагода, порозуміння* – і мимоволі розхмурюються брови, усміхаються уста, в очах засвічується живий вогник. А слова *розбрат, зневіра, смуток, жаль, біда, туга, біль, хвороба, смерть*, навпаки, згасять тепло і вселять тривогу в погляд, змусять зімкнутися уста і навіть стиснуть, можливо, наші кулачки, наче приготувавши їх до відпору.

Вірність і зрада, повага і погорда, любов і ненависть, стривоженість і байдужість, правдивість і облудність, щирість і підступність... Ось вони, оті протилежності, які подовжують або вкорочують нам життя. Як день і ніч, як чорне і біле, вони крутяться навколо земної осі разом із нами. Одних застають вдома, інших – у дорозі. Один здатен чорному опертися, знаходить з нього вихід на нову стежину, а інший – знесилено покладається на волю випадку, забувши, що не він, не випадок, а людина мала би диктувати поведінку.

І. Марчук.
Скажи мені правду

А що «каже» з приводу цього мова? Вона **характеризує**: *світла душа – чорна душа; вразлива натура – черства натура; емоційна людина – холодна людина; тонка натура – груба натура; хоч до рани прикладай – «добрий»; палець у рота не клади (відкусить) – «злий»; останню сорочку віддасть – «щедрий»; снігу взимку не допросишся – «скупий» (порівн.: сам не гам і другому не дам); ні риба ні м'ясо – «безвольний»; аби там не знати що, свого доможеться – «вольовий», «настирливий»; м'який чоловік – затятий чоловік; відкритий (відвертий) погляд – ховає очі; це своя людина – це чужа людина і т. ін.*

По-друге, мова **наставляє, повчає**: *будь сам собою; не треба грати (удавати); з ким поведешся, від того й наберешся; яка хата, такий тин, який батько, такий син; яке коріння, таке й насіння; скажи, хто твій друг, і я скажу, хто ти; як ти до людей, так люди до тебе; у здоровому тілі – здоровий дух.*

По-третє, мова **застерігає**: *нечисте сумління в очі не дивиться; треба себе в руках тримати; не рви душу (серце); не плюй у душу; не судить, і не будете судимі; яким судом судите, таким і будете суджені; якою міркою міряєте, такою і вам відміряється; яка душа, така й мова (бесіда); очі – дзеркало душі.*

По-четверте, мова **підбадьорює**: *усім не догодиш; це той не вродився, щоб усім догодив; одні люди, та не однакові; тіло вмирає, душа вічна; тіло можна вбити, душу – ні; можна змінити одяг, натуру – ні; не їла душа часнику, не буде пахнути і т. ін.*

По-п'яте, мова **пам'ятає** і передає нащадкам, що **духовний і душевний** – це синоніми, тобто поняття, що зумовлюють одне одного; а **душевність і бездушність** – антоніми; що «я» – це тільки я, а «ми» – це вже і я, і ти, і ви, і вони; тобто «я» – неповторне, єдине у своєму роді, якщо воно завжди є самим собою.

Отже, внутрішній світ – це наш характер, наша поведінка у світі, що навколо нас, наше мовлення і навіть наша зовнішність. Так-так, за нею теж легко визначається зміст того світу, що склався в нас самих.

Функції мови: **комунікативна** – полягає в передачі й прийомі думок про об'єктивну дійсність, в обміні інформацією між членами мовного колективу; **пізнавальна** – мова є засобом пізнання й відображення об'єктивної дійсності; **номінативна** (репрезентативна) – функція позначення об'єктів дійсності, їх властивостей і відношень між ними; **емотивна** – функція вираження почуттів, емоцій, суб'єктивної оцінки; **апелятивна** (конотативна) – функція звернення до адресата, спонукання його до сприйняття мовлення; **волюнтативна** – функція вираження волі мовця; **фатична** (контактовстановлювальна) – має на меті звернути на себе увагу слухача, підготувати його до сприйняття інформації, до продовження чи припинення її; **естетична** – служити засобом художньої виразності; **гедонічна** – бути чинником відчуття насолоди і т. д.

Мова – це система суспільно вироблених засобів для спілкування.

Мовлення – це спосіб діяльності спілкування. Спілкування – це діяльність задля вирішення завдань соціального зв'язку.

Без мови немає нації, без мови державної немає держави самостійної, незалежної. У сучасному світі, в Україні зокрема,

національні мови мають гарантовані державою права на розвиток, а мова державна – українська! – забезпечує взаєморозуміння між членами суспільства.

ПЕРЕВІРТЕ СВОЇ ЗНАННЯ

1. Яке значення мови у житті людини і суспільства? 2. Які основні функції виконує мова? 3. Чому мову називають багатофункціональною? 4. Як ви розумієте комунікативну функцію мови? Чому її вважають основною? 5. У чому полягає мислетворча функція мови? 6. Як ви розумієте пізнавальну функцію мови? 7. У чому полягає естетична функція мови? 8. Як називається функція мови, яка полягає у вираженні наших почуттів та емоцій? 9. Скільки, на вашу думку, мов повинна знати сучасна освічена людина і для чого їй ці знання? 10. Яке значення для кожної людини має рідна мова? 11. Яка роль державної української мови для членів нашого суспільства і для України як суверенної країни?

1. I. Прочитайте й запам'ятайте перелік духовних скарбниць народу.

1. Духовна скарбниця народу – це його усна народна творчість, народні пісні і думи, легенди, балади, казки, прислів'я і приказки.

2. Духовна скарбниця народу – це його історичні пам'ятки, збережені від найдавніших часів до наших днів.

3. Духовна скарбниця народу – це його художня література, творчість кращих письменників попередніх століть і сучасності.

II. Поясніть, чому мова є духовною скарбницею людини.

III. Прочитайте вислови видатних людей про мову та її значення. Складіть таблицю метафоричних оцінок мови за цими висловами.

Зразок: Мова – це ясність, слово до серця...

1. Ясність – головне достоїнство мови (*Аристотель*). 2. Слово, що йде від серця, завжди проникає в серце (*Нізамі*). 3. Межі моєї мови визначають межі мого світу (*Л. Вітгенштейн*). 4. Мова і література – це пам'ять народу, його генетичний безсмертний код, це колективна совість суспільства, увічнена в слові (*Ю. Шевельов*). 5. Є слова, що білі-білі, як конвалії квітки, лагідні, як усміх ранку, ніжносьяйні, як зірки (*Олександр Олесь*). 6. Земля до нас прикипіла, металева, комп'ютерна, загадкова, та більшого дива, ніж слово, на світі нема і нема (*І. Драч*).

2. Прочитайте текст. У ньому є застарілі слова, які виділено курсивом. Спробуйте знайти для них сучасні відповідники. Чи з усіма настановами історичних осіб ви погоджуєтесь? Чому?

КУЛЬТУРА СПІЛКУВАННЯ

Спілкування є основним засобом передачі форм культури і спільного досвіду, взаємодії, взаєморозуміння, впливу людей одне на одного. Від того, який буде рівень спілкування в суспільстві, залежить його поступальний рух уперед до олюднення людей, до підвищення їхньої духовності, поліпшення психічного здоров'я та, врешті-решт, матеріального добробуту.

Перші згадки про те, як наші *пращури*, що жили на території сучасної України, спілкувалися між собою при світлі вогнища, залишив ще Геродот у V ст. до нашої ери. Багато віків замовчувалась «Велесова книга», або «Скрижалі життя українського народу», яка подає цікаві свідчення того, як у ті часи люди жили, як захищали свою землю, як розвивали *ремесло*, як спілкувалися між собою. І робили вони це вміло, бо правила п'ятнадцять віків через віче¹, де кожен міг *тримати слово*. Через слово ті люди приходили до згоди і порозуміння.

А трохи згодом, коли на території Київської Русі відкрилися перші бібліотеки і школи, розвивалося мистецтво, з'являються писемні пам'ятки. Такими першими пам'ятками того часу є «Слово про закон і *благодать*»² першого митрополита Київської Русі Іларіона.

Один із видатних на той час мислителів-гуманістів Василь Великий виклав уже справжню програму культури спілкування і поведінки: «Будь добрим з другом, ласкавим зі слугою, не злопам'ятним до зухвалих, людинолюбним до смиренних, утішай нещасних, відвідуй хворих, зовсім ні до кого не стався з презирством, утішай нещасних, вітай з приемністю, відвідай зі світлим обличчям, до всіх будь прихильним, доступним, не хвалися сам, не змушуй інших говорити про тебе, приховуй, скільки можеш, свої переваги, а в гріхах сам себе не звинувачуй».

¹ Віче – adunare.

² Благодатний – binecuvântat.

чуй та не чекай звинувачень від інших. Не будь важким у мовленні, не звинувачуй поспішно і не з пристрасстю, бо це ознака зарозумілості, не засуджуй за малозначуще, ніби сам ти суворий праведник» (За Г. Сагач).

3. Прочитайте вірш. Висловте свої думки щодо висновкової фрази автора. Чому автор переконаний у такій ролі мови для людини?

ЯКБИ Я ВТРАТИВ ОЧІ, УКРАЇНО...

Якби я втратив очі, Україно,
то зміг би жити, не бачачи лугів,
поліських плес, дніпровських берегів,
де на покосах, наче хвилі, сіно.

Мені і в непроглядній¹ пітьмі днів
твоя б лунала мова солов'їна,
і світ, що ти дала мені у віно²,
у сьайві слова знову б заяснів.
А глухоти не можу перенести,

бо не замінять співу мертві жести.

Ні вся природа та краса твоя.

Глядіть³ на труд всечасної обнови⁴,
але не чуть твоєї пісні-мови, –
ото була б загибель – смерть моя.

Д. Павличко

4. I. Виразно прочитайте текст. Випишіть авторські афоризми – оцінки мови (слова) українським письменником і педагогом Василем Сухомлинським (наприклад: слово – дивний витвір людини...).

II. Доповніть записане своїми образними оцінками мови та її значення для людини.

КРАСА СЛОВА

Слово – то дивний витвір людини. Відтоді, як вона стала говорити і спілкуватися з подібними до себе, на землі відбулося одне з найвидатніших чудес. Слово народилося в праці, як і пісня.

Завдяки слову ми розуміємо одне одного, за допомогою мови творяться великі дива на землі. Без слова не було б ні пись-

¹ *Непроглядний* – дуже темний.

² *Віно* (заст.) – майно, гроші, що їх дають батьки або родичі нареченій, коли вона виходить заміж; *дати у віно* – дати у спадок.

³ *Глядіти* – дивитися.

⁴ *Всечасна обнова* – постійні зміни.

мённості, ні літератури, ані пісні. Відберіть у людини мову, і вона здичавіє... І кожна мова по-своєму прекрасна. Вона, мов неповторний самоцвіт, виграє всіма барвами весёлки, має своє звучання, свою ваговітність¹, власну наповненість і красу.

Кожне слово – це ніби діамантова намистинка на величезному разку² нашої пребагатої мови. Ще великий Микола Гоголь, наш слашний земляк, захоплено говорив про мову нашого народу: «Надзвичайна мова наша є ще таємницею. В ній всі тони і відтінки, всі переходи звуків від твердих до найніжніших... Дивуєшся дорожності мови нашої: в ній що не звук, то подарунок, все крупно, зернисто, як самі перла. І справді, інше слово часом дорожніше самбі речі!» Пригадаймо такі слова, як «оксаміт»³, «перла», «намисто», «рушнік», «хустка», «знаменó»... Кожне слово має свій сенс, свою красу. У мене особисто народжується велике почуття радості при згадці таких слів, як «світáнок», «сонячний промінь», «весняний струмóк», «голубá далечінь»... А скільки таких слів існує, і за кожним – глибинна суть і краса! (За В. Сухомлинським).

5. І. Прочитайте текст. Поясніть, чому автор назвав його саме так. Чи переконав вас автор у правдивості цієї назви?

«ЕНЕРГІЯ СЛОВА – З ЕНЕРГІЇ ДУШІ...»

Скульптор обирає глину, бронзу, мармур... Те, що йому здається найдоцільнішим. Живописець – полотно, картон, олійну фарбу, акварель... Письменник же має в своєму розпорядженні слово...

¹ Ваговітність – важливість.

¹ Разóк (намиста) – низка; низані на нитку намистинки (salbă, mărgele).

³ Оксаміт – різновид тканини.

Ну що б, здавалося, слова...
Слова та голос – більш нічого, –
здивовано-зачудовано запитує поет. І тут же прозоро, ясно констатує:

А серце б'ється – ожива,
як їх почує!...

Сила впливу слова взагалі, краса і сила полум'яного Кобзаревого слова зокрема, – всеосяжна. Важко уявити українську літературу без Шевченкового слова, як важко уявити рідне небо без сонця. Вогонь поетової музи обпікає серце.

Живе слово... «Огонь в одежі слова...» Справді, сила слова безмежна. Особливо, коли воно живе, емоційно насажене, іскристе.

Якби в світі не було слова, то він не був би таким, яким він є. Не випадково понад дві тисячі років

тому один східний мудрець сказав: «Від одного слова може померкнути сонце».

Мудре слово довговічніше за той камінь, на якому можна його вирізьбити. Слово – єдине, що живе вічно (*І. Семенчук*).

II. Пригадайте і повідомте, що ви знаєте про Тараса Шевченка та його роль у розвитку української мови і літератури.

6. Прочитайте стилістично перероблений фрагмент тексту автобіографії Ольги Кобилянської і розкажіть, чи помічаєте ви в сучасних сільських людей згадані тут їхні риси, особливості мовлення. Чи погоджуєтесь із заключним висловленням письменниці (обґрунтуйте свою думку).

Дворічне побутування у селі Димка, куди батьки переселилися через майже 15-річне перебування у горах, дало мені нагоду заглянути глибше в селянське життя, котре й без того було мені добре знайоме, бо я завжди і в горах любила заходити в сільські хатки – як і взагалі любила мужицтво не менше, як мій батько. Я любила народ і люблю його й досі, і дивлюся на нього тими ж очима, що на дерево, цвіт і всю живу природу. Лише неестетичність його у словах, поведінці чи звичках вражають мене, але загалом – о, яке багатство, яка свіжість, яка глибінь криється, який гарний матеріал для майбутнього! Де є народ, там і культура, й сила буде, де його нема, не буде існувати й та нація (*О. Кобилянська. Сучасна літературна обробка Н. Бабич*).

7. Прочитайте, посміхніться і дайте відповідь на запитання: у чому «сила», тобто пряме значення, байки?

1. Побачивши в ставку себе,
запишалося Теля рябе:
– Якщо вже небо піді мною,
то, видно, я таки цабе¹!

Чимало є таких Телят,
серед дорослих і малят:
несуть себе поважно, чинно,
а придивитись – безпричинно.

2. Чув, як розмовляли Глухарі:
– Я Жар-Птицю бачив на зорі...
– А мені дощі – не до вподоби...
Третій буркнув: – Винні бракороби.

Часом із людьми таке буває:
кажуть ніби правильні слова;
у житті досвідчені, старі,
а у спілкуванні – Глухарі.

О. Лукул

8. Дайте відповіді на запитання.

1. Скільки мов є у світі? 2. До якої групи і сім'ї мов належать мова українська і мова румунська? 3. Що таке споріднені і неспоріднені мови? 4. У чому полягає роль української мови як державної в Україні? 5. Які вам відомі висловлювання письменників про мову? 6. Які функції мови основні? Зацитуйте їх. 7. Що дає людині знання кількох мов?

¹ Цабé – ірон. поважна, впливова особа.

ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО У 8 КЛАСІ

§ 1. РЕЧЕННЯ І СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ

9. Дайте відповіді на запитання.

1. Чого навчає синтаксис? 2. Які ви знаєте синтаксичні одиниці? 3. Що називаємо словосполученням? 4. Як поділяються словосполучення за головним словом? Наведіть приклади. 5. Як поділяють словосполучення за будовою? Наведіть приклади різних за будовою словосполучень. 6. Які ви знаєте типи підрядного зв'язку між словами у словосполученнях? Звірте свою відповідь з табл. 1 на с. 252.

Схема синтаксичного аналізу словосполучення

1. Визначити головне і залежне слова (показати графічно):

сонячний день, читати голосно, тихо співає).

2. Сформулювати запитання від головного слова до залежного.

3. Вказати тип словосполучення за приналежністю головного слова до певної частини мови (дієслівне, іменникове, прикметникове, займенникове, числівникове, прислівникове).

4. Визначити (за запитанням) граматичне значення словосполучення (означальне, об'єктне, обставинне).

5. Назвати тип підрядного зв'язку слів у словосполученні (узгодження, керування чи прилягання).

10. I. Випишіть словосполучення, позначте головне слово та залежне. Визначте будову словосполучення (просте чи складне) і охарактеризуйте за схемою, назвіть тип підрядного зв'язку (узгодження, керування чи прилягання).

Увага! Пам'ятайте, що підмет із присудком не є словосполученням.

1. Калина – поетичний символ сердечного коду любові українців (*В. Хитрук*). 2. Життя прожити – не поле перейти: не перейдеш, ноги не вколівши (*Панас Мирний*). 3. Споконвіку Прометея там орел карає (*Т. Шевченко*). 4. Хотіла б я піснею стати у цюю хвилину ясну (*Леся Українка*). 5. Щаслива ніч минає блискавично (*Л. Костенко*). 6. Цвітуть осінні тихі небеса (*А. Малишко*). 7. Людина міцніша за крицю, твердіша, ніж камінь, ніжніша від троянди (*Народна творчість*). 8. Життя – найкращий учитель (*Народна творчість*).

II. Пригадайте основні відмінності між словосполученням і реченням.

11. Побудуйте по три словосполучення таких типів: 1) дієслово + іменник; 2) дієслово + прикметник + іменник; 3) прикметник + іменник; 4) числівник + іменник; 5) прислівник + дієслово; 6) прислівник + прикметник; 7) іменник + іменник; 8) прислівник + прислівник. Перевірте, чи не пропустилися ви помилок.

12. Поділіть словосполучення на три групи за головним словом: дієслівні, прикметникові, іменникові, запишіть їх. Які словосполучення zostалися поза цими групами?

Проводжати друга, гарний урожай, берег річки, доповнено розповідь, гарно написаний, дуже вдало, рання квітка, разом з сонцем, бігти підстрибуючи, перелітний птах, потрібно зусиль, весняна краса, гордитися минулим, прокинутися вранці, виховувати сина, працелюбна бджілка, моя країна, перша вчителька, досить вдалий, досягнення в роботі, успіхи в спорті, наполегливіше від усіх.

13. I. Із наведених пар слів усно утворіть словосполучення (від першого слова утворіть прикметник та узгодьте його з другим словом – іменником).

II. Поясніть правопис утворених прикметників. У яких прикметниках відбулося спрощення приголосних, а в яких ні?

Зразок: проїзд, квиток – проїзний квиток (відбулося спрощення приголосних *зди – зн*).

Проїзд, квиток; швидкість, траса; кількість, зміни; пестити, вітерець; без жалості, ворог; область, олімпіада; тиждень, звіт; студент, сесія; депутат, запит.

14. Складіть розповідь (сім–дев'ять речень) на тему «Літній відпочинок» і запишіть її. У своєму тексті використайте кілька з наведених словосполучень.

Прекрасна пора, яскраве сонечко, пишна зелень, лагідний вітерець, чудове море, радісна зустріч, приємна несподіванка, моя сім'я, надзвичайні враження.

§ 2. ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ

15. Виконайте завдання і дайте відповіді на запитання.

1. Речення – це Дайте визначення. 2. Граматична основа двоскладного речення – це 3. Граматичну основу односкладного речення становить 4. За будовою речення поділяються на 5. За метою висловлювання речення поділяються на 6. Двоскладним називається речення 7. Односкладним називається речення 8. Є такі типи односкладних речень 9. Неповним називається речення 10. Непоширеним називається речення 11. Поширеним називається речення 12. Підмет – це Дайте визначення. Підмети поділяються на такі типи 13. Присудок – це Дайте визначення. Присудки поділяються на такі типи 14. Другорядні члени речення – це 15. Узгоджені і неузгоджені означення – це 16. Прямі і непрямі додатки – це 17. За значенням обставини поділяються на такі типи

Схема аналізу простого речення

I. Загальна характеристика простого речення:

- 1) за метою висловлювання (*розповідне, питальне, спонукальне*);
 - 2) за інтонацією (*окличне, неокличне*) (див. табл. 2 на с. 252).
 - 3) за типом граматичної основи (*двоскладне чи односкладне*: означено-особове, неозначено-особове, узагальнено-особове, безособове, називне) (див. табл. 4 на с. 253).
 - 4) за наявністю другорядних членів речення (*поширене, непоширене*);
 - 5) за повнотою змісту (*повне чи неповне* – контекстуально-неповне, ситуативно-неповне, еліптичне);
 - 6) ускладнене чи неускладнене (якщо ускладнене, то чим саме).
- II. Визначення граматичної основи та її характеристика (див. табл. 6 на с. 254).

підмет (*простий чи складний*), чим виражений;

присудок (*простий дієслівний, дієслівний складений, іменний складений*), чим виражений.

III. Визначення і характеристика другорядних членів речення:

- означення (*узгоджене чи неузгоджене*), чим виражене;
- додаток (*прямий чи непрямий*), чим виражений;
- обставини (*місця, часу, причини, мети, умови, допусту, способу дії, міри та ступеня*), чим виражені.

16. Спишіть речення, підкресливши в них відповідними знаками головні та другорядні члени. Які з цих речень прості, а які складні? Одне з простих речень (за вибором) проаналізуйте за схемою простого речення.

1. Три явори посадила сестра при долині (*Т. Шевченко*).
2. Ліворуч над ставком – гребля, а праворуч луки прослалися (*Остан Вишня*).
3. Колисало небо білу хмару (*М. Вінграновський*).
4. Вітерець шелехне та прихилить мені у віконце пахучий бузок (*Марко Вовчок*).
5. Учитель – святе ім'я, учителювання – святе заняття (*В. Сухомлинський*).
6. Хай добро вам сіється і на краще зміниться! Все, що Богом суджене, хай не обмине! (*М. Бакай*).
7. Людей розділяє не різниця в мовах, а вороже ставлення (*В. Хитрук*).
8. Національна культура була і є найкращим дипломатом за межами України (*Ю. Ілленко*).

І. Миколайчук і Л. Кадочникова у фільмі «Тіні забутих предків» (режисер С. Параджанов, оператор Ю. Ілленко)

17. І. Поясніть, чим речення відрізняється від словосполучення.

II. Розділившись на три групи, виконайте завдання: кожна група виписує речення лише одного типу за метою висловлювання (розповідні, питальні, спонукальні). Усно дайте визначення цих типів речень.

1. Сорочку мати вишила мені червоними і чорними нитками (*Д. Павличко*).
2. Не рубай калину біля хати (*Ю. Рибчинський*).
3. Ох і де ти, дівчино, щиро вірная? (*М. Старицький*).
4. Колись Юпітер ненароком з Олімпа глянув і на нас (*І. Котляревський*).
5. Чи діти спадок збережуть великий? (*Б. Олійник*).
6. Червону руту не шукай вечорами (*В. Івасюк*).
7. Наша історія може пишатися когортою¹ славетних жінок (*В. Скуратівський*).
8. Хіба воскресне з попелу любов? (*І. Гнатюк*).
9. Здається, падав сніг? Здається, буде свято? Розквітли квіти? Зараз чи давно? (*Олена Теліга*).
10. Ми за народ життя своє дамо (*О. Маковей*).
11. Усе добро – від землі (*Народна творчість*).

III. Зробіть синтаксичний розбір одного з речень (за схемою).

¹ *Когорта* (уроч.) – група людей, об'єднана спільними ідеями, метою.

18. I. Виразно прочитайте (спочатку «про себе») текст. Знайдіть у ньому розповідні та спонукальні речення.

II. Зачитайте текст уголос і доведіть інтонацією, що правильно визначили вид речення за метою висловлювання (див. табл. 3 на с. 253).

III. Запишіть у зошит приклади прямого і непрямого (зворотного) порядку слів у реченнях.

Г. Севрук. Параскева П'ятниця

БУДУЙМО ХРАМ

Порозкидала нас недоля
по всіх широтах і світах.
Ламала, гнула нас неволя,
немов билину на вітрах.

Не всі вернулися додому,
лишилися там, на чужині.
Пізнавши на шляху крутому
печалі й радощі земні.

Будуймо Храм,
духовний Храм,
щоб жили діти і онуки.
Будуймо Храм,
щоб разом нам
дійти до злагоди, до злуки.

Будуймо Храм,
високий Храм
під мирним небом України.
Будуймо Храм,
щоб жити нам
в одній згуртованій родині.

В братерстві, щирості й любові
безсмертя ми своє знайдем.
Вже досить сліз і досить крові –
для України поживем.

Зберімось разом, як на свято,
з'єднаймо волю й почуття,
до праці станемо завзято –
нове збудуємо життя!

М. Бакай

IV. Поясніть, чому саме ця керамічна композиція Г. Севрук обрана як ілюстрація до тексту.

V. Поясніть, чим відрізняються спонукальні речення від окличних. Чи є окличні речення в цьому тексті?

19. Серед наведених речень знайдіть речення неповні. Поясніть, чим вони відрізняються від речень односкладних. Визначте, який член речення пропущений. Поясніть випадки вживання тире на місці пропущеного члена речення.

1. Бджоли раді цвіту. Люди – літу (*Народна творчість*).
 2. Вір тільки серцю. Дурять і серце. Та серце – ніколи. Затям (*Б. Олійник*).
 3. Дітвора зразу захотіла спати. Христя пороздягала, положила (*Панас Мирний*).
 4. Чому ти не п'єш чаю? – Гарячий (*Панас Мирний*).
 5. Узяла на руки сина – до колиби нести. Узяла та й заніміла (*Б. Олійник*).
 6. Діду, серце, голубчику, заграй яку-небудь. Я шага¹ дам. – Я – черешень (*Т. Шевченко*).
 7. Шануйте старого чоловіка, як батька, а молодого – як брата (*Народна творчість*).
 8. Хоча б літ двадцять так прожити. А потім – ще сто двадцять літ (*О. Підсуха*).

20. I. Знайдіть у діалозі неповні речення. Який член речення у них пропущений? Назвіть тип неповних речень (ситуативно-неповне чи контекстуально-неповне). Своє визначення типу речення поясніть.

- Як же ти тепер, Тетяно?
- Живем і не живем, – коротко відповіла вона.
- Батько вдома?
- Вдома.
- А як мої? – і завмер.

– Журяться та печаляться. А мати кожного вечора очікує вас. От і дочекалась (*М. Стельмах*).

II. Вдумайтесь і поясніть, чи не нагадує вам цей діалог якусь сучасну ситуацію. Яку саме?

21. I. Підкресліть у реченнях граматичні основи, усно вкажіть засоби вираження підметів і присудків, а також головних членів односкладних речень. Визначте тип односкладних речень.

1. Хліб завжди бери руками чистими (*Народна творчість*).
 2. Дець поблизу бійці віталися зі словачками² (*Олесь Гончар*).
 3. Запрягайте коні воронії та й поїдем доганяти літа молодії (*Народна творчість*).
 4. Батько був роботящий, любив і шанував працю (*О. Слісаренко*).
 5. Над річкою вечоріє, прохолоднішає на ніч (*Г. Тютюнник*).
 6. Тиха, ясна зимова ніч. Сніг уклався білесеньким покривалом на землю. Всі сплять. У моїй

¹ Шаг – стародавня монета.

² Словачка – жінка-словачка, жителька Словаччини.

світлиці горить світло. Пишу (*О. Кобилянська*). 7. Діва Марія завжди присутня у нашому житті (*З часопису*). 8. Чого в житті своєму прагну? (*Р. Третьяков*).

II. Дайте визначення головних членів речення. Наведіть три приклади двоскладних речень патріотичного змісту.

III. Зробіть повний синтаксичний аналіз (за схемою) одного речення, створеного вами самими.

22. Запишіть свою розповідь про незабутню подію цього канікулярного літа (12–18 речень). Підкресліть у реченнях граматичні основи. Вкажіть тип підмета (простий, складний) і тип присудка (простий дієслівний, складений дієслівний, складений іменний). Доведіть свою характеристику типів підмета і присудка. Який тип головних членів речення ви не використали?

23. I. Запишіть речення, поставте, де це необхідно, тире. Поясніть правило написання.

1. Книги морська глибина (*І. Франко*). 2. Святе слово рідна мати (*П. Куліш*). 3. Життя це, мабуть, усміх весняний (*Д. Павличко*). 4. Людина корінь землі, її краса, а не раб (*М. Подольня*). 5. Одне дерево то ще не ліс (*Народна творчість*). 6. Зернина то життя у сповитку (*Н. Кацук*). 7. Хліб усьому голова (*Народна творчість*). 8. Найкращі дні ще не прожиті (*Народна творчість*). 9. Життя дорожче за багатство (*Народна творчість*). 10. Кожному життя миле (*Народна творчість*). 11. Земля багата народ багатий (*Народна творчість*). 12. Безсніжна зима безхлібне літо (*Народна творчість*). 13. Діва Марія земна людина (*З часопису*). 14. Горизонталь твого життя ріка (*Н. Царук*).

II. Зачитайте вголос речення: 1) в яких є тире між підметом і присудком; 2) в яких тире стоїть на місці пропущеного члена речення; 3) в яких тире написано між частинами складного речення.

III. Дайте повну відповідь на запитання: 1. Коли тире між підметом та присудком не ставиться? 2. Коли можливе тире як розділовий знак? Наведіть по одному-два приклади.

24. I. Прочитайте уважно текст, перекажіть його. Яку нову для вас інформацію ви отримали? Чи доводилося вам чути пісні, згадані у тексті?

РОСЛИНИ-СИМВОЛИ

В українців, як і у будь-яких народів світу, є свої улюблені рослини-символи. Це *тополя, барвінок, вишня, верба, калина...* Правду каже прислів'я: «Без верби і калини нема України». А ще народ каже: «В'ється, як барвінок», «Там криниця, де верби-

ця», «Одинока, як тополя в полі», «Дівчина – як калина». Калину використовували у різних обрядах, зокрема у весільному. Коли вишкікали коровай, особливо щедро прикрашали його калиною.

У поета Юрія Рибчинського та композитора Ігоря Поклада є гарна пісня – «Три поради». У ній є такі слова: «Не рубай тополю край дороги, може, та тополя – твоя доля, твоя доля світла, тополя, наче пісня журавлина», «Не стріляй у птаха на світанні, може, то любов твоя остання». І третя порада:

Не ламай калину коло хати,
бо вона заплаче, наче мати,
і впадуть на трави на шовкові
серця сльози коліскові.

Не ламай калину, не ламай калину,
бо вона в житті єдина.
Не ламай калину, не ламай калину –
краще їй онуків принеси.

Калина – символ вірності й народнопоетичний символ України. В одній народній пісні співається:

Ой у лузі червона калина похилилася,
чогось наша славна Україна зажурилася.
А ми тую червону калину підіймемо,
а ми нашу славну Україну, гей-гей, розвеселимо!

Троянди – символ любові. *Любисток* – символ любові і злагоди. *Лілея* – символ дівочої краси. *Чорнобривці* – символ хлоп'ячої краси. *Дуб* – символ довголіття. *Тополя* – символ долі (*Вибране з різних джерел*).

II. Назвіть рослини-символи, які є у румунського та інших народів. За потреби пошукайте в інтернеті.

25. Про яку ягоду запитують?

Вона червона?
Ні, вона чорна.
А чому вона зелена?
Бо ще не достигла. (...дина)

26. Посперечалися двоє учнів. Один доводив, що у реченні «*Розорити гніздо лелеки (?) великий гріх*» не потрібно ставити тире між підметом і присудком. Інший заперечував, мотивуючи тим, що тире ставити потрібно, оскільки підмет у реченні виражений неозначеною формою дієслова, а іменна частина присудка виражена іменником. З'ясуйте, хто ж із них має рацію. Свою точку зору аргументуйте.

27. І. Випишіть по одному реченню з головними членами речення та 1) додатком, 2) означенням, 3) обставиною; відповідно підкресліть головні та другорядні члени речення.

1. Золоті верболози розплели свої коси, в небі райдуги-арки горять (*Н. Кащук*). 2. Заспівує пісню в степах трактористка знайома Олеся Кулик (*П. Усенко*). 3. Сад музикою сповнений по вінця (*О. Підсуха*). 4. При всіх клопотах йому радісно на душі (*М. Стельмах*). 5. Попереду стояв стіною темний ліс (*Петро Панч*). 6. Умер давно той цар з лицем тирана (*Леся Українка*). 7. Вітерець шелесне та прихилить мені у віконце пахучий бузок (*Марко Вовчок*). 8. З радості плачу. Плачу з біди (*М. Томенко*). 9. В ім'я майбутнього ми не можемо, не маємо права забувати минулого (*З часопису*). 10. А вірне кохання дверей не питає – влітає! (*М. Нагнибіда*).

- АБВ** 28. Читайте вголос речення і визначайте їх граматичні основи. Якому типові речень притаманні такі основи? Випишіть по одному реченню з характеристикою: 1) означено-особове; 2) неозначено-особове; 3) узагальнено-особове; 4) безособове; 5) називне. Чи всі приклади були у вправі? Яке б ще цікаве речення ви побудували самі?

1. Природа мудра все створила мовчки (*Л. Костенко*). 2. Всі двері замкнено. Опущено фіранки (*М. Бажан*). 3. В труді твори життя красу! (*П. Тичина*). 4. Надворі дощить (*Г. Тютюнник*). 5. На розі бульвару і площі хороший збудовано дім (*П. Воронько*). 6. Полюють зайців по-різному (*Остан Вишня*). 7. Без праці не проживеш (*Народна творчість*). 8. Не хвилюйся. Незабаром повернуся (*З листа*). 9. Шукай змісту не в словах, а в думках (*Петро Панч*). 10. Гарно як у полі! Так би йшов завжди. Вітер і тополі. Сонце і сади (*В. Сосюра*). 11. За одним разом дуба не зрубаєш (*Народна творчість*). 12. Осінній Київ. Яке перо може відтворити його осінню красу? (*В. Собко*).

29. Проаналізуйте речення (усно) у такій послідовності: 1) розповідне, питальне чи спонукальне; 2) двоскладне чи односкладне; 3) повне чи неповне; 4) поширене чи непоширене. Пригадайте (усно) визначення, які допомогли вам аналізувати.

I. 1. Удосвіта¹ росами плачуть зорі (В. Бровченко). 2. Тихо навкруги (М. Коцюбинський). 3. Стало холодно журавкам по землі ходити (Л. Талалай). 4. Минало літо (Р. Іванченко). 5. Найгірше для людини – самота (Я. Гримайло). 6. Як мені без тебе горе згорювати? Як мені без тебе сплакати жалі? (Н. Царук).

II. 1. А я не спала. І на тлі вікна слова писала. Про любов і мужність (Г. Світлична). 2. Відходимо все далі від війни. Повільно. Дерев'яними ногами (Б. Бунчук). 3. Не встигли збудувати – вже й ламають (В. Коломієць). 4. Мене завжди хвилюють птиці у вечірньому небі (О. Довженко). 5. В березневому місті – світанок і вітер (І. Римарук). 6. Даруй своїм воїнам, Мати земле, дар патріотизму (За В. Хитруком).

30. Посперечалися двоє учнів. Один доводив, що речення «Подарувати дівчині квіти – приємно» двоскладне, підмет у ньому виражений неозначеною формою дієслова, а іменна частина присудка – прислівником; між підметом і присудком потрібно ставити тире. Інший не заперечував проти того, що тире ставити потрібно, але вважав це речення односкладним безособовим. Можна ж іще сказати так: «Приємно подарувати дівчині квіти». Хто ж із них має рацію і чому?

31. I. Прочитайте текст. Подумайте і поясніть: що в ньому зачин, що є висновком, які слова є запереченням.

- II. Чи згодні ви з думкою поета-філософа Г. Сковороди?

Що є свобода? Добро в ній яке є?
Кажуть, неначе воно золотее?
Ні ж бо, не злотне! Зрівнявши все злото,
проти свободи воно лиш болото.

- II. Відгадайте загадку.

ЗАГАДКА

Лінивому не розгадять ніколи,
кмітливому на відповідь – хвилина.
А буде наша загадка така:
три букви означають те, що й поле.
Додай знак м'якшення – уже тварина
з родини оленів, струнка й прудка.
Що це таке?

Д. Білоус

¹ Удосвіта – дуже рано.

§ 3. РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

Повторення вивченого про мовлення і спілкування, про текст, стилі і типи мовлення

Текст (лат. *textum* – *тканина, побудова*) – це смислова й інтонаційна єдність, що складається з кількох речень і має змістову і структурну завершеність. Отже, це цілісна структура, яка складається з об'єднаних між собою за змістом речень. *Тема* – це сконцентрований вияв змісту. До сукупності речень, які становлять тематичну єдність, можна підібрати заголовки.

Відповідно до комунікативної мети тексти поділяють на тексти-розповіді, тексти-описи, тексти-роздуми.

У *тексті-розповіді* йдеться про зв'язані між собою події. Велика роль у таких текстах належить дієсловам.

Текст-опис – це словесне зображення предмета, особи, явища, процесу, місцевості. В описах перераховують важливі для автора і слухача (читача) ознаки, властивості, характеризують зовнішній вигляд предмета, особи тощо.

Текст-роздум – це сукупність речень, якими щось доводять, стверджують чи заперечують.

32. I. Дайте відповіді на запитання і виконайте завдання щодо визначення понять.

1. Що називається мовою і мовленням? 2. Що таке спілкування? 3. Дайте визначення тексту. Пригадайте характерні ознаки тексту. 4. Які ви знаєте основні функціональні стилі української мови? 5. Як поділяють тексти за метою спілкування? 6. Наведіть приклад тексту-опису. 7. Що таке текст-роздум? 8. Що властиве тексту-розповіді?

II. Чому так побудовано умову цієї вправи? Поясніть відмінність в оформленні питальних і рекомендаційних завдань.

33. I. Прочитайте уважно тексти. До якого стилю належить кожен із них? Який із них можна назвати *текстом-розповіддю*, який – *текстом-описом*, а який – *текстом-роздумом*? Відповідь аргументуйте.

1. КРИНИЧКА

У лузі – криничка. Вона тут давно-давно. Хто її викопав – невідомо. Над криничкою верба схилилася. На гілці глиняний кухлик¹ висить. Не минають люди криничку. Верба подає їм кухлика, а криничка пригощає водицею. Чистою, прохо-

¹ *Кухлик*, зменш. від *кухоль* – металева або череп'яна посудина з ручкою для пиття.

лодною, на лугових травах настояною. Усіх щедро напуває криничка: і трактористів, і пастухів, і перехожих. А води в ній не меншає (В. Чухліб).

II. Доповніть текст своїми трьома-п'ятьма реченнями, продовжуючи тему.

2. ЧОМУ МОРЕ СОЛОНЕ?

Винні в цьому, як виявляється, джерела, річки і сонце.

І справді: річки й підземні джерела, прокладаючи собі дорогу серед гірських порід, розчиняють деякі з них і виносять з собою часточки різних солей. Підземні джерела виносять їх на поверхню ґрунту. Річка вимиває солі із ґрунту. Ріки мчать до моря, віддаючи йому свої води. А що відбувається потім? Потім сонце пригріває поверхню морської води. Вона знову випаровується, проливається на землю дощем... Випаровуючись, краплини води залишають у морі сіль. Ось тому і море солоне (З часопису).

3. ГОРОБИННИКИ

Проходячи мимо горобини¹, що стояла поміж вільх і беріз, у захистку їх рясного віття... я очам своїм не повірив: кругла крона горобини геть-чисто вся обснована² тілами великих пташок. Цілісінька зграя налетіла і, почіплявшись пазурами та пообвисавши хвостами донизу, дружно скльовує достиглі ягоди. Каштаново-бурі спинки, на головах темні плями. Горлечка жовтувато-білі, середина грудей біліє, як сніжок, і черевця в них білі, мають слабенький відтінок жовтизни. І дзьобики жовтаві, кінчики їхні бурого кольору. Лапки видніються світло-бурі.

Ціла зграя дроздів, чи то – ще так називають їх – горобинників (З газети).

4. БІОГРАФІЧНА ДОВІДКА

Миколайчук Іван Васильович народився 15 червня 1941 року в селі Чорторії колишнього Вашківського району Чернівецької області в селянській сім'ї.

У 1957 році закінчив Чернівецьке музичне училище за спеціальністю хормейстер художньої самодіяльності.

1961 року закінчив театр-студію при Чернівецькому українському драматичному театрі імені Ольги Кобилянської

¹ Горобіна (куш, плоди) – scorușă, sorb, scoruș, bot.

² Обснований – густо вкритий.

за спеціальністю «актор драми»; у роки навчання працював актором у тому ж театрі.

Протягом 1961–1965 років навчався у Київському театральному інституті імені І. Карпенка-Карого (керівник курсу В. І. Івченко).

З 1965 року він – актор кіностудії імені О. П. Довженка.

Помер 3 серпня 1987 року, похований на Байковому кладовищі в Києві.

За створення різнопланових національних образів у фільмах «Сон», «Тіні забутих предків», «Бур'ян», «Комісари», «Білий птах з чорною ознакою», «Вавилон ХХ», «Така пізня, така тепла осінь» І. Миколайчукові присуджено Державну премію УРСР імені Т. Г. Шевченка в 1988 році (посмертно).

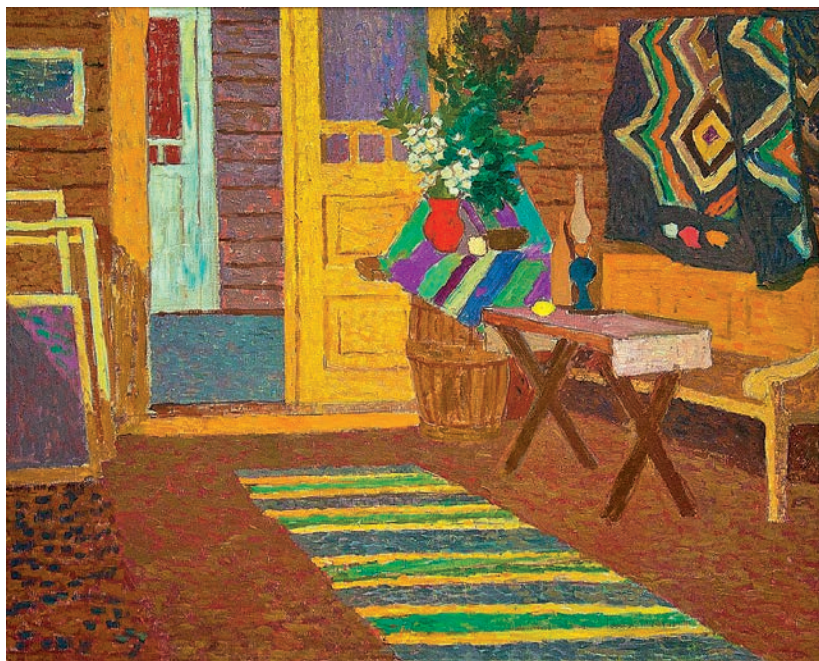
Заслужений артист України (1968) (*С. Гуцало*).

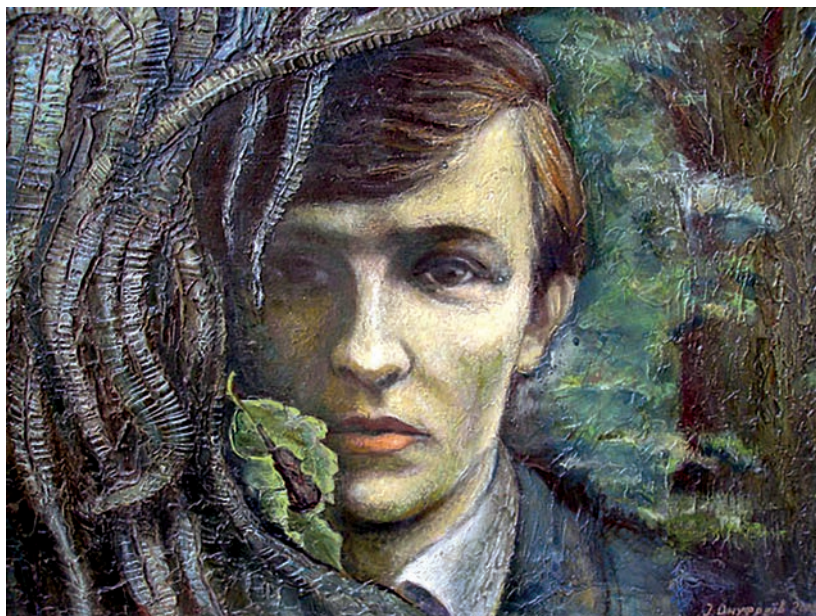
- 34.** Розділіться на три групи. З кожної групи оберіть одного члена журі. За картиною А. Шкурка «Кінець літа» напишіть опис-пейзаж (завдання для першої групи), за картиною В. Манастирського «Гуцульський інтер'єр» створіть опис-інтер'єр (друга група), а за картиною І. Онуфреїва «Портрет Володимира Івасюка» – опис-портрет (третья група). Зачитайте свої тексти в класі і поясніть, чим саме кожен із них вас зацікавив. Троє членів журі визначають найкращий текст і запропонують винагороду колективному автору.

А. Шкурко. Кінець літа

В. Манастирський. Гуцульський інтер'єр

І. Онуфреїв. Портрет Володимира Івасюка

35. I. Знайдіть у тексті мовно-стильові ознаки опису, розповіді та роздуму (розмірковування). Поясніть свої «знахідки».

II. За прикладом прочитаного вами тексту: а) напишіть твір-роздум про красу природи та обов'язок оберігати її; б) опишіть любий вашому сердцю краєвид рідного краю.

НЕРОЗРИВНЕ КОЛО

Весною що не день погода змінюється. Пробуджуються ліси, земля могутньо і величаво оживає, починає дихати й являти світові свою одвічну красу. Красуня-весна, мов квітуча вишня, лине горами й долами¹.

Неможливо зберегти красу природи, не вивчивши її самої. Не шкодуйте часу. Зберіться у ліс, походите по ньому, затамувавши подих... Он проспівала іволга, наче скрипка. Соловейко заливається, як сопілка. А ось наскочив вітерець і мовби переніс вас до моря, і ви чуєте шум прибою. Жодна музика не може бути такою проникливою, як живе звучання природи.

А скільки ще незбагненого, загадкового, мудрого знаходимо в рослинах! Невідомо, чи зможуть колись люди пізнати їх до кінця.

Не можна любити щось або когось, не знаючи. Любити – це насамперед знати. Отож, і природу любити означає вивчати її, спостерігати, аналізувати, і вона, розкриваючи дивовижні таємниці, озветься у вашій душі радістю життя (*Л. Павленко*).

36. I. Уважно прочитайте текст. Поясніть у ньому розділові знаки.

II. Зверніть увагу на особливості розповіді як типу мовлення. Яким ви уявляєте автора тексту-розповіді?

ЦВІТ МАМИНОЇ ВИШНІ

Їду додому. Водій автобуса увімкнув радіоприймач. І раптом:

Там за село проводжала
долю мою молоду...

Водій підсилив звук. Я відчув, як до серця вливається теплий струмінь чогось близького, рідного...

Виходячи з автобуса, подякував водієві за пісню. Дорога повела мене до рідного села. Я йшов нею і відчував щемне² хвилювання, ніби звертався до свого початку, до своїх витоків, повертався до мами...

¹ Діл, дблами – долина, долинами.

² Щемний, щемлівий – хвилюючий; болісний; який постійно нагадує про себе.

Обабіч росли високі стрункі тополі. Їх ми, хлопчачи, разом з учителями посадили. І які красуні виростили!

Спливає час, не встигнеш і озирнутися. Здається, що було це зовсім недавно. А скільки ж то років відтоді минуло?..

Шумлять тополі. Лагідний вітерець, ніби вітаючись, торкає обличчя, а в тополиному шелестінні вчувається мені:

Та не порадує літо
душу мою молоду...
Плаче тепер білим цвітом
мамина вишня в саду (А. Пашкевич).

37. Виконайте тестові завдання.

Щоб продовжити речення (із п'яти запропонованих варіантів оберіть один найточніший).

I. Наука про стилі мови називається ... :

- А лексикологією;
- Б лінгвістикою;
- В стилістикою;
- Г фразеологією;
- Д культурою мовлення.

II. Текст – це ... :

- А смислова й інтонаційна єдність, що складається з кількох речень і має змістову і структурну завершеність;
- Б сукупність мовних засобів, які використовуються мовцем за певних умов спілкування;
- В сукупність загальноприйнятих правил, якими користуються мовці;
- Г розмова однієї чи кількох осіб;
- Д опис, розповідь, роздум.

III. Типами мовлення є такі:

- А проза і поезія;
- Б лірика і драма;
- В казка, оповідання, повість;
- Г діалог і монолог;
- Д розповідь, опис, роздум.

§ 4. ПРОСТЕ УСКЛАДНЕНЕ РЕЧЕННЯ

38. Виконайте завдання і дайте відповіді на запитання. Виконуючи завдання, скористайтеся табл. 7 на с. 254.

1. Що називається простим ускладненим реченням?
2. Що називається однорідними членами речення?
3. Які розділові знаки ставляться в реченнях з однорідними членами (з узагальнювальними словами та без них)?
4. Що назива-

ється звертанням? Наведіть приклади речень зі звертанням. Поясніть розділові знаки. 5. Що називається відокремленими членами речення? 6. Які члени речення бувають відокремленими і чим вони виражаються? Наведіть приклади речень з відокремленими означеннями, прикладками, додатками та обставинами. 7. Які вам відомі загальні умови відокремлення? 8. Що називається порівняльним зворотом? За яких умов він відокремлюється? Наведіть приклади речень з порівняльними зворотами. 9. Що таке вставні слова, словосполучення і речення? Наведіть приклади. 10. Які розділові знаки ставлять при вставних і вставлених словах, словосполученнях і реченнях? 11. Чи звертання, вставні слова, вигуки є членами речення? Чи є вони відокремленням у реченні?

Схема розбору простого ускладненого речення

1. Речення (підкреслюємо відповідними позначками граматичну основу і другорядні члени речення).
2. Загальна характеристика простого речення (див. схему на с. 18).
3. Що ускладнило речення (однорідні члени речення; відокремлені члени речення; звертання; вставні слова, словосполучення чи речення; вставлені словосполучення чи речення; уточнювальні члени речення)?
4. Які саме однорідні члени речення є у реченні (підмети, присудки, означення, додатки, обставини, прикладки); або які відокремлені члени речення (означення, прикладки, додатки, обставини); або уточнювальні члени (підмети, присудки, означення, прикладки, додатки, обставини)? Якими частинами мови вони виражені?
5. Поясніть умови відокремлення (правило). Який розділовий знак ставиться при відокремленні?

39. Спишіть речення, усно визначте, чим вони ускладнені (однорідними членами, відокремленими членами, звертанням, вставними словами). Поясніть розділові знаки у реченнях.

1. Чекаю, тату, повертайсь живий! Чекає мама й я, синочок твій (*В. Васкан*). 2. Карпатський бук і слобідська¹ раїна², красуня Тиса й велетень Дніпро – це все моя прекрасна Україна, об'єднана на щастя і добро (*Р. Третьяков*). 3. Не хвались, ідучи в поле, а хвались, ідучи з поля (*Народна творчість*). 4. Незважаючи на ранню весну, надворі було душно й жарко (*С. Скляренко*). 5. Тату, доля твоя подібна до смереки – така ж висока, пряма і колюча (*В. Герасим'юк*). 6. Грає скрипка,

¹ *Слобідська* – зі Слобідської України, тобто з Південної України.

² *Раїна* (*діал.*) – тополя.

грає кобза і бандура грає (*С. Руданський*). 7. На кожен виклик, совісте, іди! (*Л. Костенко*). 8. І тремтить схвильоване колосся, прихилившись до мого плеча (*О. Теліга*). 9. Ой, устань, козаче, устань, молоденький, по діброві ходить-блудить твій кінь вороненький (*Народна творчість*). 10. Там (у Венеції), кажуть, гарно (*Леся Українка*).

- 40.** Прочитайте текст, випишіть речення з однорідними членами. Назвіть члени речення, які бувають однорідними. Поясніть розділові знаки при однорідних членах речення.

Мірча Савович Лютик як небуденна, неоднорідна і багатогранна особистість починався давно. Але традиційна людська, письменницька і читацька ментальність тривалий час цього не помічала. Потрібні відстані – в роках чи просторах, – щоб пильніше розглянути певне художнє явище й точніше його поцінувати. Хоча стосовно М. Лютика зазначу, стверджу, що приречена прикутість до Слова виразно проступала крізь усі робочі будні й спілкування серед колег і друзів...

І сьогодні в румуномовній культурі буковинець Мірча Савович Лютик – одна з найпомітніших талановитих постатей. Поет, перекладач, громадський діяч, член Національної спілки письменників України, спілок письменників Молдови й Румунії нагороджений багатьма високими відзнаками.

Він беззастережно, при найвірнішій любові до роду своїх батьків і предків, утверджує по-людськи мудру тезу про те, що всі нації у нас – найдорожчі сусіди. І в тім переконанні живе, спілкується, працює (*За В. Колодієм*).

- 41.** Спишіть речення, поясніть розділові знаки при звертаннях.

1. А я взяла і вигадала свято – тебе, моя поезіє, тебе (*Г. Світлична*). 2. Научи нас розуму, земле, рідна ненько (*В. Крищенко*). 3. Прощайте, росяні долини і села, сповнені краси! (*О. Підсуха*). 4. Українці мої! Дай вам Боже і щастя, і сил! (*В. Баранов*). 5. Україно, матінко талантів, не дозволяй наругу над своїми дітьми! (*З часопису*). 6. Дозволь мені, мій вечоровий світе, упасти зерням в рідній стороні (*В. Стус*).

- 42.** Проаналізуйте формули звертань в українській мові. Скажіть, у якій сфері мовлення і в яких стилях вони використовуються?

Пані Софіє, пане директоре, товаришу водій, друже, Валерію, Мирославо, Максиме, Леоніде, мамочко, ненько, пане Сухомлине і пане Сухомлин, Миколо Анатолійовичу, Наталіє Василівно, Надіє Петрівно, Тетяно Іллівно, сестричко, братику, брате, тату, юначе, доню, синочку, кохана (коханий), бабусю.

43. Виберіть з кожного ряду народних порівнянь те, яке вам більше подобається. Утворіть з порівняннями, які ви обрали, прості ускладнені речення.

Білий (біла, біле), як молоко (як сніг, як полотно); чистий (чиста, чисте), як роса (як кришталь, як небо); червоний (червона, червоне), як суниця (як рак, як калина); швидкий (швидка, швидке), як думка (як вітер); широкий (широка, широке), як море.

44. I. Зачитуючи вголос речення, пояснюйте, чим вони ускладнені, які і чому в них саме такі розділові знаки.

1. Єсть іще святиня вища, Богові миліша, – рідная Україна (П. Куліш). 2. На свято Купала велику силу мають вогонь і вода, а ще більшу – дерева, зілля і трави (З календаря). 3. Тарас досить успішно впорався з тестовими завданнями з усіх предметів, у тому числі з української мови (З газети). 4. Облетіли на вітрах маки польові (рано вони зацвітають і швидко гаснуть) (Олесь Гончар). 5. Слово інше кинула, студене¹ (Д. Павличко). 6. Ніч купала в Пселі² свої зорі, мов пустотливі качата (І. Цюпа). 7. Ану ж бо, любя, посміхнися, змахни сльозиночку з очей! (Г. Грай).

- II. Поясніть у реченнях написання слів з великої літери. До якої семантичної групи належать ці слова?

В. Семенюк. Свято на Івана Купала

- III. Розкажіть, що вам відомо про свято Івана Купала. Які епітети ви використали у своїй розповіді?

¹ Студений – холодний.

² Псел – ліва притока Дніпра.

45. Посперечалися двоє учнів. Один доводив, що речення **«До вечора від біганини боліло все: руки, ноги, голова»** – просте ускладнене з однорідними підметами і після узагальнювального слова потрібно ставити не двокрапку, а тире. Інший говорив, що після узагальнювального слова потрібно ставити не тире, а двокрапку. Хто з них має рацію і чому?

46. I. Прочитайте текст, знайдіть у ньому прості ускладнені речення. Усно охарактеризуйте їх (з'ясуйте, чим вони ускладнені). Поясніть розділові знаки.

Осене, золота осене, даруй мені красу твою, спокій твій і спокій очікування зими. Даруючи нам плоди свої, ти навчаєш нас бути щедрими, безкорисними. І осінь літо тихо повертає. Осінь же у зиму листопадом входить, шелестить, сумну мелодію наче співає.

Та я люблю усі твої несподіванки: то сонце, то туман, то дощ, то вітровій. Чом не можеш ти бути, осене, щодня однаковою? Скажи, скажи, золотоволоско наша! Я не люблю шарудіти листям твоїм, повертаючись зі школи додому. Мені, відчуваю, хочеться нанизати його назад на гілочки! Але ти, безсумнівно, не приємеш мого задуму. Тобі, я знаю, потрібна весною обнова. І вона обов'язково буде! (З часопису).

II. Чим вам сподобався або ж чим не сподобався цей текст? Висловіть свою думку.

Г. Смольський. Осінь. Космач

III. Опишіть, яким був стан природи сьогодні, коли ви йшли до школи. Що найперше привернуло вашу увагу? А як цей стан може змінитися якогось іншого дня?

47. Спишіть речення з уточнювальними зворотами, визначте уточнювальні члени речення, підкресліть їх і в дужках укажіть їх тип. Усно поясніть розділові знаки.

Зразок: Стало темно в літаку – просто чорно (обставина міри і ступеня).

I. 1. У глибині двору, на східцях веранди, сидить і сама господиня. 2. Але й це у нього якось виходило по-особливому, по-панському. 3. Втекти, вирватись звідси – ось його потаємна мета. 4. Цього разу їхній клас працює на шкільному винограднику – підв'язують виноградну лозу. 5. Тоня, оця вертуха, оця смаглявка, була й тут причиною його душевних розбентежень¹. 6. Японська софора, диковинне² південне дерево, квітує в липні білим і запахущим цвітом (З творів Олеса Гончара).

II. 1. Учора, вихідного дня, ми пливли Дніпром. 2. А він різко, спересердя, закинув м'яч у чужі ворота. 3. Стати капітаном далекого плавання – ось мій задум, сон безсонний. 4. Лариса, дочка директора школи, ніколи не хизувалася перед класом. 5. Мірча їхав додому, до бабусі й дідуся.

48. Як ви розумієте цей діалог Скрипки і Смичка, яке значення для нашої поведінки у суспільстві він має?

В усьому світі, в кожному поколінні
тобі, «цариці музики», – хвала,
ти вславлена великим Паганіні –
мені ж фортуна слави не дала.

Створив обох нас мудрий Страдіварі –
Смичок і Скрипку разом не дарма.
Обоє славу здобуваєм в парі.
Без тебе слави і мені нема.

А. Фаріон

І. Гойняк. Осіння мелодія

49. Дайте відповіді на запитання.

1. Як написати у трьох клітинках «мерзла вода»?
2. Які ключі до неба добираються?
3. Які зуби не жують їжу?
4. Яке жіноче ім'я складається з тридцяти літер Я?
5. А яке слово складається з семи літер Я?
6. Чим закінчується день?
7. Який шлях можна побачити на небі ясної ночі?

¹ Розбентеження – хвилювання.

² Диковинний – рідкісний.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

Узагальнення повтореного за 8 клас

I рівень

- **Альтернативні тести**
зі стверджувальною або заперечною відповіддю
- 1. Словосполучення – це така синтаксична одиниця, яка складається з двох чи більше повнозначних слів.
Так чи ні.
- 2. За будовою словосполучення поділяються на прості та складні.
Так чи ні.
- 3. Речення може складатися і з одного слова.
Так чи ні.
- 4. Граматична основа не завжди складається із підмета та присудка.
Так чи ні.
- 5. Між підметом і присудком може стояти розділовий знак (тире).
Так чи ні.
- 6. Прості речення можуть ускладнюватися звертаннями, вставними словами, однорідними членами речення, відокремленими та уточнювальними членами речення.
Так чи ні.

II рівень

- **Тести з вибором однієї правильної відповіді**
- 1. Присудок виражений фразеологізмом у реченні
 - А Вечір і справді був чудовий (Ю. Смолич).
 - Б На уроках він завжди про щось своє думає (О. Іваненко).
 - В Будівельники не думали здавати своєї позиції (М. Тарнавський).
 - Г Я печу раків і мовчки стою на одному місці (М. Стельмах).
- 2. Однорідні присудки є у реченні
 - А Мовчати вміє ніч (Д. Павличко).
 - Б Але що то були за люди! (Ю. Смолич).
 - В Бити – це значить самому мучитись (І. Багряний).
 - Г Мотря та Софія місили тісто, поралися коло печі (М. Коцюбинський).

- 3. Правильно виділено вставний компонент у реченні**
- А Увечері, справді пішов дощ (*Ю. Смолич*).
 Б Живу, як знаєте я на хуторі, якраз на узліссі (*Остан Вишня*).
 В Мабуть не злічити всіх визначень сили і краси народного поетичного слова (*Г. Бойко*).
 Г Безумовно, ти хоч не феномен, але спритний чоловік (*О. Корнійчук*).
- 4. Порівняльний зворот не відокремлюється комами (розділові знаки пропущені) у реченні**
- А Земля як у горні тліє (*А. Малишко*).
 Б У долині мов у ямі на багнищі город мріє... (*Т. Шевченко*)
 В Ще димна даль бриніла в зорях мов кришталь (*А. Малишко*).
 Г І дощ линув як із відра (*Панас Мирний*).
- 5. Прикладка з означуваням словом пишеться через дефіс у реченні**
- А Квіти жоржини в саду розцвіли (*В. Сосюра*).
 Б А на небосхилі – білі хмари хвилі... (*М. Подоляну*)
 В А човен «Ластівка», мов птиця, летить на парусах (*В. Скоро-мовський*).
 Г Підростає людина, вимовляє перше чарівне слово «мама»... (*З. Воскресенська*).
- 6. Неповним є речення**
- А Бідному завжди вітер в очі (*Народна творчість*).
 Б Валі порадили йти на роботу (*Ю. Збанацький*).
 В Уже надворі стало світати (*І. Нечуй-Левицький*).
 Г Ліворуч від ставка – гребля... (*Остан Вишня*).

III рівень

- **Тести на встановлення відповідності**

- 1. Установіть відповідність між реченням і його характеристикою**

Характеристика	Приклади
1 односкладне	А Вечір лагідний, свіжий (<i>С. Гуцало</i>).
2 неповне	Б Небо сьогодні синіло по-весняному (<i>Олесь Гончар</i>).
3 непоширене	В Люблю вночі на небеса дивитись (<i>Д. Павличко</i>).
4 ускладнене	Г Над заводом – задуманий дим (<i>В. Сосюра</i>). Д Обізвався дзвінок (<i>Ю. Збанацький</i>).

2. Установіть відповідність між реченням та його ускладнювальним компонентом (розділові знаки пропущені)

Приклади	Характеристика
<p>1 На материні прохання уявіть собі ніхто не зважає (<i>О. Довженко</i>).</p> <p>2 У наш час час електроніки, кібернетики, генетики польотів у космос природно утворився інший симбіоз (<i>Є. Гуцало</i>).</p> <p>3 Ми зберегли тебе українська мова щоб лютий ворог не поранив (<i>П. Тичина</i>).</p> <p>4 Земля України небо і люди усе мені рідне (<i>П. Воронько</i>).</p>	<p>А однорідні члени речення</p> <p>Б звертання</p> <p>В вставне словосполучення</p> <p>Г вставлена конструкція</p> <p>Д відокремлений член речення</p>

3. Установіть відповідність між реченням і пропущеним у ньому розділовим знаком

Приклади	Характеристика
<p>1 Дорога майнувши сірим хвостом безшумно сховалася в зелені хлібів (<i>В. Винниченко</i>).</p> <p>2 Там опріч заґратованих вікон нічого не було східного (<i>М. Коцюбинський</i>).</p> <p>3 А на поріг пнеться вже друге мале материна дочка Орися (<i>А. Головка</i>).</p> <p>4 Дощик тихий та солодкий сіється щедро на вулиці (<i>М. Рильський</i>).</p>	<p>А коми при відокремленому означенні</p> <p>Б тире при відокремленому означенні</p> <p>В тире при відокремленій прикладці</p> <p>Г коми при відокремленому додатку</p> <p>Д коми при відокремленій обставині</p>

IV рівень

• **Завдання відкритого типу**

Напишіть твір-роздум на тему «Ім'я – то доля». Під час написання використовуйте повторений матеріал із теми «Синтаксис простого речення» та вкажіть за допомогою підкреслень і надписів (над словосполученнями і реченнями), яку конкретну тематику ви використали.

СИНТАКСИС І ПУНКТУАЦІЯ СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

§ 5. СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ І ЙОГО ОЗНАКИ. СПОЛУЧНИКОВІ І БЕЗСПОЛУЧНИКОВІ СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ

Окремою одиницею спілкування є не тільки просте речення, але й складне, тобто речення, що має дві чи більше граматичних основ і виражає складну думку.

Складним називається речення, у складі якого є дві та більше граматичних основи і частини якого становлять змістову, граматичну та інтонаційну єдність (див. табл. 8 на с. 255).

Увага! У складному реченні *його частини* не називаємо окремими реченнями. Це складники, компоненти складного речення.

Частина складного речення, що містить граматичну основу, зовні нагадує просте речення, проте вона не має змістової та інтонаційної самостійності.

Дві чи більше частин складного речення поєднуються в єдине смислове і граматичне ціле *інтонацією*, а також *сполучниками* (сурядними і підрядними) і *сполучними словами* (займенниками і прислівниками, що з'єднують частини складнопідрядного речення). Наприклад: Покотилася зірка з вечірнього неба, вітер листя зірвав з пожовтілого клена (*Н. Кащук*) – складне безсполучникове речення (зв'язок інтонацією); Бувають, може, й кращі голоси, **але** такого другого немає (*Л. Костенко*) – складносурядне речення; **Якщо** не можна вітер змалювати, прозорий вітер на ясному тлі, – змалюй дуби, могутні і крислаті, **котрі** од вітру гнуться до землі (*Л. Костенко*) – складнопідрядне речення, (у ньому від першої частини до другої частини ставимо запитання – вони залежні за змістом), частини якого з'єднані сполучником **якщо** та сполучним словом **котрі**.

◆ Складне речення, частини якого з'єднуються в єдине ціле за допомогою сполучників і сполучних слів, називається сполучниковим.

◆ Складні сполучникові речення поділяються на **складносурядні** та **складнопідрядні**.

◆ **Складне речення, частини якого з'єднуються в єдине ціле лише за допомогою інтонації, називається складним безсполучниковим реченням.**

◆ Окремим типом складного речення є **речення з різними типами зв'язку** (сполучниковим і безсполучниковим).

◆ За метою висловлювання складні речення, як і прості, поділяються на *розповідні*, *питальні* та *спонукальні*. Наприклад: У провулках між тинами клубочилася темрява, але небо було світле й зоряне (*Г. Тютюнник*) – *розповідне*. Доки ви будете ждати, кам'яні, доки, отруєні, будете спати? (*Олександр Олесь*) – *питальне*. Росій¹, росій, дощику, ярину, рости, рости, житечко, на лану, на крилечках, вітрику, полети, колосочки золотом обмети (*Олександр Олесь*) – *спонукальне*.

50. І. Прочитайте текст. Схарактеризуйте синтаксичні особливості кожного речення (тип, структуру, члени речення, ускладненість, інтонацію і т. д.).

І. Петра Могила, сина молдавського воеводи, людину талановиту й високоосвічену, 1627 року було висвячено на архімандрита Києво-Печерської лаври. Петро Могила вирішив зробити лавру осередком освіти і науки. Уже 1631 року він відкрив лаврську школу. Пізніше Петро Могила брав участь у заснуванні Києво-Могилянської академії, яка стала визначним освітнім, науковим і культурним центром усєї Східної Європи (*З часопису*).

ІІ. Випишіть із другого варіанта складні речення. Усно вкажіть, з яких частин вони складаються, чим поєднуються між собою в єдине смислове і граматичне ціле.

ІІ. 1. Заглядав срібний місяць у хатне вікно, тихий вечір стелився надворі (*Н. Зубицька*). **2.** Бронко увійшов до хати, як звичайно, з коротким «добри вечір» (*Ірина Вільде*). **3.** Любов втікає, коли щастя немає (*Народна творчість*). **4.** Мою ходу ніхто не спинить, бо поруч – другове плече (*Є. Летюк*). **5.** Для тебе вмерло все, що серце гріє, а я живу минулим, як на гріх (*Т. Севернюк*). **6.** Посивіло твоє жито, відлетіла твоя перепілка, і в очі смутком заглянула ніч (*М. Стельмах*). **7.** Приходжу

¹ Росій – форма наказового способу від *зрошувати*.

я до тебе, прилітаю з-за Єнісею, Вісли, з-за Дунаю і рідною матусею зову (*І. Драч*). 8. Наснилася радість, торкнулася чола, і я телефон Ваш набрала (*Т. Севернюк*). 9. З високих круч лунає орлиний клекіт, лиш тихі води все стоять мовчазно (*Леся Українка*). 10. Мені війнула в очі сивина, та я нічого не везу додому (*Д. Павличко*).

51. Прочитайте уважно вірш. Усно визначте, з яких речень складається текст (простих чи складних). Скажіть, яка відмінність між простими реченнями з однорідними присудками та складними реченнями.

Шануймося, еднаймося та будьмо,
тримаймося родинного стебла.
Забудьмо чвари і себе не гудьмо¹,
доволі нас упало із сідла.
Не даймося обнятися з ганьбою,
не даймося продатися брехні.
Допоки ми не будемо собою,
ніколи нам не бути на коні².
Братаймося від серця і до серця
і з друзями ділімо хліб і сіль...

О. Богачук

С. Васильківський. Бій запорожців

52. Як ви розумієте вислів «*Шануймося, еднаймося та будьмо, тримаймося родинного стебла*»? Які роздуми він у вас викликає?

¹ *Гудити* – ганьбити.

² *Бути на коні* – відчувати силу, впевненість у собі, гордість.

53. Спишіть речення, відповідно виділяючи граматичні основи. Надпишіть над реченням його синтаксичну особливість, як-от: складне безсполучникове, складне сполучникове, складносурядне чи складнопідрядне. Наявний сполучний засіб обведіть кружечком.

Зразок: Оце тая стежечка ізвивається, (а) у мене серденько розривається (І. Франко).

1. Згорять дрова – тепло буде в хаті (О. Донченко). 2. Хочеш багато знати, треба менше спати (Народна творчість). 3. Умирають матері, та не вмре ніколи Мати (Б. Олійник). 4. Минув рік, настав екзамен – і малий Франко здивував усіх... (М. Кочубинський). 5. Доти ягнятка скачуть, поки матір бачать (Народна творчість). 6. Очам страшно, а руки зроблять (Народна творчість). 7. Ще в дитинстві я ходив у трави, в гомінливі трепетні ліси, де дуби мовчали величаво у краплинках ранньої роси (В. Симоненко). 8. Ще не було епохи для поетів, але були поети для епох (Л. Костенко). 9. Митцю не треба нагород, його судьба нагородила. Коли в людини є народ, тоді вона уже людина (Л. Костенко). 10. І думка така: поет повинен бути Людиною (В. Стус).

54. I. Розділившись на три групи, виконайте вправу: кожна група повинна виписати речення тільки одного типу за метою висловлювання: розповідні, питальні чи спонукальні. Переможцем визнається група, усі члени якої найшвидше впораються із завданням.

1. Свободу той лиш може оцінити, хто сам пройшов через пекельні муки... (М. Бакай). 2. Бережи любов, якщо любиш ти, і свою любов серцем захисти (М. Бакай). 3. Ми всі по характеру різні, і смаки не однакові в нас, та одна нас ростила Вітчизна у великий розбурханий час (В. Симоненко). 4. Горіти зорі і тужавіти сокам, старіти корі і вкриватися мохом (Л. Талалай). 5. Хай сміється всім блакить і звитяжний спів дзвенить! (Б. Грінченко). 6. Чи це він чув таке про соняшники, чи сам придумав? (М. Стельмах). 7. І що воно за жінка! – придивлявся Богдан. – Чи то віхоть вогню заблудився у її тілі, чи сам дідько свівся на кінчику язика? (М. Стельмах). 8. Припадіть устами до джерел і плодів осені, і ви відчуєте всі пахощі землі й повітря, сонця і води (Я. Гримайло). 9. Люби мене – я буду вічно юним, і поруч мене будеш юнати! (В. Фольварочний). 10. Чи дорогу тобі, може, хтось перебіг, чи тебе забарили вітри норовисті?! (М. Ткач).

- II. Знайдіть речення комбінованого типу, в яких поєднуються розповідні й спонукальні, спонукальні й питальні частини.

55. Побудуйте діалог із шести-семи реплік, у якому співрозмовники використають розповідне, питальне і спонукальне речення.
56. I. Прочитайте вірш. Укажіть сполучникові й безсполучникові складні речення. Запишіть речення з однорідними членами, підкресліть відповідно ці члени речення і поясніть, як вони впливають на ритм тексту, як підсилюють зміст.

ПОВЕРТАЙСЯ, СИНУ

Відчужив за обрієм літак,
крізь сльозу душа зітхнула гірко.
Все тепер в житті буде не так, –
відщімхнулася від серця гілка.

Не вдалось зупинити час.
Як збагнути, в тім чия провина,
що тепер кордони поміж нас, –
чужина взяла від мене сина.

Повертайся, сину, тут твоя земля,
небо і калина, пісня солов'я.
Дасть вина і хліба сита чужина,
та не дасть розради для душі вона.

Знову осінь, знову листопад
ніжно гладить кетяги калини.
І без тебе виростає сад
і мене питає: «Де ж ти, сину?»

Ти його не чуєш, але знай:
все чуже тобі колись обридне.
Схоче ще душа у рідний край –
тут тебе усе чекає рідне.

С. Галябарда

II. Напишіть твір-роздум про сучасні причини виїзду за кордон, моральний і психологічний стан тих, хто покидає рідну землю, і що відчувають батьки, діти, які zostаються на Батьківщині.

57. I. Посперечалися двоє учнів. Один доводив, що речення **«Нехай же слово, слово золоте, печалиться, сміється – і цвіте!»** – просте ускладнене з однорідними присудками. Інший вважав, що це речення складне, бо в ньому декілька граматичних основ. Хто із них має рацію і чому?

II. Дайте відповіді на запитання.

1. Що називається складним реченням?
2. Якими основними засобами зв'язку частини складного речення поєднуються в єдине смислове й інтонаційне ціле?

3. На які типи поділяються складні речення залежно від засобів зв'язку?
 4. Як поділяються сполучникові складні речення?
 5. Як поділяються складні речення за метою висловлювання?

58. Доручить двом учням – дівчині і хлопцеві – виразно зачитати текст. Висловіть свою думку щодо особливостей читання: ритм, зміна тональності відповідних речень, темп, логічний наголос. Поясніть, чому ви надали перевагу саме цьому читцеві.

ЩАСЛИВА НІЧ

Боже, яка це була ніч!

На Чумацькому Возі зоряним шляхом навідались до мене і мама, і тато.

– Мила матусю! Таточку! – зойкнула душа серед ночі. І враз заспівала, ніби сповідалася під церковними дзвонами:

Благослови, душе моя, Господа
 і не забувай всі добродійства Його...

Мама слухала і пригортала небесне щастя до своїх уст. Хто знає, може, згадала, коли оці слова клала на серце і мені, і Оресту, як ми ще до школи ходили?..

– Діти, – повчала, – це Псалом 103-й. Запам'ятайте. Хай ваша душа буде завжди при ньому.

Тепер я збагнув, чому вона більше всього боялася, щоб ми не взяли до свого серця трьох непевних сестер: «Мабуть», «Може», «Хтозна» (В. Михайловський).

СКЛАДНОСУРЯДНЕ РЕЧЕННЯ

§ 6. СКЛАДНОСУРЯДНЕ РЕЧЕННЯ, ЙОГО БУДОВА І ЗАСОБИ ЗВ'ЯЗКУ

Складносурядним (coordonarea) називається таке складне речення, частини якого синтаксично рівноправні та поєднуються між собою сполучниками сурядності (єднальними, розділовими, протиставними) (див. табл. 9 на с. 255).

Сурядний зв'язок частин складного речення нагадує зв'язок між однорідними членами речення. Наприклад: Велике покликання матері – народити дитину й виховати не вовка, а друга, не хижака, а брата (*О. Довженко*). У цьому реченні одна граматична основа, а два однорідних підмети, що з'єднані між собою єднальним сполучником **й**, виражені неозначеною формою дієслова (*народити* і *виховати*), пов'язані з одним присудком (іменним складеним – *є покликання*); однорідними є також додатки (*не вовка, а друга; не хижака, а брата*), пов'язані протиставним сполучником **а**.

◆ Для поєднання частин складносурядного речення використовуються ті самі сполучники, що вживаються при однорідних членах речення. Проте у складносурядному реченні сполучники сурядності поєднують не окремі члени речення, а частини складного речення, що нагадують прості речення. У кожній такій частині є окрема граматична основа. Наприклад: І колишеться м'ята, і тремтить далина, і доріг тих багато, а Вітчизна одна (*А. Малишко*). Це складносурядне речення складається з чотирьох частин. Частини складного речення поєднують сурядні єднальні сполучники **і... і... і** та протиставний **а**.

59. Знайдіть і випишіть складносурядні речення. Поясніть вживання сурядних сполучників у простих і складних реченнях і пунктуацію в них.

1. Не боюся дужого з силою левиною, а боюся, друже мій, підлості полинної (*Г. Грай*). 2. Сонце і повітря лоскочуть щоки (*М. Коцюбинський*). 3. Любіть Україну у сні й наяву, вишневу свою Україну, красу її, вічно живу і нову, і мову її солов'їну (*В. Сосюра*). 4. Людина від спокійного життя жиріє серцем і втрачає талію (*Л. Костенко*). 5. Не стрічаються з горами гори, а братаються люди з людьми (*В. Луцук*). 6. Я хочу вернутись, та стали, мов стіни, літа і до тебе уже не пускають (*С. Пушик*). 7. Ні на землі, ні в пеклі, ні в раю він не забув

свої Беатріче (*Леся Українка*). 8. Вузька стежечка цезала часом серед кам'яної пустелі або ховалась під виступом скелі (*М. Коцюбинський*). 9. Чи метеор враз висвітив вікно, чи, може, то меткий листок багрянний (*В. Гриньас*). 10. Я принесу тобі свою надію, а подарую смуток і біду (*В. Симоненко*). 11. Не важко бути знаменитим, а тільки важко стати ним (*П. Сингаївський*). 12. Діла добрих обновляться, діла злих загинуть (*Т. Шевченко*).

60. Посперечалися двоє учнів. Один доводив, що речення «*Диплом – свідчення не лише глибоких професійних знань, а й високої громадянськості, політичної зрілості фахівця*» – складне складносурядне, бо в ньому є сурядний сполучник. Інший заперечував, мотивуючи це тим, що в складносурядному реченні має бути дві граматичні основи. І тому це речення не складносурядне, а просте ускладнене (з однорідними додатками). Хто ж із них має рацію і чому?

§ 7. СКЛАДНОСУРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ЄДНАЛЬНИМИ СПОЛУЧНИКАМИ

Складносурядні речення, їх частини з'єднують такі єднальні сполучники: *і, й, та* (в значенні *і*), *та й, та ще (й), і... і, ні... ні, ані... ані*. Наприклад: Голубіє небо в вишині, *і* сонце сяє в ньому променисте (*М. Бакай*). Хата біліє між зеленими тополями, *та* блищать ясні віконця (*Марко Вовчок*). Літо йде полями *і* гаями, *і* вітер віє, *і* цвіте блакить (*М. Рильський*). А Прометей приніс вогню людині – *й* багато що змінилося у світі (*В. Бровченко*). *Ні* повітря не ворухнеться, *ні* пташка не защебече (*М. Коцюбинський*).

Речення з єднальними сполучниками найчастіше повідомляють про дві чи більше подій, які відбуваються одночасно. Наприклад, **відношення одночасності** передає таке речення з єднальним сполучником: Дорога снується, *і* стежечка в'ється (*В. Швець*). У деяких складносурядних реченнях з єднальними сполучниками виражається **часова послідовність подій** (події відбуваються послідовно, одна за одною), як-от: Прилинув вітер, *і* в тісній хатині він про весняну волю заспівав. Може, квіти зійдуть – *і* настане ще й для мене весела весна (*Леся Українка*).

◆ У складносурядних реченнях з єднальними сполучниками можуть виражатися також *умовно-наслідкові* та *причиново-наслідкові відношення*, тобто подібні до складнопідрядних речень. Порівн.: Не з початку, а з фіналу почни, *і* початок розкриється, наче долоня (*Б. Олійник*). Співвідносно з цим реченням складнопідрядне *умови: Якщо* почнеш не з початку,

а з фіналу, **то** початок розкриється, наче долоня. Тебе нема, **і** дні – як ночі, **і** сад хитається в журбі (*В. Сосюра*). Співвідносне з цим реченням складнопідрядне причини: І дні як ночі, і сад хитається в журбі, **бо** тебе нема.

- 61.** Серед наведених речень знайдіть складносурядні з єднальними сполучниками. Усно вкажіть, у яких випадках єднальні сполучники з'єднують члени речення. Поясніть, як ви це встановили.

1. Знов приходить осінь і приносить щедре свято – золотих ужиноків, яблук і дзвінких пісень (*С. Галябарда*). 2. І зорі, як пелюстки, трепетали, і світ увесь по вінця голубів... (*Б. Олійник*). 3. Чому з тобою ми не хвили? Удвох за руки б ми взяли і в край щасливий полетіли... (*Олександр Олесь*). 4. Село лежало в зеленому вибалку, а по горбах чорніли поля (*Є. Гуцало*). 5. Не можна брати істину в аренду і сіяти на ній чортополох¹ (*Л. Костенко*). 6. Сосни зашелестіли, і стало тихо-тихо... (*М. Зарудний*). 7. Самотність – прірва між людьми, і як її здолати? (*П. Сингаївський*). 8. Пізнай самого себе, і ти пізнаєш світ (*Г. Сковорода*).

- 62.** Розкажіть, як ви розумієте вислів українського письменника і філософа Григорія Сковороди «**Пізнай самого себе, і ти пізнаєш світ**». Які роздуми викликає у вас цей вислів?

- 63.** Спишіть речення, підкреслюючи граматичні основи. Виділіть і засоби зв'язку між частинами складносурядних речень (обведіть кружечком). Як єднальні відношення вони передають: одночасності подій чи часової послідовності, тобто події відбуваються одночасно чи одна за одною? Чи, можливо, між подіями існує умовно-наслідковий або причинно-наслідковий зв'язок? Поясніть своє розуміння цих відношень.

1. Мине небагато часу, і ти зрозумієш свою помилку (*Д. Бедзик*). 2. З конем морока, та й дороги не знаєш (*Ю. Мушкетик*). 3. Ні листя не шелестить, ні пташки не щебечуть (*Марко Вовчок*). 4. І ось знову весна, і летять гуси, і вруниться², зелене озимина (*І. Цюпа*). 5. Шануй людей, і люди шануватимуть тебе (*В. Земляк*). 6. Все на світі змінюється, та й ми самі не стоїмо на місці (*Ірина Вільде*). 7. Ані шелесту не було чути, ані колихання не було помітно (*Марко Вовчок*). 8. Гроза пройшла, і грім вдарив десь збоку (*І. Сенченко*). 9. На добрий врожай не було надії, й серце хлібороба проймала тривога (*Я. Гримайло*). 10. І ламалося гілля на дереві, і зривалося листя, і далеко гонив його вітер в сумнее поле (*С. Васильченко*).

¹ Чортополох – народна назва колючого бур'яну.

² Вруннитися – покриватися густими зеленими сходами.

64. Спишіть речення, розставте розділові знаки. Усно поясніть вживання розділових знаків і попросіть консультації у учителя.

1. Спочатку було Слово і Слово було Бог і Бог був Слово (*Із Біблії*). 2. Я не нездужаю нівроку а щось такеє бачить око і серце жде чогось... (*Т. Шевченко*). 3. Сіножаті скосяться і пшениця вижнеться листячком засиплються всі сади (*С. Пушик*). 4. У вікна дивиться степ і все спливає як безконечне море (*М. Коцюбинський*). 5. Я правді глянула у вічі і чорний колір білим став (*Я. Павлюк*). 6. Марія для мене як рідна а Ганнуся як своя дочка (*Є. Гуцало*).

§ 8. СКЛАДНОСУРЯДНІ РЕЧЕННЯ З РОЗДІЛОВИМИ СПОЛУЧНИКАМИ

До розділових належать такі сполучники: **або, чи, або... або, чи... чи, то... то, не то.. не то, чи то... чи то...** Наприклад: Прошу **або** навести порядок, **або** я покину зал! (*Ірина Вільде*). **То** мати гукає, **то** мати шепоче, мене виряджаючи в дальню дорогу (*П. Воронько*). **Чи то** мені здається, **чи то** справді свист тихшає (*М. Коцюбинський*).

◆ Складносурядні речення з розділовими сполучниками можуть передавати два типи відношень між їх частинами:

1) **чергування** подій (події відбуваються одна за одною, чергуючись), як-от: **То** мати гукає, **то** мати шепоче, мене виряджаючи в дальню дорогу (*П. Воронько*);

2) **взаємовиключення** подій (тільки одна з названих подій реально відбувається), наприклад: **Чи то** мені здається, **чи то** справді свист тихшає (*М. Коцюбинський*).

65. І. Уважно прочитайте речення. Усно визначте в них граматичні основи і скажіть, що з'єднують у них розділові сполучники: члени речення чи частини складного речення?

1. У кожного з нас були вдома або дружина, або діти, або мати, або наречена (*Олесь Гончар*). 2. Чи для вас немає зелені в лісах, чи для вас не сяє сонце в небесах? (*І. Франко*). 3. Скільки можна почути з уст нашого народу чи то переказів, чи то легенд про різні дерева і квіти. 4. Чи то зір підвів, чи то серце чекати втомилосся (*З часопису*). 5. Про невмілих у народі кажуть чи з іронією, чи із зневагою, чи й просто із презирством (*Н. Міщенко*). 6. А поет усе то грає, то щось пише на папері (*Леся Українка*).

ІІ. Ключове речення «Дівчата то ромашку у віночок завивають, то волошку» візьміть за основу гри: хто швидше сплете віночок зі штучних квітів. Виплітаючи, пояснюйте назви квітів і їх символічне значення. За перший віночок – аплодисменти.

66. I. Спишіть складносурядні речення з розділовими сполучниками. Визначте, які відношення встановлюються між двома подіями, про які повідомляється: чергування подій (події відбуваються по черзі) чи взаємовиключення подій (коли тільки одна з них реально відбувається).

1. Чи то настане нічка темна, чи то веселий день шумить (Л. Глібов). 2. То замерехтить жовтогаряча достигла нива, то зблиснуть попереду золоті озера соняшників (І. Цюпа). 3. Це ви або жартуєте зі мною, або просто перевтома винна (Леся Українка). 4. Чи то людина зітхає, як річка, чи річка, як людина (М. Стельмах).

II. Створіть самостійно по три речення з взаємовиключенням подій.

III. Усно поясніть, що означають стійкі словосполучення *рушники подавати*, *гарбуза піднести*, коли вони можуть бути використані?

IV. Пригадайте, чому прикметник *жовтогарячий* пишемо так.

67. I. Перепишіть речення, добираючи з довідки потрібний розділовий сполучник. Яке відношення він передає?

1. ... вітер верхів'ям смerek гуляє, ... вовк самотній вие (Є. Чередниченко). 2. ... я так горю, ... вже не та в моїм горінні сила (М. Ткач). 3. ... вечірній туманець повився над покосами, ... й досі висить димок від багаття? (Є. Гуцало). 4. ... дні з календарного вибились берега, ... ночі ввіходять ... в сни? (Є. Летюк). 5. Ми ... купаємо очі в морі, ... очі в очах (М. Коцюбинський). 6. Пошлю Енея до Плутона, ... і сам в ад копірсну¹ (І. Котляревський).

Довідка: чи... чи, то... то, чи то... чи то, або, або... або.

II. Швидко, довго не роздумуючи, продовжіть речення. Оцініть швидкість продовження і цікавість змісту.

1. Чи я тобі не казала, чи 2. Не то грім, не то 3. То любляться, то 4. Або миримось, або 5. Не то сміх, не то

§ 9. СКЛАДНОСУРЯДНІ РЕЧЕННЯ ІЗ ЗІСТАВНИМИ І ПРОТИСТАВНИМИ СПОЛУЧНИКАМИ

До зіставно-протиставних сполучників, що з'єднують частини складносурядного речення, належать: **а**, **але**, **та** (в значенні **але**), **зате**, **проте**, **однак** (**одначе**). Наприклад: Ну, танцюй, **а** я заграю (Олександр Олесь). Ще зелено кругом, **але** є вже й жовте листя (В. Поліщук). Мене водило в безвісті життя, **та** я вертався на свої пороги (Д. Павличко).

¹ *Копирснути* – тут: податися.

Старість забирає красу, **зате** винагороджує людину мудрістю (*Народна творчість*). Все спить, **однак** вже я не сплю (*М. Рильський*). Вітру на морі не було, **проте** клекотав сильний прибій (*М. Трублаїні*).

◆ Подекуди сполучники з'єднують частини складносурядного речення, які повідомляють про події, що лише зіставляються, як-от: Привчав мене батько трудитись до поту, **а** мати – співати пісні (*П. Воронько*) – відношення *зіставлення*. У реченнях: Ти смієшся, **а** я плачу, великий мій друже (*Т. Шевченко*). Гнало вітрами з півдня, **проте** холодно ще не було (*Олесь Гончар*) – відношення *протиставлення*.

68. Спишіть речення, з'єднані зіставно-протиставними сполучниками. Підкресліть граматичні основи. З'ясуйте, що з'єднують сполучники: члени речення чи частини складного речення?

1. У музичній школі Іван навчився грати не лише на українських, а й на угорських цимбалах. 2. Того дня Оксана записала чимало пісень від талановитої землячки, а через тиждень уже виконувала одну з них на сцені. 3. Час минав, а дощів не було. 4. Не тільки слів, але навіть мотиву пісень не можна було розібрати. 5. Кличе мати вечеряти, а дочка не чує. 6. Життя не має ціни, а воля дорожча за життя.

69. I. Випишіть речення, які передають відношення зіставлення подій.

II. Випишіть речення, які передають протиставлення.

III. Обране учителем журі прокоментує виконані два варіанти завдання щодо їх правильності.

1. Слово – срібло, а мовчання – золото (*Народна творчість*). 2. Цей світ дуже суперечливий і тривожний, але жити в ньому прекрасно! (*В. Собко*). 3. Розбилась арфа, та вціліли струни (*О. Пахльовська*). 4. Роки любії, дитячі, як весняні води, зникли, але гомін вод весняних не забудеться ніколи (*Леся Українка*). 5. Збоку дивитися легко, одначе не так воно просто бігти (*Олесь Гончар*). 6. Скільки років землі, – і мільярд, і мільйон, – а яка вона й досі ще гарна! (*Л. Костенко*). 7. Ледачий двічі робить, а скупий двічі платить (*Народна творчість*). 8. Говорив небагато, зате кожна фраза його була наче карбована¹ (*А. Головка*). 9. Літа ніколи не повертаються до людини, а людина завжди повертається до своїх літ (*М. Стельмах*). 10. Не встигли дужі ногиходитися, натомитися по зелених дорогах, а вже земля заколисала своїх оборонців міцним непробудним сном (*М. Стельмах*).

¹ Карбований (*перен.*) – чіткий, виразний.

70. Усно вставляйте замість крапок зіставно-протиставний сполучник із довідки, зачитуйте готове речення. У яких реченнях, крім протиставних, передаються ще й інші відношення?

1. Далеко ще до світа, ... вже батько будить вставати (*М. Коцюбинський*). 2. Так радо ще були б поспали, ... розбудив зі сну їх якийсь крик (*М. Марфієвич*). 3. Пшеницю продешевить¹, ... слава про нього піде аж до Варшави (*В. Кучер*). 4. Скільки довелося нам затратити часу на ремонт техніки, ... ми не чули нарікань на її роботу (*З часопису*). 5. Яка біда мене, яка чума косила, ... сила знову розцвіла! (*П. Тичина*). 6. Поливали доріженьку, ... вона все куриться² (*З часопису*). 7. Рада б зірка зійти, ... чорна хмара заступає (*Народна творчість*). 8. Засій правду хоч золотом, ... вона доверху впливе (*Народна творчість*). 9. Я не хотів порушувати спокій невідомого, ... мені хотілося хоч одним оком глянути на нього (*О. Копиленко*). 10. Поле має вуха, ... ліс – очі (*Народна творчість*). 11. Примхлива і непередбачена доля людини, ..., пане маляре, сила і розум людини роблять долю слухняною (*Н. Рибак*). 12. Зорі ті ж самі, ... світ інакший (*О. Пахльовська*).

Довідка: а, та, але, зате, проте, однак, одначе.

§ 10. РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

Усний переказ тексту художнього стилю (за складним планом)

71. I. Прочитайте вдумливо і виразно текст, визначте головну думку. Складіть до тексту розгорнутий (складний) план розповіді.

ПОХОРОН ШЕВЧЕНКА

Була неділя сьомого травня. З ночі ще прибував народ. Не тільки в церкву, на майдан не можна було протиснутись. Вранці почалась панахіда³. Без промов. Про заборону всі знали, обурювались. Раптом народ потіснився, тріхи розступився. У церкву ввійшла тонка висока жінка в глибокій жалобі⁴. В руках у неї був терновий вінок. Вона мовчки поклала його на труну⁵ й вийшла.

З усього Києва вийшли цехові ремісники. Їхні цехові знаки і корогви височіли над труною.

¹ *Продешевіти* – дешевше продати, без певної вигоди.

² *Курітися* – покриватися пилом.

³ *Панахіда* – церковна служба по померлому.

⁴ *Жалоба* – скорбота, сум, туга за померлим.

⁵ *Труна* – домовина.

Труну знову неслá мóлодь, і знову луна́ли промóви до са́мого причáлу¹, до пароплáва, на якомó востáнне плив Тарáс до Кáнева.

На дубáх², на човна́х туди́ ж поспі́шали люди з Прóхорівки, Перея́слава, Черкáс і водо́ю, і суходóлом³, і з пра́вого бе́рега, і з лі́вого. Скíльки з них зна́ли Тарáса, ба́чили на влáсні о́чі. Чека́ли його́. Живóго. Рíдного.

На вели́кому дубі́ підпли́в зі своєю́ Мару́сею старий Мак-симóвич, са́ме коли́ пароплáв «Кременчúк» підхо́див до бе́рега.

Де́нь був я́сний, те́плий, весня́ний. Дівча́та встеля́ли шлях зелéними гíлками, і náче по зелéному кíлимі везли́ Тарáсову труну́.

Сині́в могúтній Дніпрó, а по зелéних гóрах на кíлька вер-стóв простя́гся похорóнний похíд.

Тíльки тут, тíльки на цій горі́ повíнен лежáти Кобза́р. Náче вся Украíна пе́ред ним – і Дніпрó, і далéкі шляхи́, що ведúть на всі сто́рони, по всіх світа́х (О. Іваненко).

II. Прочитайте пояснення слів і виразів до тексту та використайте їх у своєму усному переказі.

Була неділя сьомого травня. Йдеться про 6–7 травня 1861 року, коли домовину з тілом Тараса Шевченка було перевезено з Петербурга до Києва з метою перепоховання останків поета в Україні. Згідно з Шевченковим поетичним заповітом, було вирішено поховати його на Чернечій горі в Каневі, «щоб лани широкополі, і Дніпро, і кручі було видно, було чути, як реве ревучий...».

Про заборону всі знали, обурювались... На похорон зібралися тисячі людей з Києва та довколишніх сіл. Тодішнє київське начальство заборонило здійснити похоронну процесію центральними вулицями Києва, боячись бунту. Панахиду відправлено в церкві Різдва Христового, що стоїть край берега Дніпра на Подолі (район Києва).

В руках у неї (жінки) був терновий вінок. Терновий вінок – символ страждання. Терен – колючий кущ. Виголошувати промови в церкві було заборонено. А терновий вінок, покладений на його домовину, був «найкращою промовою».

З усього Києва вийшли цехові ремісники. Цехи – об'єднання ремісників однієї чи декількох спеціальностей. У Києві були ткацькі цехи, ковальські та ін., кожен з яких мав свій знак.

¹ *Причál* – місце на березі річки, до якого причалюють судна.

² *Дуб* – великий човен, видовбаний із суцільного дерева (дуба).

³ *Суходíл* – суша.

На великому дубі підплив зі своєю Марусею старий Максимович... Михайло Максимович (1804–1873) – український учений-історик, фольклорист, мовознавець, з яким Тарас Шевченко був особисто знайомий і листувався. У червні 1859 року Шевченко побував у Максимовичів у с. Прохорівці на Київщині. Тоді ж намалював портрет Михайла Максимовича та його дружини Марії.

III. Виконайте усне експрес-опитування (відповіді повинні бути вичерпними).

1. Коли і де народився Тарас Шевченко? 2. Коли і де він помер? 3. Ким є Тарас Шевченко для українського народу? 4. Коли відбулося перепоховання Тараса Шевченка на Канівській горі? 5. Про який етап перепоховання йдеться в наведеному тексті? 6. Хто в Києві прийшов провести Тараса Шевченка? 7. Яким шляхом відправляли труну Шевченка з Києва? 8. Як називався пароплав, на якому доправляли домовину з тілом Шевченка з Києва до Канева? 9. Чи доводилося вам бувати на могилі Тараса Шевченка в Каневі? Розкажіть про це.

72. I. Прослухайте текст, прочитаний уголос іншим учнем або учителем. Намагайтеся запам'ятати його основний зміст. Визначте головну думку тексту. Перекажіть текст своїми словами. Доповніть відповіді інших учнів.

УКРАЇНСЬКИЙ ГЕТЬМАН ІВАН МАЗЕПА

О. Курилас. Іван Мазепа

Іван Мазепа – один із найславніших гетьманів України.

Народився Іван Мазепа 20 березня 1639 року в селі Мазепинцях на Київщині. Походив із старовинного українського роду Мазеп.

Батько Мазепа, Степан, був розумний та освічений чоловік і свого сина Івана виховав освіченою людиною.

Спершу Іван вчився вдома і, маючи дванадцять літ, складав вірші латинською мовою. Згодом вчився в Пблотьку у вищій шкблї і вже в шістнадцять літ пішов на Сїч учитися військового ремесла. Служив при козацькїм війську

за Хмельницького. За хоробрість і розум полюбили його всі козаки, а Богдан Хмельницький радив його батькові послати Івана ще продовжувати навчання за кордоном.

Згодом козаки вибрали гетьманом Івана Мазепу. По-перше, тому, що Мазепа був тоді найбільш освіченим між старшиною, а по-друге, всі знали, що хоч він із царем живе в приязні, але понад усе любить Україну, то й буде їй вірно служити.

І не помилилися. Іван Мазепа, ставши гетьманом, почав щиро думати над тим, щоб визволити Україну з-під залежності від сусідів.

Іван Мазепа старався упорядкувати край і піднести освіту. Він побудував багато шкіл і церков власним коштом. Для Київської академії збудував новий будинок на три поверхи.

Мазепа прагнув до того, щоб Україна була вільною державою (За А. Лотоцьким).

II. Прочитайте вдумливо епізоди із життя Івана Мазепи. Використайте їх у вашому усному переказі, не дослівно, а з власним поясненням.

Іван Мазепа (1639–1709) – український гетьман, видатний політик, борець за незалежність України. Помер Мазепа 3 жовтня 1709 року у молдовському місті Бендери. Похований у румунському місті Галац.

...Богдан Хмельницький радив його батькові послати Івана ще продовжувати навчання за кордоном... Іван Мазепа навчався за кордоном – в університетах Німеччини, Італії, Франції та Нідерландів.

...хоч він із царем живе в приязні... Іван Мазепа був гетьманом 22 роки – з 1687 до 1709 р. Його гетьманство припало на час, коли Україна перебувала під владою московських царів. Проте і в тих умовах він відстоював інтереси рідного українського народу. Проти російського царату виступив Іван Мазепа в 1709 році у битві під Полтавою, ставши на бік шведського короля Карла XII. Для Київської академії Мазепа збудував новий будинок на три поверхи. У 1701 році колишній Києво-Могилянський колегіум набув статусу академії. Мазепа подарував Київській академії бібліотеку і рідкісні зібрання рукописів, збудував на території академії храм.

III. Перекладіть речення рідною мовою.

1. Іван Мазепа – один із найславніших гетьманів України.
2. Він походив із старовинного українського роду.
3. Гетьман Мазепа був високоосвіченою людиною.
4. Він навчався в кращих університетах Європи.
5. Ставши гетьманом, він прагнув до того, щоб Україна стала вільною державою.

IV. Експрес-опитування: дайте вичерпні усні відповіді на запитання.

1. Хто такий Іван Мазепа? 2. Де і коли він народився? 3. З якого роду він походив? 4. Як звали його батька? 5. Яку освіту здобув Іван Мазепа? 6. Якою мовою він складав вірші, коли йому було 12 років? Про що це свідчить? 7. У якому віці і з якою метою Іван Мазепа пішов на Січ? 8. За що любили й поважали Івана Мазепу козаки? 9. Що радив батькові Івана Мазепа Богдан Хмельницький? 10. Які завдання ставив перед собою гетьман Іван Мазепа? Чого він прагнув найбільше?

§ 11. ІНТОНАЦІЯ ТА РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ У СКЛАДНОСУРЯДНИХ РЕЧЕННЯХ

Частини складносурядного речення, з'єднані єднальними та розділовими сполучниками, вимовляються переважно з перелічувальною інтонацією, хоч можлива й інша інтонація. Наприклад: Надворі вже звечоріло, **і** в хаті стояла темрява (*С. Васильченко*). Пройшла гроза, **і** ніч промчала, **і** знову день шумить кругом (*В. Сосюра*). Чи світ її цвітом пропах, материнкою, м'ятою; чи те безмежжя саду нашого в селі мені вчувається (*За В. Колодієм*).

При перелічувальній інтонації перед єднальним чи розділовим (одиничним або повторюваним) сполучником **ставиться кома**.

Увага!

1. **Кома не ставиться** перед одиничним єднальним чи розділовим сполучником, якщо у складносурядному реченні є спільний для обох частин другорядний член речення (або декілька членів речення), спільне вставне слово, наприклад: А **навколо** цвітуть небокраї і синіють безмежні поля (*В. Сосюра*). **Часом** у блакитній вишині пропливала біла хмарина або пролітала пташина (*А. Шиян*). **Мабуть**, перемога вже дуже близько і героїв чекають уже вдома (*З часопису*).

2. **Кома між двома частинами складносурядного речення не ставиться** і тоді, коли вони є питальними або спонукальними, а також окличними, наприклад: Хто ви і як вас звати? Попередь маму про збори і нехай вона прийде до школи! Який простір і як легко тут дихати!

Речення з протиставними сполучниками вимовляються із зівставною чи протиставною інтонацією. Між частинами такого речення ставиться здебільшого **кома**. Проте може ставитися й **тире**. Наприклад: Не кожен день Великдень, **а** хліб – не паска (*Народна творчість*). Глянув я на лівий бік од себе – **а** там знов нова картина (*І. Нечуй-Левицький*).

Тире в складносурядному реченні ставиться при протиставній інтонації і тоді, коли його частини з'єднуються єднальними сполучниками, а саме:

1) коли в реченні виражається швидка або несподівана зміна подій: Аж раптом грім – **і** яблуна надвое (*Н. Гнатюк*). Іще одна-єдина мить – **і** дальній поїзд прошумить (*А. Малишко*);

2) коли між частинами складносурядного речення існує умовно-наслідковий зв'язок (тобто в другій частині виражається результат того, про що повідомляється в першій): Буря минеться – **і** знову засяє сонечко (*В. Малик*). Любистком, зеленим ячменем рядки перев'ю¹ найщиріші – **і** щастя загляне до мене... (*С. Будний*);

3) коли між частинами складносурядного речення існує причиново-наслідковий зв'язок: Черкнула кума сірником, повернула краник – **і** горить голубий вогонь (*І. Цюпа*). Не було дощів – **і** картопля не виродила (*Розмовне*).

- 73.** Прочитайте речення, дотримуючись правильної інтонації. Запишіть у зошити по два речення у такій послідовності: 1) з єднальними сполучниками; 2) із протиставними сполучниками; 3) із розділовими сполучниками.

1. Я маю червоний олівець завжди, але двійки ставити не люблю (*З розмови*). 2. Він – людина, і ніщо людське йому не чуже (*В. Буряк*). 3. Де-не-де біля вирв² сивіє безводний полин або кушиться пахучий чебрець (*Олесь Гончар*). 4. Верби сплакували листям, і золоті сльози гнало за водою (*Г. Тютюнник*). 5. Усі барви й звуки скошені, але струна найтонша осені мелодію веде (*За А. Содоморою*). 6. Чи то війнув снігами небосхил, чи то так сумно розкричалась галич³ (*Г. Світлична*). 7. Тепла хвиля підкотилася Данилу до серця, і гарно стало йому з оцим старим вітряком, з мельником у ньому, з людьми (*М. Стельмах*). 8. І помовчав би, але люблю мені з тобою погомоніти (*М. Стельмах*).

¹ *Перевивати* – обгортати.

² *Вірва* – вибита силою вибуху яма, наприклад, після бомбардування.

³ *Галич* – галки, ворони.

74. Прочитайте речення і з'ясуйте, до якого розряду належить сполучник **та** – еднальний чи протиставний? Спишіть речення, замінюючи його сполучник синонімічним сполучником сурядності. Як змінюється інтонація речення зі зміною сполучника?

1. Брехнею, кажуть люди, світ пройде, та назад не вернешся (*Г. Квітка-Основ'яненко*). 2. Сичі в гаю перекликалились, та ясен раз у раз скрипів (*Т. Шевченко*). 3. Посіяли гайдамаки в Україні жито, та не вони його жали (*Т. Шевченко*). 4. А мати хоче научати, та соловейко не дає (*Т. Шевченко*). 5. Мене ви дійсно не знаєте, та це вже й не так важливо (*Іван Ле*). 6. Шануймося, друзі, на довгій віку та щедрими будьмо ми завше в коханні (*М. Ткач*). 7. Самій не трудно збитися з путі, та трудно з неї збитись у гурті (*Леся Українка*). 8. Чарівне море, та наймиліша серцю таки земля (*Р. Іванчук*). 9. Він був блакитненьким струмочком, палким розрадником душі, та зодягнув зелену сорочку із комишів (*За П. Зарицьким*).

75. Посперечалися двоє учнів. Хлопець доводив, що у реченні «**Стигле медове літо, та над ним вже осені тінь**» (*Н. Кацук*) сполучник **та** протиставний, бо його можна замінити сполучником **але**. Дівчина ж заперечувала. Вона вважає, що це еднальний сполучник і його можна замінити сполучником **і**. Хто ж із них має рацію?

76. I. Прочитайте речення, дотримуючись правильної інтонації. Усно поясніть розділові знаки і випадки, коли кома в складносурядному реченні перед сполучником **і** не ставиться.

1. На його клумбах першими з'являлись нарциси і останніми зникали айстри (*В. Собко*). 2. Довкола будиночків цвів бузок, і на білі стіни падала прозора тінь від листа (*Петро Панч*). 3. І будень без нього не будень, і свято без нього не свято (*В. Земляк*). 4. Хай наше слово не вмирає і наша правда хай живе! (*М. Рильський*). 5. Чого світання так ясніє в полі і ген сріблиться пісенька дзвінка? (*М. Стельмах*). 6. На галяві¹ зеленіє перший ряст і цвітуть проліски² (*Леся Українка*). 7. Хай вітер знамена колише й співають в садах солов'ї! (*В. Сосюра*). 8. Як добре у житті закоханий і як тривожно в світі їм! (*А. Кацнельсон*). 9. Яке високе блакитне небо у нас над головою, і які чудові пісні дзвенять нині по всій нашій землі! (*І. Цюпа*).

- II. Створіть свої два складносурядні речення зі сполучником, які виражали б захоплення, відчуття радості.

¹ *Галява, галявіна* – місце в лісі, де немає дерев.

² *Ряст, проліски* – весняні квіти.

77. Пригадайте правила вживання тире у складнопідрядних реченнях і доведіть, що ці правила проілюстровані поданими реченнями.

1. Ще два м'ячі закинемо у сітку – і перемога (*З розмови*).
Тиждень-два – і остаточно наша перемога (*З часопису*). 3. Глянув – і серце його завмерло (*В. Малик*). 4. Дощ пройшов – і Київ зеленіє (*М. Рильський*). 5. І от весна – і все в цвіту (*В. Сосюра*).
6. Співало все, сміялося, бриніло – а я лежала хвора й самотня (*Леся Українка*). 7. Прийде час – і вільні й рівні встануть люди, і здійсняться мрії всі ураз (*Олександр Олесь*). 8. Ще день – і в поле! Буде славна праця (*Р. Братунь*).

§ 12. КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

Синоніміка складносурядних речень з різними сполучниками, складносурядних і складнопідрядних, а також складносурядного речення та простих речень

78. Перетворіть складносурядні речення на складнопідрядні, використовуючи підрядні сполучники **коли; після того, як; бо; хоч; якщо** та ін. Складнопідрядні речення запишіть.

Зразок: Спитайте – і розкажуть старожили про вік старий... (*Т. Масенко*). – **Якщо** спитаєте, розкажуть старожили про вік старий.

1. Спитайте – і розкажуть старожили про вік старий... (*Т. Масенко*). 2. Бився з ворогами у самому пеклі, і кулі минали його (*І. Цюпа*). 3. Вийшли на ганок, і місячна ніч огорнула їх своїми довірливими обіймами (*І. Цюпа*). 4. За роботою забула підкинути у грубку дров, і вогонь погас (*Ірина Вільде*). 5. Сонце зайшло, і надворі почало вже темніти (*І. Нечуй-Левицький*). 6. Минулася буря – і сонце засяяло... (*М. Рильський*).

79. I. Запишіть у зошити речення, вставляючи замість крапок відповідний сполучник сурядності.

II. Виберіть чотири речення, у яких можливе вживання декількох різних сполучників сурядності (єднальних, розділових, протиставних), і впишіть у дужках на місці вибраного спочатку сполучника усі можливі варіанти сполучних засобів.

1. Ще рік тому тут був пустир, ... зараз квітне місто (*М. Шеремет*). 2. Росте мій дім, ... я із ним, ... росте моя держава (*М. Шеремет*). 3. Багато бачив я країв, ... отчий дім з тополею, мов зіронька, мені світив (*І. Нехода*). 4. Потім пісня нам та приснилась, ... її ми співали знов (*К. Герасименко*). 5. В яру ставки – як свічада, ... над ними вишні цвітуть (*І. Вирган*). 6. Мистецтва

покликані виражати почуття епохи, ... тому кожному з них потрібна своя поезія (О. Довженко). 7. Ходить Сон коло вікон, ... питає Сон Дрімоту ... (Народна творчість). 8. Земле рідна! Мозок мій світліє, ... душа ніжнішою стає (В. Симоненко).

80. I. Із кожної пари простих речень побудуйте одне складносурядне, запишіть його, у дужках вкажіть його тип.

1. Нас розлучали з рідними, життям і навіть – з мрією. Ніщо й ніколи нас не розлучило з вірою. 2. Десять шумлять дощі осінні. У нас в Україні літує літо. 3. Рече Дніпро. Лани шумлять. 4. Пройшов дощ. Стало тепло прибувати. 5. Листочки на дубі довго весною не розвиваються. Восени дуб довго не ронить свого листя. 6. Дерево стояло ще голе. На його вітті вже починалось пташине життя. 7. Потяг ще не проїжджав. Його не чути було за вітром. 8. Розумне казати. Про нерозумне краще мовчати. 9. Пронесеться над нашими головами голуб. Промайне ластівка.

II. Розкажіть, як ви розумієте перше речення. Згадайте історичні часи, людські долі. У якому значенні вжите слово віра?

81. Побудуйте самі або випишіть із цікавих вам текстів складносурядні речення, які відповідають поданим схемам.

1. [], і [].
2. [], а [].
3. Чи то [], чи то [].
4. [], проте [].
5. І [], і [].
6. Чи [], чи [].
7. [], але [].

82. Виконайте тестове завдання.

Пунктуаційну помилку допущено в складносурядному реченні

А Іду я вольною землею понад схвильованим Дніпром і ніби з радістю моєю все обіймається кругом (В. Бичко).

Б Був зорепад і зелен сад, і ми були у парі (В. Кудрявцев).

В Відійшла журавлина пора, відлетіли з озерецька й останні качки, і вже за хатою в золотій метелиці листу кружляє, гуде падолист (М. Стельмах).

Г Цвіла у серці квітка, й надив¹ очі знайомий погляд хто зна звідки – з мінливих зірок, з цвіту дерев... (М. Коцюбинський).

Д Ще квітнуть зорі, і в діброві зозулі ще не одцвілись² (Г. Світлична).

¹ *Надити* – приваблювати.

² *Не одцвілись* — не кукають (зозулі).

Схема розбору складносурядного речення

1. Зі скількох частин складається речення?
2. Яким сполучником (єднальним, розділовим, протиставним) з'єднуються частини складносурядного речення?
3. Які відношення існують між частинами складносурядного речення (одночасності, часової послідовності, умовно-наслідкові, причиново-наслідкові, чергування подій, взаємовиключення подій, зіставлення, протиставлення).
4. Пояснити розділові знаки між частинами складносурядного речення.

Зразок синтаксичного розбору складносурядного речення

Речення: *На хвилину раптом стихли голоси і спинилися тіні (Л. Смілянський).*

1. Речення складне, складносурядне, складається з двох частин.
2. Частини з'єднуються єднальним сполучником *і*.
3. Між частинами існують єднальні відношення (часової послідовності подій).
4. Кома перед сполучником *і* не ставиться, оскільки обидві частини складносурядного речення мають спільні члени речення: *на хвилину і раптом*.

Контрольне читання вголос

83. І. Прочитайте виразно й осмислено текст «Мойсей», визначте головну думку. Чи в усіх однокласників однакове розуміння головної думки?

МОЙСЕЙ

Над поемою «Мойсей» Іван Франко працював більше двадцяти років. Ця поема мудра й прекрасна, як і сама біблійна історія про Мойсея.

Із давніх-давен народ Мойсея жив у єгипетській неволі. А він, усинюваний фараоном, жив безтурботно й радісно. Та ось справжня мати Мойсея розповіла йому, хто він є, яко́го він ко́реня. І не зміг він більше дивитися, як перед ним скніють¹ у рабстві його брати по крові – рабі-євреї.

Т. Шевченко. Мойсей

¹ Скніти (скніють) – страждати, мучитися.

Життя розманіжило¹ Мойсея, але не вбило в ньому совісті й чести. Покликаний Богом врятувати свій народ, вісімдесятирічний Мойсей підняв людей і повів їх через пустелю, через голод, муку, безводдя й безхліб'я до країни волі – землі обіцяної. Багато хто дорогою почав ремствувати². Аджé в Єгипті у них були глечики з м'ясом, а тут, на волі, – пропадай з голоду! Ніл³ був повний свіжої прохолодної води, а тут, напившись свободи, – конай⁴ від спраги!

Сорок літ водив Мойсей свій народ пустелею, аж ось з'явилася попереду та земля, яку обіцяв їм Бог. Вже рукою сягнути можна було до землі обіцяної, але забракло в Мойсея сили. Помір він на порозі прекрасної землі. Він виконав те, що мусив. Він привів людей до землі добра і волі (*За В. Стусом*).

II. Експрес-інтерв'ю.

1. Хто такий Мойсей? 2. Скільки років працював Іван Франко над поемою «Мойсей»? 3. У чому полягає подвиг Мойсея? (Додайте й інші запитання та відповіді на них – за текстом).

III. Поясніть незрозумілі для вас слова, скориставшись виносками та словником. Що означають вислови: *браті по крові, якого він кобреня, рукою сягнути?*

IV. Поясніть правопис слів: *із давніх-давен, єгипетський, усиновлений, безтурботно, покликаний, безводдя, безхліб'я, вісімдесятирічний.*

V. Знайдіть у тексті складносурядні речення, зачитайте їх.

84. I. Прочитайте виразно й осмислено текст, визначте головну думку.

СЛОВО ПРО БАТЬКА

Заходжу в це невеличке зворушливе подвір'я – і огортає мене тепла хвиля. Аджé це та точка на земній кулі, яка є моєю в буквальному розумінні цього слова вітчизною – саме тут я вперше побачила світ. Надто недовго прожила я на цьому подвір'ї, щоб пам'ятати щось чітко й свідомо. Хіба що у підсвідомості живуть якісь нечітко окреслені, розміті образи – старá кобóра, лавочка під липами, груші-глéки⁵. Все тоді було велике й загадкове.

У моєму родинному архіві є одне зворушливе фóто. Я, ще зовсім маленька, стою побóрч з бáтьком – висóким вусáтим літ-

¹ *Розманіжити* – зробити надто чутливим, сентиментальним.

² *Ремствувати* – нарікати, обурюватися.

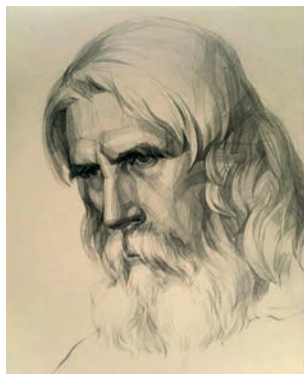
³ *Ніл* – ріка в Єгипті.

⁴ *Конати* – гинути, померати.

⁵ *Груші-глéки* – сорт груш.

нім чоловіком. Мені десь рік-півтора, батько на 62 роки старший. Фото це у нас вдома називали «Михайліна з татом у жоржиновому лісі». І справді, ми стоїмо серед велетенських, заввишки майже з людину, розкішних кущів жоржини. Недаремно, коли згадую батька, перша, найближча і невідокремлена від його образу асоціація – квіти. Сьогодні з висоти життєвого досвіду, відстані років, я можу твердити: батько мій був геніальний садівничий¹, його душа була віддана квітам, землі і всьому тому, що на ній росте й квітне.

Людина практична і напрочуд енергійна, з природним розумом, талановитий господарник, Хома Коцюбинський кожному справу, за яку брався, доводив до пуття (*М. Коцюбинська*).

В. Радіонова. Мій батько

II. Дайте відповіді на запитання.

1. Які спогади викликає в авторки тексту рідне подвір'я? 2. Яким постає в уяві дочки батько? 3. Як ви розумієте підпис під фото «Михайліна з татом у жоржиновому лісі»?

III. Поясніть уживання тире у реченнях.

IV. Поясніть орфограми у словах: *невеличкий, подвір'я, вітчизна, недовго, рік-півтора, велетенський, заввишки, розкішний, найближчий, відданий*.

V. Доберіть з рідної мови відповідники до висловів: *доводити справу до пуття, людина практична і напрочуд енергійна*.

85. Дайте відповіді на запитання.

1. Що називається складносурядним реченням? 2. Як ви розумієте сурядний зв'язок частин складного речення? 3. Які ви знаєте основні розряди сполучників сурядності? 4. Які відношення передають складносурядні речення з єднальними сполучниками? 5. Які відношення передають у складносурядних реченнях розділові сполучники? 6. Яка відмінність між відношеннями зіставлення і протиставлення? Наведіть приклади. 7. Які розділові знаки вживаються у складносурядному реченні? 8. Коли кому між частинами складносурядного речення не ставлять? 9. Коли в складносурядному реченні ставиться тире?

¹ Садівничий – те саме, що садівник.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

Синтаксис. Пунктуація. Поняття про складне речення. Складносурядне речення

I рівень

- *Альтернативні тести зі стверджувальною або заперечною відповіддю*
1. Складне речення – це речення, яке складається з двох чи більше предикативних частин, що утворюють змістову, структурну та інтонаційну єдність.
Так чи ні.
 2. Якщо частини в складному реченні рівноправні, незалежні одне від одного, то вони з'єднуються сурядним зв'язком.
Так чи ні.
 3. У складних реченнях з підрядним зв'язком від однієї частини речення до іншої можна поставити питання.
Так чи ні.
 4. Безсполучниковим називається речення, в якому складові частини зв'язані в єдине ціле без допомоги сполучників і сполучних слів.
Так чи ні.
 5. Між частинами складносурядного речення можуть ставитися кома, крапка з комою і тире.
Так чи ні.
 6. У складносурядних реченнях перед сполучником і, й, та (= і) ставиться тире, якщо частини виражають швидку зміну подій, умовно-наслідковий чи причинно-наслідковий зв'язок.
Так чи ні.

II рівень

- *Тести із вибором однієї правильної відповіді*
1. Мовознавчі терміни стосуються синтаксису у рядку
 - А сурядний зв'язок, субстантивація, відміна, незмінюваність
 - Б речення, прилягання, обставина, дієвідміна, період
 - В прикладка, складне речення, недоконаний вид, керування
 - Г додаток, період, словосполучення, підрядний зв'язок
 - Д означення, абревіація, складносурядне речення, узгодження

2. Серед наведених складним є речення

- А Душа втомилася від грози і хоче свята (*Г. Тарасюк*).
 Б Скоро вони [птахи] заворушаться, прокинуться і защебечуть (*Г. Тарасюк*).
 В Я на гору круту крем'яную буду камінь важкий підіймать і, несучи вагу цю страшную, буду пісню веселу співать (*Леся Українка*).
 Г Суворий закон, але ж це закон (*Народна творчість*).
 Д Будь-яка насінина, по-перше, є дуже гарною від природи, по-друге, довговячною (*О. Лань*).

3. З логічного ряду цієї добірки випадає речення

- А Слово – срібло, мовчання – золото (*Народна творчість*).
 Б З добрим поживеш – добро переймеш, із лихим зійдешся – того й наберешся (*Народна творчість*).
 В З ледарем поведешся – горя наберешся (*Народна творчість*).
 Г Кинь ячмінь в болото – вбере тебе в золото (*Народна творчість*).
 Д У густих верболозах поміж плакучих верб вдень і вночі не втихають закохані соловейки (*З часопису*).

4. Схемі 1, наведеній у праві 81, відповідає речення

- А Мабуть, так ми і вчинимо і це буде дуже правильно (*З часопису*).
 Б Вечірня зоря встає над містом, і я непомітно засинаю (*З часопису*).
 В Чого ти так гірко плачеш і чим я тобі можу зарадити? (*З часопису*).
 Г У парку проходить фестиваль і лунає голосний сміх (*З часопису*).
 Д Сергій знає, що йому робити і як поводитися будь-де (*З часопису*).

5. Складносурядним із протиставними відношеннями є речення

- А Не треба сліз і не потрібен сміх (*М. Рильський*).
 Б Погнався за зайцем, а коневі голову зламав (*Народна творчість*).
 В Усе іде, але не все минає над берегами вічної ріки (*Л. Костенко*).
 Г Для кохання в нас часу мало, для мовчання – у нас віки (*В. Симоненко*).
 Д Праця вчителя – це важка, складна, але водночас і найблагодішша праця (*З газети*).

6. Неправильно розставлені розділові знаки у реченні

- А Отак би тут стоять години цілі і слухать мову птиць, лугів, дібров (*К. Дрок*).

Б Сіножаті скосяться, і пшениця вижнеться, листячком засиплються всі сади (*С. Пушик*).

В Як добре у житті закоханим і як тривожно в світі їм! (*А. Кацинський*)

Г У вікна дивиться степ, і все спливає, як безконечне море (*М. Коцюбинський*).

Д Горіти зорі і тужавити сокам, старіти корі, і вкриватися мохом (*А. Талалай*).

III рівень

• **Тести на встановлення відповідності**

1. Установіть відповідність між складносурядним реченням і неправильно поставленим розділовим знаком у ньому

Речення	Розділовий знак
<p>1 Сьогодні світ руками я обняв, і навзаєм зі мною світ обнявся! (<i>С. Гуцало</i>).</p> <p>2 Чи то праця задавила молодую силу: чи то нудьга невсипуца його з ніг звалила (<i>Т. Шевченко</i>).</p> <p>3 Осінь така мила – осінь така славна (<i>М. Рильський</i>).</p> <p>4 Іде Христя селом; і якомсь їй чудно (<i>М. Коцюбинський</i>).</p>	<p>А кома</p> <p>Б крапка з комою</p> <p>В двокрапка</p> <p>Г тире</p> <p>Д кома з тире</p>

2. Установіть відповідність між складним реченням і особливостями тих речень, які входять до його складу

Речення	Характеристика
<p>1 Оглянувся – і кипить уже бій у порту (<i>Олександр Олесь</i>).</p> <p>2 В житті найвище треба вміти – у серці зберегти вогонь (<i>В. Китайгородська</i>).</p> <p>3 А людині треба завжди відчувати, що вона комусь потрібна (<i>Р. Іванчук</i>).</p> <p>4 Світає – краєчок сонця виповзає поволі з-за гори (<i>М. Ірванець</i>).</p>	<p>А двоскладні ускладнені</p> <p>Б непоширене – поширене</p> <p>В безособове – двоскладне</p> <p>Г означено-особове – двоскладне</p> <p>Д безособове – безособове</p>

3. Установіть відповідність між складносурядним реченням і способами ускладнення у ньому

Речення	Характеристика
<p>1 Поезія – це діло совісне, і ти не грайся нею, друже, безпричинно (<i>А. Малишко</i>).</p> <p>2 Далеко на південь засиніли гори, вкриті лісом, а мандрівник тихо все ще плентався берегом річки (<i>М. Коцюбинський</i>).</p> <p>3 Чорнобиль – попередження, набат, його уроків людство не забуде (<i>М. Луків</i>).</p> <p>4 А ти для мене й досі молодий хоч вже і сивий, як стебло полинне, і в пам'яті навек закарбувавсь (<i>Т. Гарасюк</i>).</p>	<p>А однорідні члени</p> <p>Б звертання</p> <p>В відокремлене поширене означення</p> <p>Г однорідні члени, порівняльний зворот</p> <p>Д відокремлена непоширена прикладка</p>

IV рівень

• Завдання відкритого типу

Напишіть твір-роздум на тему «Людина створила культуру, а культура – людину». Під час написання використовуйте вивчений матеріал із теми «Складносурядне речення». Підтвердіть знання за допомогою підкреслених граматичних основ і надписів над складносурядними реченнями.

СКЛАДНОПІДРЯДНЕ РЕЧЕННЯ

§ 13. БУДОВА СКЛАДНОПІДРЯДНОГО РЕЧЕННЯ І ЗАСОБИ ЗВ'ЯЗКУ В НЬОМУ

Складнопідрядним (subordonarea) називається таке складне речення, яке складається з двох залежних одна від одної частин, з'єднаних за допомогою підрядних сполучників та сполучних слів (див. табл. 10 на с. 256–257).

Частина складнопідрядного речення, від якої ставимо запитання до залежної частини, називається **головною**, а залежна – **підрядною**. Наприклад: **Якби** ви з нами подружились, багато б дечому навчилися (Т. Шевченко). Головною частиною у цьому реченні є друга: Багато б дечому навчилися (за якої умови?) – **якби** ви з нами подружились. Підрядна частина з'єднується з головною за допомогою сполучника підрядності **якби**.

◆ Підрядна частина може пояснювати всю головну частину. Наприклад: **Щоб** заможно жити, треба працю любити (Народна творчість): Треба працю любити (з якою метою?) – **щоб** заможно жити. Слово, від якого ставимо запитання до підрядної частини, називається **співвідносним**. Наприклад: Проймається серце **теплотою** (якою?), **яку** одвічно бережуть в селі (О. Довгий). Підрядна частина у цьому реченні пояснює в головній **співвідносне** слово **теплотою**, від нього ставимо запитання до підрядної частини (якою **теплотою**? – **яку** одвічно бережуть в селі). З'єднується підрядна частина з головною за допомогою сполучного слова – відносного займенника **який**.

◆ Підрядна частина стоїть переважно після головної частини, але може стояти і перед головною або всередині неї. Наприклад: 1) Про таких чабанів кажуть (що саме кажуть?), **що** він природжений чабан (Олесь Гончар); 2) (З якого часу?) **Відколи** себе пам'ятаю, я люблю вітряки (М. Стельмах); 3) Кажуть, (де?) там, **де** побуваєш, лишається частка твого серця (Олесь Гончар). Головна частина у третьому складнопідрядному реченні – *Кажуть, там лишається частка твого серця*. Підрядна частина *де побуваєш* стоїть всередині головної, розриває її.

Схеми цих речень: 1) [], *що* (); 2) Відколи (), []; 3) [*де* ()].

◆ Зв'язок підрядної частини з головною у складнопідрядному реченні здійснюється:

1) за допомогою підрядних сполучників **що, щоб, як, якби, ніби, якщо, бо, хоч, так що, через те що, тому що, дарма що** та ін.;

2) за допомогою сполучних слів – займенників (**хто, що, який, чий, котрий, скільки**) та прислівників (**де, куди, звідки, коли, як**).

На відміну від підрядних сполучників, сполучні слова не лише зв'язують підрядну частину з головною, а й виступають членом речення у підрядній частині (підметом, додатком, означенням, обставиною).

Порівняйте вживання сполучників та сполучних слів. Зверніть увагу на критерії їх розрізнення.

Речення з підрядним сполучником	Речення зі сполучним словом
<p>1. Ми віримо глибоко й безконечно, що правда і добро і наш народ не вмере! (Б. Лепкий). Що – сполучник, який можемо опустити, перетворивши речення на безсполучникове. <i>Порівн.:</i> Ми віримо глибоко й безконечно: правда і добро і наш народ не вмере.</p>	<p>1. Це та яблунька, що ми посадили удвох (А. Малишко). Що виступає сполучним словом. Відносний займенник що стоїть у знахідному відмінку і виконує функцію додатка: Ми посадили удвох (<i>що?</i>) яблуньку. Займенник що замінює в підрядній частині іменник <i>яблунька</i>, вжитий у головній частині. Сполучне слово що можна замінити сполучним словом яку: Це та яблунька (<i>яка?</i>), яку ми посадили удвох.</p>
<p>2. Я знаю, що ти купив велосипед. Сполучник що можемо опустити. <i>Порівн.:</i> Я знаю: ти купив велосипед.</p>	<p>2. Я знаю, щоб ти купив. Займенник щоб виділяємо логічним наголосом; він замінює слово <i>велосипед</i> або <i>автомобіль</i>, або <i>яхта</i> тощо і стоїть у позиції додатка.</p>
<p>3. Я чув, як ти гарно співаєш. Сполучник як можемо опустити. <i>Порівн.:</i> Я чув: ти гарно співаєш.</p>	<p>3. Я чув, як ти співаєш. Як – сполучне слово, що стоїть у позиції обставини, виділяємо логічним наголосом. <i>Порівн.:</i> Я чув, що ти співаєш (<i>як?</i>) гарно (<i>дзвінко, тепло</i> і т. ін.).</p>

◆ Підрядна частина відділяється від головної комами. Іноді, коли друга частина складнопідрядного речення вимовляється з різким посиленням тону (виражає висновок, наслідок), між частинами складнопідрядного речення ставиться тире: *Куди не піду* – так думка й поверта додому (М. Кропивницький). *Хай кусень хліба був у неї й чорний* – на ньому стільки геніїв зросло (Г. Світлична). *Хто сіє сльози* – сліз і сам зазнає (Б. Грінченко).

86. Спишіть речення. Визначте головну і підрядну частини. Зверніть увагу на місце підрядної частини (перед головною, після неї чи в середині головної частини), накресліть схему. З'ясуйте, чи підрядна частина пояснює якесь слово в головній, а чи головну частину загалом.

Зразок: Коханий любить не захоче тебе, коли ти не любиш Україну.

1 – головна частина, 2 – підрядна. Схема: [], коли (). Підрядна частина пояснює головну частину загалом.

1. Співцеві, коли справді він співець, потрібне хоч маленьке потрясіння¹ (О. Підсуха). 2. Це добре, коли хтось добра бажає і розуміє твій душевний стан (О. Підсуха). 3. Коли в школі учитель був строгий, ми все життя згадуємо його з вдячністю (С. Колесник). 4. Щоб стрибнути вперед, треба розігнатися, відійшовши назад (П. Загребельний). 5. Люди, які жертвують усім для інших, творять святу справу (П. Загребельний). 6. Мистецтво, в якому нема краси, погане мистецтво (О. Довженко). 7. Той, хто забуває рідну мову, зраджує свій народ (З часопису).

87. Спишіть речення, підкресліть підрядну частину. Перебудуйте речення (усно) так, щоб в них підрядна частина стала перед головною або після головної. Поясніть розділові знаки.

Зразок: Добре, коли ти багато знаєш. – Коли ти багато знаєш – добре.

1. Весна, яку чекали ми віками, прийшла на землю і в серця людей (О. Підсуха). 2. Слово, коли воно істинне, несе людям досвід, береже пам'ять (Р. Іванченко). 3. Не всім бо, хто має крило, судилось здійматися в небо (Р. Іванченко). 4. Тут, де кожен камінь кров'ю полили в бою брати, із пошаною й любов'ю зупинися, друже, ти (В. Лучук). 5. Куди не гляну – літо спом'яну (І. Гнатюк). 6. Коли з любові жінка плаче – всі безпорадні на землі (Н. Гнатюк). 7. Як не зійде сива м'ята із-під снігу – я сльозами розтоплю холодну кригу (А. Малишко).

¹ *Потрясіння* – сильне враження.

88. I. Перетворіть кожен із запропонованих фрагментів речень у повноцінне речення так, щоб у підсумку утворився цікавий текст. Зачитайте готовий текст і поясніть, з якими подіями він пов'язаний?

Вони вірили, ... у рідне місто. Тут, де ... , теж гарно і затишно. Але там zostалися ... , без яких їм важко заснути, важко мріяти. Їм дарують тепло сердець, особливо коли Усі сподіваються, ... приїдуть до них у гості.

Але поки що вдома йде війна. Вони не зовсім розуміють, чому таке сталося саме в їхньому краї. Принаймні не всі розуміють. Їм треба допомогти усвідомити, що Україна

II. Знайдіть у вашому тексті складнопідрядні речення, вкажіть головну і підрядну частини і засіб, який їх з'єднує.

89. Виконайте тестове завдання:

Серед наведених речень знайдіть складнопідрядне.

А О запах вишні і Вітчизни, – що є солодше на землі? (*Т. Мельничук*).

Б Видиш¹, брате мій, товаришу мій: відлітають сірим шнурком журавлі у вирій (*Б. Лепкий*).

В І певен я, що правда візьме гору (*М. Зеров*).

Г Від реготу, здавалось, тріскав лід (*Д. Павличко*).

Д Ось послухайте, будь ласка, ми про себе склали казку (*Г. Бойко*).

90. Посперечалися двоє учнів. Один доводив, що у реченні «*Хлопець був не з тих, що швидко погоджуються*», що виступає сполучником. Інший вважав, що засобом зв'язку підрядної частини з головною в цьому реченні є сполучне слово. Розсудіть їх аргументовано.

Розділові знаки між головними та підрядними частинами у складнопідрядних реченнях

1. Між головною і підрядною частиною речень ставиться **кома**. Якщо підрядна частина стоїть в середині головної, то вона виділяється комами з двох боків. Наприклад: Ми малими, **щоб** квіток нарвати, бігли на узлісся (*Розмовне*).

2. Для більшого смислового й інтонаційного виділення підрядної частини речення, яка стоїть зазвичай перед головною, між цими частинами може ставитися **тире**: Де був пісок – там простяглися луки (*Г. Кривда*). При вимові між частинами таких складнопідрядних речень робиться пауза.

¹ *Віди́ти* (діал.) – бачити.

Увага!

1. Якщо підрядна частина приєднується до головної за допомогою складених сполучників **тому що, через те що, завдяки тому що, незважаючи на те що, дарма що, внаслідок того що, в міру того як, перед тим як, так що**, кома ставиться лише один раз:

1) Річка вийшла з берегів, **через те що випала велика кількість опадів** або: Річка вийшла з берегів **через те, що випала велика кількість опадів**; 2) **Перед тим як маєш щось сказати**, добре подумай або: Добре подумай **перед тим, як маєш щось сказати**.

2. Ніколи не розділяються комами складені сполучники **тоді як, в той час як, тим часом як, між тим як, перш ніж, навіть якщо, лише коли, навіть коли**. Наприклад: **Тим часом як** Ольга сміялась, Катерині було не до сміху. Мусиш знати правило, **перш ніж** ставити розділовий знак. Ніколи не кажи батькам грубого слова, **навіть якщо вважаєш себе правим. Лише коли** ти впевнився у чомусь, переконливо відстоюй свою думку.

91. I. Прочитайте виразно речення (відповідно до знаків пунктуації). Назвіть головну і підрядну частини. Поясніть написання розділових знаків.

II. Знайдіть речення, в яких сполучник і розділові знаки можуть бути іншими, запишіть ці речення.

1. Серед великих світочів духу, яких дали людській цивілізації народи нашої країни, одне з найперших місць належить геніальному синові України Тарасові Шевченку (*Олесь Гончар*). 2. Я завжди думав і думаю, що без гарячої любові до природи людина не може бути митцем (*О. Довженко*). 3. Те, що написано без зусиль, як правило, читається без задоволення (*З часопису*). 4. Якщо горобці літають зграями – буде погожий день (*Народна творчість*). 5. Десь за північ той злий вітер, що вчора кошлатив у небі сонце, упав на землю (*П. Загребельний*). 6. Про те, як народилась пісня «Журавлі», лишився спогад поета Богдана Лепкого (*М. Ткачук*). 7. І стежечка від хати до дороги, що ми пройшли, спинаючись на ноги, чи не найбільше наше відкриття (*І. Гнатюк*). 8. Однак село, до котрого ми наближались, не відзначалося особливою красою (*Н. Кобринська*). 9. Коли співають – пісня ще жива (*П. Перебийніс*).

92. I. Випишіть чотири-п'ять речень (за власним вибором), у яких підрядна частина приєднується до головної за допомогою складених сполучників. Поясніть розділові знаки.

1. Україна моя починається там, де доля моя усміхається (*П. Осадчук*). 2. Розчарування – це та сокира, що часто обтинає людині крила (*А. Шевченко*). 3. Шануйте батьків, щоб щасливо жилось вам у світі. 4. Діти либонь щось передчували, бо сиділи тихо. 5. Хоч дідусь не був співаком, співати він дуже любив. 6. Коли сідаєш у човен, весел не забувай. 7. Хто вдосвіта встане, той багато зробить (*Розмовне*).

93. Випишіть чотири-п'ять речень (за власним вибором), розставте в них розділові знаки і поясніть їх.

1. Довго співали дівчата й хлопці незважаючи на те що другого дня треба було рано вставати. 2. На морі ставало темно тому що з берега насувала чорна хмара. 3. У селі було багато зелені через те що воно знаходилося недалеко від річки. 4. Незважаючи на те що до відправлення потяга було ще двадцять хвилин пасажирів чомусь кинулись бігти до своїх вагонів. Після того як Октавіан не знайшов на другому поверсі кабінету директора він піднявся поверхом вище. 5. Перед тим як вийти на вулицю хлопці ще трохи затрималися у під'їзді. 6. Бригада будівельників сьогодні раніше закінчила роботу з тим щоб завтра взятися за неї з новим завзяттям. 7. Максим спорудив спеціальний пристрій для того щоб перевірити свої математичні розрахунки (*Розмовне*).

II. Виберіть два-три речення, на основі яких можна створити короткий текст. Створіть його.

94. Виконайте тестове завдання.

Знайдіть речення, в якому допущено помилку (розділовий знак між головною і підрядною частинами).

А Дарма що овоч той і в'ялий був і кислий, – ми любо плямкали, що аж ішла луна (*М. Рильський*).

Б Навіть ми з матір'ю, хоч і бачили щодня його муки не відразу повірили, що лишилися сиротами (*Ю. Збанацький*).

В Хай птахи тепер тривожні, хай і журно журавлю, та в твоїй прикметі кожній повінь щастя я ловлю (*М. Рильський*).

Г Куди б Ярина не йшла і що б не робила, вона завжди брала з собою Малушу (*С. Скляренко*).

Д Сама скрипка, скільки б не водити смичком, звуків ніяких не давала (*Ю. Смолич*).

§ 14. ВИДИ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ

За значенням і будовою розрізняють три основних види складнопідрядних речень: 1) з підрядною означальною частиною; 2) з підрядною з'ясувальною частиною; 3) з підрядною обставинною частиною. Крім того, обставинні складнопідрядні речення поділяються на підтипи (*місця, часу, порівняльні, способу дії, причини, мети, умови, наслідку, допустові*).

У складнопідрядних означальних, з'ясувальних і способу дії підрядна частина пояснює в головній якийсь один член речення, в інших підрядні частини пояснюють головну частину загалом.

§ 15. СКЛАДНОПІДРЯДНЕ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНОЮ ОЗНАЧАЛЬНОЮ ЧАСТИНОЮ

Складнопідрядним означальним називається таке речення, в якому підрядна частина відповідає на запитання **який? чий? котрий?** Наприклад: Люди (*котрі?*), **котрі** жертвують усім для інших, творять святу справу (*П. Загребельний*). Уклін народові (*якому?*), **який** скинув рабства пута (*М. Рильський*). Але таку цінити треба старість (*яку?*), **яку** тривога точить, а не задрість! (*Р. Третяков*).

Підрядні означальні частини приєднуються до головної за допомогою сполучних слів **який, котрий, чий, що, хто, де, куди, звідки, коли**. Наприклад: На обрії сріблилося¹ море (*яке?*), **звідки** повівав свіжий вітер (*В. Собко*). Є ще люди (*які?*), **котрі** пам'ятають ті події. Це сторінки життя славетної Оксани Петрусенко (*якої?*), **чиє** ім'я полинуло в світи (*З часопису*).

Якщо означальна підрядна частина відноситься не до іменника в головній, а до займенника, то таке складнопідрядне речення називається **займенниково-означальним**. Наприклад: **Усе** (*яке?*), **що** йти нам заважає, зумій одкинути в путі (*А. Малишко*). Такими займенниками у головній частині найчастіше виступають: **той, такий, кожен, всі, все** та ін. Наприклад: **Хто** правду любить, **той** (*який?*) наш брат. До нас ходіте усі, (*які?*) **хто** за правду не жалує життя оддати (*Леся Українка*). **Яка** пшениця, така (*яка?*) й паляниця (*Народна творчість*).

¹ Срібл^ітися (перен.) – бути схожим на срібло.

95. Спишіть речення. Визначте головну і підрядну частини. Підкресліть слово, яке пояснює підрядна частина, та сполучне слово. Складіть і запишіть схему трьох обраних вами речень.

1. Не могла вона знайти жодного свідка, хто б розповів про його бойовий шлях (*Л. Дмитерко*). 2. Стояла та досвітня пора, коли небо ховає в обіймах гори і ще спить на вершинах... (*Я. Гоян*). 3. Згадується школа край узлісся, біла хата й батьківський поріг, звідки у життя пішов колись я (*К. Дрок*). 4. Це ті поля, де ми колись волошки¹ рвали (*Олександр Олесь*). 5. То не любов, яка не вміє бажати іншому добра (*Р. Третяков*). 6. Пісня стала криком душі, сповіддю українців, які в пошуках заробітку покидали рідну землю (*М. Ткачук*).

96. Випишіть: 1) складнопідрядні речення з означальною частиною, що пояснюють іменник у головній частині, 2) складнопідрядні займенниково-означальні речення. Доведіть правильність вибору речень.

1. Як сумно тій людині жить, яка в житті не знала суму (*М. Рильський*). 2. Не відкладай на завтра те, що можна зробити сьогодні (*В. Сухомлинський*). 3. Тій тиші, що над горами, немає меж (*А. Содомора*). 4. Тепер шукаєш з даліни ту стежку, яка б тебе додому привела (*Г. Тарасюк*). 5. Може, хвиля тобі розказала все, що думала я в ту мить? (*Леся Українка*). 6. Старе те, що давно було новим (*О. Довженко*). 7. Ось аж коли почалося справжнє змагання за нове життя, до якого закликала Леся Українка (*М. Подолян*). 8. Добре того вчити, хто хоче знати (*Народна творчість*).

97. Прочитайте уважно речення, визначте головну і підрядну частини. Зверніть увагу на місце підрядної частини (вона стоїть перед головною, після головної чи в середині головної частини). Поясніть розділові знаки. Складіть і запишіть схеми речень.

1. Серед тих, хто пішки ходить, теж люди різні є: і безкрилі, і крилаті (*Олесь Гончар*). 2. Двоє старих, чий син десяток літ тому загинув в авіаційній катастрофі, колишуть немовля (*В. Стус*). 3. І хай рука, що меч схопила, сама загине від меча (*М. Рильський*). 4. Той, хто не знає меж своїм бажанням, ніколи не стане справжнім громадянином (*В. Сухомлинський*). 5. Тих мостів, що в народ від народу, не порушить віків течія (*М. Ткач*). 6. Стала раптом чужа та надія, що в серці була (*М. Ткач*). 7. У ясних і тихих водах, що з Полтавщини течуть, я твою побачив вроду і не міг уже забути (*П. Усенко*).

¹ *Волошки* (мн. від *волошка*) – назва польових квітів (albăstriță).

98. Доповніть складнопідрядне означальне речення, дібравши підрядну частину з довідки.

1. Це та яблунька, 2. Великі дерева шануй,
3. Проймається серце теплотою, 4. А що вже там казати про людину, 5. Чуєш, ньенько моя, вічна пісня та, 6. Груша стара не може вночі заснути, згадує пісню, 7. Не піддамся тим людським законам, 8. Я уявляю собі дитячі роки як школу мислення, а вчителя – як людину,

Довідка: ... яку одвічно бережуть в селі (*О. Довгий*); ... що дбайливо формує організм і духовний світ своїх вихованців (*В. Сухомлинський*); ... яка сама собі господар і творець своєї долі (*З часопису*); ... що плід дають і в спеку тінь (*І. Франко*); ... що ми посадили удвох (*А. Малишко*); ... що не Божі (*Ю. Дмитренко*); ... що з дитинства несучуть через всі літа! (*М. Ткач*); ... що вітер колисав приносив (*В. Китайгородська*).

II. Кого з авторів цих речень ви знаєте? Хто вони?

99. Побудуйте складнопідрядне займенниково-означальне речення, дібравши відповідну підрядну частину з довідки. Складіть схеми.

1. Хіба розумно чинить той, 2. ... той нелюдом не стане й на хвилину (*О. Маковей*). 3. ... така й честь (*Народна творчість*). 4. Щасливий той,

Довідка: Яка совість,; хто любить батька, матір і родину, ...; ... хто щасливий на своїй землі (*Народна творчість*); ... хто, починаючи довгий шлях, в ході не дотримується міри? (*Г. Сковорода*).

100. Виконайте тестове завдання.

Серед наведених речень визначте складнопідрядне з підрядною означальною частиною.

А Мов тихоплинь літньої ріки, розплилася музика: вона одразу брала кожного за серце, виймала з найчерствішої душі власну струнку... (*В. Качкан*).

Б Наука є найкращою, міцною, найсвітлішою опорою у житті, якими б не були її мінливості (*З підручника*).

В Який наш край багатий, який наш люд завзятий, який прекрасний подвиг вершиться на землі! (*М. Бажан*).

Г Мавки (казкові лісові дівчата) живуть у тих гірських печерах, що мають широкі краєвиди (*В. Гнатюк*).

Д Чого тільки не розповість дорога, биття яких сердець не поєднає! (*М. Подолян*).

101. Розкажіть, як ви розумієте зміст речення «Щасливий той, хто щасливий на своїй землі». Напишіть невеликий твір (десять-дванадцять речень) на таку тему, використовуючи складнопідрядні речення з підрядною означальною і займенниково-означальною частинами.

102. Перекладіть українською мовою складнопідрядні означальні речення. Підкресліть слова, які пояснюються підрядною частиною, та сполучні засоби.

1. Astfel sosi timpul când bruma cade și vântul scutură frunzele copacilor și rărește pădurile (*I. Slavici*). 2. Se află o priveliște... cum nu e alta pe lume (*M. Sadoveanu*). 3. Până una alta, își căutără culcuș unde să măie peste noapte (*P. Ispirescu*). 4. Vântul pe care-l lăsa pe urmă îndoia stejarii, frângându-i ca pe niște nuiele (*B. Șt. Delavrancea*). 5. În trecerea mea prin Bucovina, am petrecut cu tine câteva zile de a căror plăcere îmi aduc ades aminte (*V. Alexandrî*). 6. Nicolae se avântă pe scările unui vagon în ale cărui ferestre zărise capete de țărani (*L. Rebreanu*). 7. Fabula cu care începusem ține locul de prefață (*T. Arghezi*). 8. Văd poeți ce au scris o limbă, ca un fagure de miere (*M. Eminescu*).

103. Посперечалися двоє учнів. Один доводив, що речення «*Лелеку кличе той далекий і загадковий край, який усі звать вирієм¹*» складнопідрядне займенниково-означальне. Інший вважав, що це речення складнопідрядне з підрядною означальною частиною, опорним словом у ньому є іменник. Хто із них має рацію і чому?

I. Козак. Лелеки

¹ *Вірії* – теплі краї, де перезимовують перелітні птахи.

§ 16. СКЛАДНОПІДРЯДНЕ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНОЮ З'ЯСУВАЛЬНОЮ ЧАСТИНОЮ

Складнопідрядне з'ясувальне речення – це речення, в якому підрядна частина розкриває, з'ясовує зміст якогось слова головної частини (найчастіше дієслова) і відповідає на запитання додатка (непрямих відмінків). Здебільшого підрядна частина відповідає на запитання *що саме?* Наприклад: *У селі кажуть (що саме?), **що** наш голова справедлива і порядна людина. Важливо (що саме?), **щоб** люди тебе розуміли. Зрозумій (що саме?), **що** на тебе покладено велику відповідальність (Розмовні).*

Слова, що пояснюються з'ясувальною підрядною частиною, найчастіше мають значення мовлення, мислення, чуттєвого сприймання (як-от: *говорити, казати, повідомляти, запитувати, відповідати, думати, нагадувати, чути, бачити* тощо). У цій ролі можуть вживатися і прикметники (*певен, переконаний, радий, щасливий* та ін.); прислівники (*видно, відомо, добре, погано, потрібно* та ін.); іменники (*думка, згадка, повідомлення, чутка, правда* та ін.). Наприклад: *Я згадав (що саме?), **що** іспит призначено на завтра, і почав хвилюватися. На пам'ять прийшла згадка (про що саме?), **як** я вчився плавати (Розмовне).*

Підрядні з'ясувальні частини приєднуються до головних за допомогою сполучників (*що, щоб, як, ніби, мов, наче*), сполучних слів (*хто, що, який, чий, котрий, де, куди, звідки, як*), частки *чи*, вжитої у значенні сполучника. Наприклад: *Я бажая (чого?), **щоб** перше горе було останнім у твоїм житті (Леся Українка). Я люблю (що саме?), **коли** в листя зелене і дерева одягає весна (В. Сосюра). Біда навчить (чого саме?), **кому** подати руку (Д. Павличко). Чому ви питаєте (що саме?), **чи** я любив Марію? (О. Чорногуз).*

Увага!

При пояснюваних (опорних) словах у головній частині може стояти вказівний займенник (найчастіше – *те* у різних відмінкових формах). Порівн.: 1. *Важливо, що тут дбають про умови праці. Важливо те, що тут дбають про умови праці.* 2. *Нова система праці заслугоує того, щоб її поширювали. Нова система праці заслугоує, на те, щоб її поширювали (З часописів).*

104. І. Прочитайте речення з підрядною з'ясувальною частиною. Виберіть сім найцікавіших для вас речень. Визначте, до якого слова у головній частині відноситься частина підрядна, на яке запитання відповідає. Чим пов'язується підрядна частина з головною?

1. Мені ввижається, як в тихім, ріднім колі старий дідусь навча¹ своїх онуків (*Леся Українка*). 2. Як добре, коли світитися вогонь у хаті друга (*М. Рильський*). 3. Денисові стало точно відомо, хто з їхнього батальйону перебуває в оточенні² (*Олесь Гончар*). 4. Я знаю, що бійця нащадки спом'януть (*А. Малишко*). 5. Треба, щоб дисципліна в наших лавах була залізна (*М. Стельмах*). 6. Ні, це не правда, що роки нас віддаляють від святині (*Б. Бунчук*). 7. Він мав віру, що краса повинна єднатися з красою (*М. Стельмах*). 8. Я з вами згоден, що людині життя дається тільки раз (*О. Бойченко*). 9. Один великий чоловік сказав, що сміх – це людинолюбство (*Є. Гуцало*). 10. З самого початку думай, який буде кінець (*Народна творчість*). 11. Я вкотре собі нагадую, що живу в цьому світі вперше (*О. Ольшанська*).

II. Почніть з речення «Він знав, що наділений великим художнім талантом від Бога» свій короткий роздум про того письменника чи художника, чиїм талантом захоплюєтеся.

105. Охарактеризуйте усно складнопідрядні з'ясувальні речення. Зверніть увагу на роль вказівного займенника в головній частині. Назвіть засоби зв'язку підрядної частини з головною.

1. Я не збагну ніколи, як вмістилось мое життя в маленькім слові хліб (*Д. Павличко*). 2. Треба знати, який шлях обрати, і вкласти в працю всю свою душу (*І. Цюпа*). 3. Віру, напевно, схвилювала його своєрідна розповідь про те, чому він став учителем. 4. Справжній господар поля відчуває, коли потрібно почати сівбу (*З газети*). 5. Хліб любить, щоб його шанували (*Г. Кривда*). 6. Люблю, коли в вікно розкриті шумлять безжурно дерева (*В. Сосюра*). 7. Мені снилось, ніби я літаю (*Т. Шевченко*). 8. Тепер вам буде цікаво знати, звідки я родом (*Є. Гуцало*). 10. Ми будемо сьогодні говорити про те, про що мали б говорити давно (*І. Цюпа*).

106. Доповніть складнопідрядні з'ясувальні речення, використовуючи подані у довідці головні частини.

1. По радію повідомили, 2. Дідусь розповідав (про те), 3. Ветеран подякував учням (за те), 4. Я довго роздумував (над тим), 5. Як добре, 6. І я щасливий (з того), 7. Здається, 8. Пам'ятай,

Довідка: ніби прямо з каменя виростають квіти ... (*М. Подолян*); що нас чекає дощове літо; як будували в селі церкву;

¹ *Навча́* (розм.) – навчає.

² *Перебува́ти в оточенні* – бути оточеним ворогом з усіх боків.

що добрим словом вдячності йому зігріли душу; коли в родині є тепло і розуміння; що у мене є така хороша сестра; ..., що книги – це тисячолітня мудрість людини (*Народна творчість*); що таке щастя.

107. Побудуйте і запишіть сім складнопідрядних з'ясувальних речень, які містять опорні слова: 1) *чутти, чутка, чутно*; 2) *повідомляти, повідомлення*; 3) *думати, думка*. Зачитайте свої речення однокласникам. Які речення сподобалися всім найбільше?

108. Спишіть речення, розставляючи розділові знаки. Підкресліть у головній частині опорне слово, до якого належить підрядна частина. Позначте кружечком сполучний засіб.

1. Я щасливий що в мільйонах кроків дзвенить і мій в єдиному строю (*П. Осадчук*). 2. Переконатися поспробуй сам чи міцно думки цвях сидить у слові (*Д. Павличко*). 3. Не злічити скільки тут полягло бійців (*З газети*). 4. Цікаво що зараз сниться хлоп'яті? (*Олесь Гончар*). 5. Він навіть дивувався чому так багато людей в окулярах (*В. Земляк*). 6. Не знати нам куди поплинув птах (*П. Дорошко*). 7. Їй треба було розпитатися у брата відкіль він цю пісеньку знає (*Л. Первомайський*). 8. Милуюся-дивуюся чого душі моїй так весело (*П. Тичина*).

109. Виразно прочитайте речення, дотримуючись інтонації. Зверніть увагу на розділові знаки. У котрих реченнях з'ясувальна підрядна частина є питальною?

1. Хотів би я знати, про що той струмочок у мріях своїх гомонить між травою? (*П. Тичина*). 2. Ми переконані, що дорожчих за матір і батька людей немає (*Розмовне*). 3. [Парвус:] Я волів би, щоб се сказав хтось інший (*Леся Українка*). 4. Ми віримо глибоко й безконечно, що правда і добро і наш народ не вмре! (*Б. Лепкий*). 5. Перекотиполе¹ не знає, що таке справжнє коріння (*М. Стельмах*). 6. Літо осені питає, де поділись журавлі? (*В. Китайгородська*). 7. О, я хотів тобі сказати, що те колоссячко вусате – то невсипущий труд мозільний, то молодим калач весільний... (*Д. Павличко*).

110. Як ви розумієте зміст речення: «*Як добре знати, що тебе веде твій власний шлях – єдиний із можливих*» (*Л. Первомайський*)? Чи задумувалися ви над цим коли-небудь? Як вам бачиться ваш власний шлях у житті?

¹ *Перекотиполе* – 1) рослина, яка не має коріння, тому вітер перекочує її з місця на місце; 2) символ людини, яка не цікавиться своїм родом.

111. Виконайте тестове завдання.

Вкажіть, котре з речень є складнопідрядним із з'ясувальною частиною.

А Хто може випити Дніпро, хто властен виплескати море, хто наше золото-серебро плугами кривди переоре, хто серця чистого добро злобою чорною поборе? (*М. Рильський*).

Б Груша стара не може ніяк збагнути, чому ж тепер така довга осінь? (*В. Китайгородська*).

В Поглянь, уся земля тремтить в палких обіймах ночі (*Олександр Олесь*).

Г Все повторялось: і краса, й потворність. Усе було: асфальти й спориші (*Л. Костенко*).

Д Я знаю: кожній дитині потрібна ласкава увага батьків (*В. Сухомлинський*).

112. Перекладіть речення українською мовою і запишіть їх. Підкресліть слово у головній частині, яке пояснюється підрядною частиною, позначте кружечком сполучний засіб. Укажіть тип підрядного речення.

1. N-ai vrea ca nime-n uşa ta să bată (*М. Eminescu*). 2. Noi n-am ştiut când veniţi (*М. Sadoveanu*). 3. Mi-a spus că a înţeles şi nu mai are nevoie de altă explicaţie. 4. Şi văzând spânul cât e de frumoasă fata împăratului Roş, odată se repede... (*І. Greangă*). 5. Nu credeam să-nvăţ a muri vreodată (*М. Eminescu*). 6. Ascultă copile ce-mi spune viaţa (*О. Goga*).

§ 17. РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

Письмовий стислий переказ тексту наукового стилю

113. І. Прочитайте текст, випишіть незнайомі слова і з'ясуйте їх значення, звернувшись до тлумачного словника української мови. Напишіть стислий переказ тексту наукового стилю за таким планом: 1. Григорій Сковорода – учень Києво-Могилянської академії. 2. Жанри художньої творчості й наукові праці письменника і філософа. 3. Григорій Сковорода – представник давньої книжної української мови і предтеча¹ нової української літературної мови. 4. Григорій Сковорода про філософію слова. 5. Афоризми Григорія Сковороди.

МОВНА СПАДЩИНА ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

У Києво-Могилянській академії вчився представник давньої книжної української мови, поет у стилі релігійного бароко², філософ Григорій Савович Сковорода. Мовотворчість Григорія Сковороди реалізувалась у різноманітних жанрах: фі-

¹ *Предтеча* – попередник.

² *Бароко* – стилістичний напрям у мистецтві кінця XVI – середини XVIII століть.

лософські і педагогічні трактати¹, притчі, байки, оригінальна і перекладна поезія, проповіді й епістолярій. Це є свідченням того, що Сковорода як учень Києво-Могилянської академії сприйняв європейські освітні традиції.

Сковорода виробив цілу філософію слова. Його хвилювала загадка слова. Слово – не тільки знак світу, а мовна знакова система. Однак є щось невидиме, невловиме, внутрішнє, завдяки чому слово переживає людей, речі, простір, час.

Мовотворчість Сковороди поповнила українську мову афоризмами, словами і виразами, що закріпилися з певними

Н. Бовкун. Портрет Г. Сковороди

образними значеннями: *світ ловив мене, та не спіймав; народ спить, но всякий сон єсть пробудний; сродна² праця; всякому городу нрав³ і права; сад божественних пісень; хто думає про науку, той любить її, а хто її любить, той ніколи не перестає вчитися; з видимого пізнай невидиме; копай усередині себе криницю для тої води, яка зрсить і твою оселю, і суцідську; не за обличчям судить, а за серцем; нова людина має і мову нову; життя наше – це подорож, а дружня бесіда – візок, що полегшує мандрівникові дорогу (З підручника).*

II. Поясніть якомога переконливіше зміст одного з афоризмів Г. Сковороди.

114. Як ви розумієте зміст речення: «*Григорій Сковорода ніколи не проповідував перед юрбою: він ретельно добирав собі слухачів, щоб бути почутим*»?

Запам'ятайте й такі афоризми Григорія Сковороди!

- З усіх утрат втрата часу найтяжча.
- Любов виникає з любові; коли хочу, щоб мене любили, я сам перший люблю.
- Одне мені близьке, вигукну я: о школо, о книги!

¹ *Трактат* – наукова праця.

² *Срідний* – тут: споріднений, близький комусь.

³ *Нрав* (застаріле) – воля, характер.

§ 18. СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНИМИ ОБСТАВИННИМИ ЧАСТИНАМИ

Підрядні обставинні речення – це речення, в яких підрядні частини виконують функції розгорнутих обставин, з якими пов'язані дії головних частин. Підрядні частини відповідають на ті ж запитання, що й обставини у простому реченні. Вони поділяються на такі види: *способу дії, міри та ступеня, порівняльні, місця, часу, причини, наслідкові, мети, умовні та допустові*. Наприклад:

1) **способу дії, міри та ступеня** (як? яким способом? якою мірою? наскільки?): Я мрію так життя прожити, **щоб** кров і піт віддати землі своїй (М. Стельмах). **Чим** більше слухаєш, тим більше хочеться чути. (М. Коцюбинський);

2) **порівняльне** (як? подібно до чого?): Я мріють буду, **як** мріють ранками ліси... (В. Симоненко);

3) **місця** (де? куди? звідки?): І скрізь, **де** генія сіє слава, Франкові нашому – земний уклін! (М. Рильський);

4) **часу** (коли? відколи? з якого часу? доки? як довго?): **Як** завітнуть у квітні садочки, не надивишся ти на сади. (П. Усенко);

5) **умови** (коли? за якої умови?): Полетіла б я до хмари, **коли б** крильця мала. (Народна творчість);

6) **допустове** (незважаючи на що?): **Хоч** була північ, спати не хотілось. (І. Цюпа);

7) **причини** (чому? через що? з якої причини?): За мир голосуем, **бо** миру скрізь прагнуть народи землі. (П. Усенко);

8) **мети** (для чого? навіщо? з якою метою?): Кожне слово в симфонію проситься, **щоб** світам і народам гриміть. (О. Новицький);

9) **наслідкове** (що є результатом?): Влітку я добре відпочив, **так що** з новими силами міг взятися до роботи (З листа).

§ 19. СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ СПОСОБУ ДІЇ, МІРИ ТА СТУПЕНЯ

Складнопідрядні речення способу дії, міри та ступеня вказують на спосіб дії або ступінь вияву ознаки, названої в головній частині, і відповідають на запитання *як? яким способом? якою мірою? наскільки?*

У головній частині таких речень, як правило, є вказівні слова – **так (отак), такий (така, таке, такі), стільки, настільки, такою мірою**. Наприклад: Орудував він косою

так (як? яким способом?), **як** добрий маляр пензлем (О. Довженко). Сонце пекло так (як? якою мірою?), **що** й уночі степ пащів¹ (Ю. Яновський). Зорі були такі чисті (якою мірою? наскільки?), **ніби** їх щойно вийняли з горнил небесної висоти (Ф. Потушняк). Пісенність Шевченкової лірики настільки приваблива і природна (наскільки? якою мірою?), **що** багато його поезій стали народними піснями (Олесь Гончар).

Підрядні частини складнопідрядних речень способу дії, міри та ступеня приєднуються до головної за допомогою сполучників **як, що, щоб, ніби, нібито, наче, неначе, мов, немов, немовби**, а також сполучних слів **як, скільки, наскільки**. Наприклад: Я б побажав тобі когось *отак* любити, **як** я тебе люблю (В. Симоненко). Хома почував себе *так* (як?), **ніби** він стоїть зараз на високій трибуні (Олесь Гончар).

Різновидом складнопідрядного речення міри та ступеня є речення з парними сполучниками **чим... тим, що... то**: **Чим** більше снігу на полі, **тим** більше вологи в землі. **Що** довший день, **то** коротша ніч (Народна творчість).

До складнопідрядних речень міри і ступеня належать також ті, підрядні частини яких стосуються опорних слів – прикметників чи прислівників у формі вищого ступеня порівняння і приєднуються за допомогою сполучника **ніж**. Наприклад: Туман лежав в долині ще *густіший* (в якій мірі?), **ніж** на горі (М. Коцюбинський). Любов відкрити *важче* (в якій мірі?), **ніж** Америку (Л. Костенко).

115. І. Визначте речення способу дії, міри та ступеня, ставлячи запитання до підрядних частин. На які запитання вони відповідають, до яких слів відносяться, за допомогою яких засобів сполучаються з головною частиною?

ІІ. Випишіть у зошити складнопідрядні речення способу дії.

1. Розкажую так, як чув од старих людей (Т. Шевченко).
2. То квітнуть Коцюбинського гвоздики, палають так, що весь Чернігів бачить (В. Ткаченко).
3. Живемо так, що доля одного переплітається з долею іншого, немов коріння дерев (М. Томенко).
4. Вони так на землі робили, ніби мали роботу за щастя... Вони так на землі сміялись, мов минали їх всі напасті²... Вони так на землі співали, що каміння спливалось воском (Г. Тарасюк).
5. Я хочу жити так, щоб серце билось в такт з гарячим серцем рідного народу (В. Кузьменко).
6. Вона була зодягнена так, немов тільки оце повернулася з далекої

¹ *Пащіти* – бути розпеченим, дуже нагрітим.

² *Напасті* – прикрощі, халепи.

дороги (*Олесь Гончар*). 7. Як соловей співає про троянду, так ти мені співала про любов (*П. Кононенко*). 8. Білий берег так блищав проти місяця, неначе од нього лився білий світ на саме море (*І. Нечуй-Левицький*).

116. Спишіть складнопідрядні речення міри і ступеня, подаючи кожне речення з нового рядка. Нижче кожного речення запишіть його схему.

1. Чим більше бачив я світів, тим більш любов'ю вірною я рідний край свій полюбив... (*І. Нехода*). 2. Чим чорніша земля, тим біліша паляниця (*Народна творчість*). 3. Мати вислухає тебе не менш уважно, ніж найкращий лікар (*Олесь Гончар*). 4. Квіти часто нам говорять втричі більше, ніж слова (*В. Симоненко*). 5. Почервоніла Мотря, розгорілася, ще краща стала, ніж була (*Панас Мирний*). 6. Челядь¹, звичайно, знає характери своїх панів краще, ніж панам здається (*Б. Лепкий*). 7. Тріпоче листя – ще живе й зелене – так, ніби тихо музика звучить (*Т. Севернюк*).

117. Добудуйте складнопідрядні речення, підбравши з довідки відповідні підрядні частини способу дії, міри і ступеня.

1. Шуміти тобі, кучерявий прибузький лісе, такими чарівними голосами й підголосками, 2. ... то багатша мова (*М. Рильський*). 3. Уже настільки втомлена душа, 4. Так мокро горить, ... 5. ... тим більше хочеться чути (*М. Коцюбинський*). 6. ... так дівоче серце на любов (*М. Подолян*).

Довідка: Що багатша думка,; Як поле чекає на сівача,; Чим більше слухаєш,; ... що серце болісно завмиратиме від насолоди (*В. Бабляк*); ... що їй не допоможе навіть слово (*Т. Севернюк*); ... як нині тягнеться день (*Є. Гуцало*).

118. Виконайте тестові завдання.

I. Знайдіть та охарактеризуйте складнопідрядне речення міри і ступеня.

А Світанку наш! Як шкода! Тратимо зміст, що в тобі – в трояндній краплі (*В. Барка*).

Б Чим чорніший пар², тим більша паляниця (*Народна творчість*).

В На шторм виглядає, хоч хвилі не злі (*Т. Севернюк*).

Г Залізо ржавіє, не знаходячи собі застосування, стояча вода цвіте, а на холоді вкривається кригою, розум же людини, не знаходячи собі застосування, стає ледачим (*За В. Сухомлинським*).

Д Чим я маю привернути серце милої, – не знаю! (*Леся Українка*).

¹ *Челядь* – дворові люди, які працювали у поміщика.

² *Чорний пар* – поле, залишене на одне літо без посіву. Протягом весни і літа його зберігають пухким і чистим від бур'янів, а восени обробляють.

II. Серед наведених речень знайдіть складнопідрядне способу дії. Обґрунтуйте своє твердження.

1. Чи зігрієш поріг у краях загадкових, як тепла не зберіг, де колиська вербова (*В. Василяшко*).
2. Співала так (Маруся Чурай), як лиш вона уміла (*Л. Костенко*).
3. Важко переоцінити вплив, що його справив на хід української історії Богдан Хмельницький (*О. Субтельний*).
4. Будь непримиримим до того, хто прагне відібрати в тебе волю і незалежність (*З часопису*).
5. Яке «помагайбі», таке й «доброго здоров'ячка!» (*Народна творчість*).

- 119.** Перекладіть українською мовою складнопідрядні речення способу дії, міри та ступеня. Підкресліть слова, які пояснюються підрядною частиною, та сполучні засоби. Чи однакові розділові знаки пишуть у таких реченнях в українській і румунській мові? (Див. додаток 7.2 на с. 263).

1. Uneori apele tac, ca și când ar fi împietrit (*E. Barbu*).
2. Cum e bradul arătos, așa-i badea de frumos (*Folclor*).
3. Am mers tot așa de repede, cum a mers și el.
4. Damele râdeau, de leșinau... (*V. Alecsandri*).
5. Prind a suna clopotele, parcă ar boci vremurile trecute (*M. Sadoveanu*).
6. Și s-așază toți la masă cum li-s anii, cum li-i rangul (*M. Eminescu*).
7. Și-n brâu stă fetei prins norocul, Precum e-n talismane prins (*G. Coșbuc*).
8. Cu cât căciula era mai mare, cu atât omul era mai însemnat (*A. Russo*).

§ 20. СКЛАДНОПІДРЯДНЕ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНОЮ ПОРІВНЯЛЬНОЮ ЧАСТИНОЮ

Складнопідрядне порівняльне речення – це складне речення, зміст підрядної частини якого зіставляється, порівнюється зі змістом головної частини.

На відміну від складнопідрядних речень способу дії, міри та ступеня, що пояснюють у головній частині вказівне слово (*так, такий, стільки, настільки*), у складнопідрядних порівняльних реченнях підрядна частина пояснює головну загалом.

Підрядна порівняльна частина виражає предмет порівняння, тобто те, з чим зіставляється, порівнюється повідомлюване в головній частині. Від головної частини до підрядної ставимо запитання *як? як саме? подібно до чого?* Наприклад: Чотири літа пролетіло (як саме?), **мов сірі птахи за лани** (*А. Малишко*). А тепер у серці щось тремтить і грає (подібно до чого?), **як тремтить на сонці гілка золота** (*М. Рильський*).

◆ Підрядні порівняльні частини приєднуються до головних за допомогою порівняльних сполучників **як, мов, наче, неначе, ніби, нібито, немовби** та ін.

◆ Складнопідрядні порівняльні речення потрібно вміти відрізнити від простих речень з порівняльними зворотами, які виконують функцію присудка чи відокремленого другорядного члена речення. Порівняйте:

Просте речення з порівняльним зворотом	Складне речення з підрядною порівняльною частиною
<p>1. Заквітують, як весна, бажання (М. Сингаївський). – Тобто <i>по-весняному</i>.</p> <p>2. Київ із гори – мов світ предивний (П. Тичина). – Порівняльний зворот виконує функцію іменної частини складеного присудка.</p> <p>3. Дідусь був блідий, неначе з хреста знятий (Розмовне). – Порівняльний зворот (фразеологічне сполучення слів).</p> <p>4. Наум був хазяїн як хазяїн (Г. Квітка-Основ'яненко). – Повтор з порівняльним зворотом у ролі присудка.</p>	<p>1. Заквітують мої бажання, як весною <u>квітують сади</u>. – У підрядній порівняльній частині є окрема граматична основа.</p> <p>2. Зазеленів на пагорбах Київ, немов предивний <u>світ із казки тут <u>ожиє</u></u>. – Підрядна порівняльна частина має окрему граматичну основу.</p> <p>3. Дитячі серця мають бриніти любов'ю, наче <u>деревця весняним соком</u> (М. Стельмах). – У підрядній частині той самий присудок, що і в головній (мають бриніти).</p> <p>4. Зорі мигтіли, як <u>перед дощем</u> (Олесь Гончар). – У підрядній порівняльній частині є обставина часу, а граматична основа пізнається з головної (та сама, що і в головній).</p>

120. І. Визначте усно складнопідрядні речення з підрядною частиною способу дії і порівняльною. Чим вони відрізняються? Які речення є складнопідрядними порівняльними? Знайдіть серед наведених речень прості з порівняльним зворотом.

1. Душа моя розкрита для любові, як нива – для солодкого зерна (Т. Севернюк). 2. І старенька земля, як боєць у поході, зі мною поділиться хлібом своїм (А. Малишко). 3. Дві години збігли, мов одна мить (М. Олійник). 4. Хмари несподівано просвітлилися, ніби хто підбив їх молоком (Л. Дмитерко). 5. Вишні цвіли так рясно, наче вкрив їх пухнастий сніг (Ю. Яновський). 6. Мовби далека хмара на обрії, синіє серед сліпучого степу Асканія (Олесь Гончар). 7. Над голубими вітряками плів журавлиний караван, неначе кликав у дорогу (В. Сосюра). 8. Тепер уже видко було і відблиски вогню, не-

мовби над станціями вигравали зірничі (*Петро Панч*). 9. Хай пролетить ся пісня самотньо, як вихор через море льодове (*Леся Українка*).

II. Добудуйте речення, зачитайте їх у класі і з'ясуйте тип речень.

121. Спишіть складнопідрядні порівняльні речення, вкажіть засіб зв'язку. Усно визначте граматичні основи в головній і підрядній частинах. Які підрядні порівняльні частини є неповними? Який член речення у них пропущений?

1. Воїни легко відбили ворога, наче зіграли дитячу гру (*З часопису*). 2. І солодко серце стискає і мліє, мов сон мені дивний, невиданий сниться (*В. Сосюра*). 3. В гетьманській палаті зробилося тихо, ніби в казці про сплячу царівну (*Б. Лепкий*). 4. Жду твоєї ласки хоч малої, як земля у спеку жде дощу (*В. Симоненко*). 5. А творчість завжди мрійна і тривожна, немов травнева неспокійна ніч (*В. Симоненко*). 6. Мені ця річка завжди співає, наче співає мама колискову (*О. Жук*).

122. Випишіть окремо речення з порівняльною підрядною частиною і речення з порівняльними зворотами. Поясніть, за якими ознаками ви їх визначали. Чи допомагали вам розділові знаки?

1. Сьогодні я в морі любові, душа – як у зорях блакить (*В. Сосюра*). 2. Тим часом сходив повний місяць, ніби виринав з чорної хвилі (*І. Нечуй-Левицький*). 3. У долині тріпотіли вітрила човнів, неначе крила голубів у небі (*М. Коцюбинський*). 4. А душа – немов океан (*М. Рильський*). 5. Море переливалося мільйонами миготливих вогнів, ніби там золоті метелики тріпотіли крильцями (*Ю. Збанацький*). 6. Ніч – наче озеро в берегах неба (*М. Коцюбинський*). 7. І в тебе казка – ніби річ звичайна (*М. Рильський*). 8. Високо в повітря піднявся жайворонок і защебетав, ніби хтось загравав на сопілці (*М. Трублаїні*).

123. I. Знайдіть порівняльні звороти і визначте (усно) їх синтаксичну роль у реченні. Поясніть основні відмінності між порівняльними зворотами і підрядними порівняльними частинами складного речення. Чому деякі порівняльні звороти не виділяються комами? Чому перед ними стоїть тире?

1. Латинське і троянське плем'я¹ було як близькая рідня (*І. Котляревський*). 2. Чубчик став як шовк (*Олесь Гончар*). 3. В труді ми стали як титани (*В. Сосюра*). 4. Ген неба край – як золото (*II. Тичина*). 5. Марія? Що ж молодиця як молодиця...

¹ Латинське (*латини*) і троянське (*троянці*) плем'я – з «Енеїди» І. Котляревського.

(*М. Коцюбинський*). 6. Михайло був мов образець¹! (*О. Кобилянська*). 7. З моря набігла хвиля з білими густими гребнями й почала ніби танцювати кругом весла (*І. Нечуй-Левицький*). 8. Чорні очі – мов стиглий глід (*В. Симоненко*). 9. А вітер мов хоче вкрасти і віднести у безвість його слова (*Ф. Потушняк*). 10. А зорі – як зорі: ні добрі, ні злі (*П. Скунець*).

II. Спробуйте за допомогою порівнянь 1) описати небо, 2) передати гул літака, 3) передати, як ви любите маму (тата), 4) якою вам видається (на кого схожа) грізна хмара.

124. Добудуйте складнопідрядне речення, підбравши підрядну порівняльну частину з довідки.

1. Душа моя розкрита для чужого горя, 2. Так для сонечка осінь убралася, 3. Зоря упала, загубилась в травах, 4. Йшла дівчина легким безшумним кроком,

Довідка: ... неначе доля в лініях долонь (*Б. Гришук*); ... ніби пливла над стежкою (*О. Донченко*); ... мов цариця у свято врочище (*Леся Українка*); ... як квітка для роси (*М. Коцюбинський*).

125. Виконайте тестове завдання.

Визначте складнопідрядне речення з підрядною порівняльною частиною.

- А** Йду і йду, співаю, я – немов струна (*П. Усенко*).
- Б** Героїв більше, аніж найпомітніших пам'ятників їм (*В. Коротич*).
- В** Межи зеленими килимами біліє гречка, наче хто розіслав великі шматки полотна білити на сонці (*М. Коцюбинський*).
- Г** З краю неба насувались білі, наче молочні, хмари (*М. Коцюбинський*).
- Д** Ще більше, ніж узяв, зумій віддати... (*Б. Олійник*).

§ 21. СКЛАДНОПІРЯДНЕ РЕЧЕННЯ З ПІРЯДНОЮ ЧАСТИНОЮ МІСЦЯ

Складнопідрядним місця називається таке речення, в якому підрядна частина вказує на місце або напрям дії, про яку розповідається у головній частині. Підрядна частина відповідає на запитання *де? куди? звідки?* Наприклад: *Я там (де?), де пісня починається, ходив (В. Романюк). Я поведу тебе в далекий край, туди (куди?), де темні води спокійно сплять (Леся Українка).*

¹ *Образець* – зменш. від образ (ікона).

У головній частині таких речень часто є вказівні слова *там, туди, звідти, скрізь*. Однак вказівного слова може і не бути. Сполучними словами є прислівники *де, куди, звідки (звідкіля, звідкіль)*. Наприклад: *Де робить машина*, не згине й зернина (*Народна творчість*). *Куди не глянеш, скрізь помічаєш сліди недавніх приморозків* (*Є. Гуцало*). *Звідти, звідки показалаась блискавка, сунулись хмари* (*Панас Мирний*).

126. Випишіть речення з підрядною частиною місця: перша група – речення, підрядна частина якого відповідає на питання *де саме?*; друга група – підрядна частина відповідає на питання *звідки?*; третя група – підрядне речення відповідає на питання *куди?* Чи всі речення охоплено?

1. Де рідний край, там і під ялиною рай (*Народна творчість*). 2. Там, де немає боротьби людських пристрастей¹, немає мистецтва (*О. Довженко*). 3. Хилилися густі лози, звідкіль вітер віє (*В. Сосюра*). 4. Де кров текла козацька, трава зеленіє (*Т. Шевченко*). 5. Дора могла прийти звідти, звідки її ніхто не чекав (*П. Вершигора*). 6. Там, де рятуються, там не перемагають (*О. Довженко*). 7. Де впаде зерно свободи, будуть грізні сходи (*Л. Первомайський*). 8. Де стань – колосяться поля (*В. Бичко*). 9. І де ми проходим, зникають руїни, на згарищах квітнуть сади (*В. Сосюра*). 10. Він біжить навпростець², без стежки, туди, звідки чув голос (*М. Коцюбинський*). 11. Де плачуть, там немає вже краси (*Леся Українка*).

127. Добудуйте речення, підбравши з довідки відповідні обставинні підрядні частини місця. Складіть схеми добудованих речень, пронумерувавши їх порядковими номерами речень.

1. Я поведу тебе в далекий край, туди ... 2. ... , там кінець усьому (*В. Сухомлинський*). 3. ... там він сягає найвищих художніх вершин (*Олесь Гончар*). 4. Звідусюди, ..., тікали лісові звірі. 5. Усі Магеллани, ... , туди й повертались завжди (*Б. Олійник*). 6. Ой не відтінь вітер віє ... 7. Там, ..., над водою гнуться явори (*А. Малишко*).

Довідка: Де митець відтворює дух народу найповніше, ... ; Де діти перестають любити й поважати батьків; ... звідкіль вирушали, ...; ... де зорі сяють з-за гори, ... ; ... відкіль мені треба (*І. Котляревський*); ... звідки наближалася пожежа, ...; ... де темні води спокійно сплять (*Леся Українка*).

¹ *Прістрасть* – палке, сильне почуття.

² *Навпростець* (присл.) – просто, напрямки.

128. Виконайте тестове завдання.

Вкажіть складнопідрядне речення з підрядною частиною місця, проаналізуйте його за схемою складного речення.

- А Переміг – не втрачай спортивної форми (*З інструкції*).
 Б Сонце сходить не тільки в небі, сонце сходить у нас самих (*Р. Дідула*).
 В Благословенна будь, родино, де в згоді сестри і брати (*М. Ткач*).
 Г Врешті – хіба я знаю, де кінчається власне життя, а чуже починається (*М. Коцюбинський*).
 Д Справжня любов народжується тільки в серці, яке пережило турботу про долю іншої людини (*В. Сухомлинський*).

129. Перекладіть українською мовою та охарактеризуйте складнопідрядні речення. Порівняйте розділові знаки в румунських та українських реченнях (пояснення у додатку 7.2 на с. 262).

1. Unde e ața mai subțire, acolo se rupe (*Folclor*).
2. Leagă calul unde zice stăpânul (*I. Creanga*).
3. De altfel, pe aici, ori încotro te întorci, numai moșii boierești ai să vezi (*L. Rebreanu*).
4. Voinicul găsește unde fricosul prăpădește (*Folclor*).
5. Acolo unde pădurea se mai potolește puțin, se zăresc pășuni... (*G. Călinescu*).
6. Unde e vorbă multă, acolo e treabă puțină (*Folclor*).
7. Pe unde crescuseră struguri, plugul a răsturnat brazdă lângă brazdă... (*Z. Stancu*).
8. Peste vale, acolo unde face drumul cotitură, se zbuциумă un nour de colb (*I. Druță*).

§ 22. СКЛАДНОПІДРЯДНЕ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНОЮ ЧАСТИНОЮ ЧАСУ

Складнопідрядним часу називається таке речення, в якому підрядна частина вказує на час дії, про яку розповідається у головній частині. Підрядна частина пояснює головну загалом і відповідає на запитання **коли? відколи? з якого часу? доки? як довго?** Наприклад: ...Я сміюсь (**коли?**), **коли** серце ридає... (*Леся Українка*). **Після того як** луг покосять (**коли?**), знову трави ростуть у цвіту (*В. Ткаченко*). Не буде щастя ні мені, ні люду (**доки? до якого часу?**), **доки** на світі нещаслива буде хоча б одна людина роботяща (*М. Вінграновський*).

◆ Підрядні частини приєднуються до головних за допомогою часових сполучників і сполучних слів, а саме: **коли, поки, доки, як, як тільки, відколи, після того як, тимчасом як, перед тим як, в той час як** та ін. Наприклад: **У той час як** Остап лежав хворий, Раду вніс у хату побитого, скривавленого Гіцу (*М. Коцюбинський*). **Тимчасом як**

вона співає, у садочок входить молодий хлопець (*Т. Шевченко*). **Після того** як не стало батька, доля розлучила нас із Григорієм на п'ятнадцять років (*Г. Тютюнник*).

Увага!

Кома може ставитися як перед складеним сполучником (**в той час як, тимчасом як, перед тим як, після того як**), так і перед **як**. Порівн.: – **Після того як** погасли вогнища, стало добре видно. **Після того, як** погасли вогнища, стало добре видно.

◆ Іноді в головній частині можуть вживатися слова **тоді, відтоді, доти**, які підсилюють часове значення підрядної частини, наприклад: Я люблю їздити на поле **тоді, як** ниви зеленіють... (*І. Нечуй-Левицький*).

130. Прочитайте речення, добираючи тон і темп. Охарактеризуйте складнопідрядні речення часу. Поставте запитання до підрядної частини, вкажіть сполучний засіб. Складіть схеми речень 3, 5, 7, 9, запишіть ці речення і під кожним із них – схему.

1. Після того як батько пішов на війну, Гнат став її першим помічником (*Ю. Бедзик*). 2. Коли ми йшли удвох з тобою вузькою стежкою по полю, я гладив золоте колосся (*Д. Павличко*). 3. Які були ми, брате, невидюці¹, коли скотилась мамина сльоза... (*Н. Кащук*). 4. Ми з ним сиділи у садку вечірньою порою, в той час, як захід запалив пожежу за горою (*Леся Українка*). 5. Як я малим збирався навесні піти у світ незнаними стежками, сорочку мати вишила мені червоними і чорними нитками (*Д. Павличко*). 6. І поки буде світ стояти, вічно земля батьків стрічатиме зорю... (*К. Герасименко*). 7. Коли в червонім полум'ї заграви² вечірній обрій тихо догорить, почути слово хочеться ласкаве, зустріти друга доброго в ту мить (*М. Марф'євич*). 8. Нам доти ходіть молодими, допоки живуть матері (*В. Базилевський*). 9. Люби Україну, допоки твій світильник не погас (*Б. Чепурко*).

131. Добудуйте складнопідрядне речення, підібравши з довідки підрядні обставинні частини часу. Складіть схеми речень.

1. Тоді лиш пізнається цінність часу, 2. По війні, ... , восени колись приходив ти до мене і читав поезії свої (*П. Тичи-*

¹ *Невидючий* – сліпий.

² *Заграва* – червоне надвечірнє небо при заході сонця.

на). 3. Не чекай від пташки пісень тоді, 4. Гни дерево, ..., навчай дітей, 5. ... молодиці метнулися оглядати кожний куточок (*М. Коцюбинський*).

Довідка: Як тільки Семен вийшов з хати, ... ; ... коли він втрачений (*Г. Сковорода*); ... коли вона відчує себе полонянкою (*В. Сухомлинський*); ... коли вже одгули бої, ... ; ... поки молоде, ... поки малі (*Народна творчість*).

132. Виконайте тестові завдання.

I. Правильно подані засоби зв'язку у складнопідрядному реченні з підрядною часовою частиною у рядку

- А Як тільки, відколи, поки, після того як, доки, допоки.
- Б Коли, як, якщо, в той час як, тим часом як, перед тим як.
- В Поки, доки, коли, що, щоб, після того як.
- Г Відколи, в той час як, якби, коли, допоки, перед тим як.
- Д Коли, як тільки, коли б, хоч, після того як, тоді як.

II. Знайдіть складнопідрядне речення з підрядною частиною часу, обґрунтуйте свій вибір.

- А Усі з нетерпінням чекали, коли зацвіте у Чернівцях та Ужгороді сакура (*З часопису*).
- Б Як тануть сніги, мавки бігають горами та долинами й засаджують на них квіти (*В. Гнатюк*).
- В Коли вже й справді світ почавсь од слова, то слово те було єдине – «брат» (*Б. Олійник*).
- Г Це саме та мить, коли громадянське сумління дає тобі право сказати: «Я – творець» (*М. Подолян*).
- Д Земля і небо в тому супокої, коли задумлива природа переступає рубіж від осені до весни... (*М. Подолян*).

133. I. Перекладіть українською мовою складнопідрядні речення часу і запишіть їх. У перекладі використайте синонімічні сполучники (*коли, як, у той час як* та ін.).

II. Скажіть, яке речення для вас було цікавішим і чому.

1. Când a pășit porțița, a dat glas ascuțit cățelușă (*М. Sadoveanu*). 2. Cum ajunge la grădină, odată începe a zmulge la sălăți într-ales (*І. Creangă*). 3. Zile întregi cutreieram câmpii până ce dădeam de râu (*М. Eminescu*). 4. Când soarele s-a ridicat de-o suliță pe cer, pământul era gata semănat (*І. Druță*). 5. Nu voi uita cât voi trăi acea plimbare fantastică prin întunericul codrului (*В. Alecsandri*). 6. Acolo să trăim în munți (De cât trai avem parte (*О. Goga*). 7. Elevii ascultau atent, în vreme ce profesoarea povestea cu atâta emotivitate poveștile lui (*І. Creangă*).

§ 23. КУЛЬТУРА ДІЛОВОГО МОВЛЕННЯ

Написання заяви

Заява – це документ, який засвідчує офіційне письмове повідомлення або звернення особи (заявника) до керівника якоїсь установи чи організації з проханням, скаргою, пропозицією тощо. Заяву пишуть власноруч і в одному примірнику. Правильно оформлена заява повинна містити таку обов'язкову інформацію (реквізити):

- 1) відомості про адресата (службову особу, на ім'я якої пишемо заяву, – прізвище, ім'я та по батькові або ж ініціали, вказуємо точну назву організації) – пишемо праворуч на аркуші, починаючи від половини сторінки;
- 2) відомості про заявника (прізвище, ім'я та по батькові у родовому відмінку (без прийменника *від*), у разі потреби зазначаємо домашню адресу, посаду та інші відомості);
- 3) назву документа пишемо посередині аркуша з великої літери чи усіма великими літерами: *Заява* або *ЗАЯВА*;
- 4) текст заяви, який викладається нижче, має бути стислим, лаконічним; починаємо його писати з абзацу і з великої літери;
- 5) перелік додатків (з абзацу пишемо: *«До заяви додаю: ... а далі – перелік»*);
- 6) підпис заявника (під текстом заяви, справа на аркуші);
- 7) дата заяви (під текстом заяви, зліва на аркуші).

Зразок:

Директору Герцаївської ЗОШ № 1
Гросу Віорелу Йоновичу
учня 9 класу Крилюка Віталія Дмитровича,
який проживає в с. Глибока
Глибоцького району Чернівецької області

ЗАЯВА

У зв'язку з переїздом моєї сім'ї на постійне місце проживання до міста Герца прошу зарахувати мене до 10 класу Герцаївської ЗОШ № 1.

До заяви додаю:

- 1. Свідоцтво про закінчення 9 класу Великокучурівської середньої школи.*
- 2. Автобіографію.*
- 3. Дві фотокартки.*

30.06.2017

Підпис

Якщо заяву пишуть на офіційному бланку, то власноруч вписують лише відповіді на уже заготовлені запитання чи заповнюють певні відомості, ставлять дату і підпис.

§ 24. СКЛАДНОПІДРЯДНЕ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНОЮ ЧАСТИНОЮ УМОВИ

Складнопідрядним реченням умови називається таке речення, підрядна частина якого вказує на умову, за якої має відбутися чи відбувається те, про що розповідається у головній частині. Підрядна частина залежить від усієї головної та відповідає на запитання **за якої умови?** Наприклад: Завжди шумить ріка (*за якої умови?*), **коли** вона мілка (*Народна творчість*). **Якби** я турбувався лиш про себе (*за якої умови?*), вже б онімів давно від самоти (*Д. Павличко*).

Підрядні частини приєднуються до головних за допомогою сполучників підрядності **якщо, якби, коли** (у значенні *якщо*), **як** (у значенні *якщо*), **коли б, раз** та ін., за допомогою сполучення слів **за тієї умови, за тих умов** і под. Наприклад: **Коли** (*якщо*) *весело живеться*, до роботи серце рветься (*Народна творчість*). Пригадай собі голос матері, **як** (*якщо*) *хочеш почути совість* (*Д. Павличко*). **Якби** *оті проміння золоті у струни чарами якими обернути*, я б з них зробила золотую арфу... (*Леся Українка*). **Коли б** *не печаль*, чи спізнала б я радість? (*Г. Тарасюк*). **Раз** *добром нагріте серце*, вік не прохолоне (*Т. Шевченко*).

134. Спишіть, поділившись на два варіанти, складнопідрядні речення умови. Визначте головну та підрядну частини, засіб зв'язку. Складіть схеми речень. Поясніть розділові знаки.

I. 1. Коли ж Вітчизни щирий гнів тебе послав на ворогів, здолати їх зумій (*Л. Первомайський*). 2. Якщо прийде журба, то не думай її розвести у веселооща гучних¹ (*Леся Українка*). 3. Шлях тоді проляже в світ, коли йтимуть за тобою! (*Д. Павличко*). 4. А для чого ті слова, як плаче музика? (*Б. Олійник*). 5. Кожна людина повинна в душі бути поетом, якщо вона залюблена у світ (*І. Цюпа*).

II. 1. Чи пізнала б я друзів, коли б не біда? (*Г. Тарасюк*). 2. До тебе летіла б край світу..., якби не минули літа (*М. Ткач*). 3. Як закохаюсь – будь терплячим ти... (*Н. Гнатюк*). 4. Коли

¹ Гучний – веселий, шумний.

біда докучить¹, то й розуму научить (*Народна творчість*).
5. Не кажи гоґ, якщо не перескочив (*Народна творчість*).

135. Прочитайте складнопідрядні речення зі сполучниками **коли, як**. Які з них з'єднують складнопідрядні часу, а які – умови? Спробуйте усно підібрати синонімічний сполучник для речень умови (наприклад, **якщо**).

1. Навіть тоді, як людина згорить², совість людини продовжує жити (*М. Вінграновський*). 2. Як будеш, земле, ти щасливою, то буду в щасті жити і я (*П. Сингаївський*). 3. Вогонь горить, як в ньому щось згорає (*Т. Севернюк*). 4. Ох, не такою я була й малою, коли летіла зірка над Сулою (*Л. Костенко*). 5. Коли добром ніхто не дасть нам світла, його здобути треба (*І. Кочерга*). 6. Як пишно в кульбаб золотилися вії, коли на луках проростала трава (*Д. Луценко*). 7. Полетіла б я до хмари, коли б крильця мала (*Народна творчість*). 8. Як страшно буває, коли корчують сад, коли красу десь на грошву міняють (*Г. Світлична*).

136. Як ви розумієте зміст речення «**Пригадай собі голос матері, якщо хочеш почути совість**» (*Д. Павличко*)? Які роздуми викликає у вас цей вислів? Напишіть невеликий твір-роздум (0,5 сторінки) на цю тему, використовуючи складнопідрядні речення умови.

137. I. Уважно прочитайте текст та знайдіть у ньому складнопідрядні речення умови. Зверніть увагу на використання у реченнях тире. Запам'ятайте народні прикмети, які вас зацікавили.

ВІСНИКИ ПОГОДИ

Життя птахів дуже залежить від стану погоди. Багато віків взаємодіючи з природою, довкіллям, вони виробили в собі

високу чутливість до її різноманітних змін. Наступні зміни в погоді раніше «проявляються» у поведінці птахів: їхньому співі, криках, термінах прильоту та відльоту. Помічено: примовкли птахи – буде грім. Купаються в пилюці – бути дощеві.

¹ *Докучати* – набридати.

² *Згоріть* – тут: покине цей світ.

Ось як реагують на найближчі зміни погоди деякі птахи. Коли влітку ворони каркають вранці, сидючи на верхів'ях дерев, буде дощ. Якщо голуби воркочуть – буде теплінь. Граки навесні прилетіли – сніг зійде через місяць. Якщо рано прилетіли, сідають прямо на гнізда – весна буде теплою. Ластівки прилетіли – скоро грім заgrimить. Якщо ж ластівки літають низько, над водою, – піде рясний дощ (*З часопису*).

II. Поставте запитання до тексту, побудуйте діалог у формі запитань і відповідей.

138. Добудуйте складнопідрядне речення, дібравши з довідки відповідну підрядну частину умови.

1. ... ти зі мною заспівай (*М. Ткач*). 2. ... не витрачай марно часу (*Народна творчість*). 3. Як ми можемо бути щирими з іншими, 4. ... , мало діла (*В. Кисельов*).

Довідка: Якщо серце не байдуже, ... ; ... коли часто-густо нам не вистачає відваги на щирість із собою? (*Ірина Вільде*); коли багато сумнівів, ... ; якщо хочеш мати дозвілля... .

139. Виконайте тестові завдання.

1. Правильно названі засоби зв'язку підрядної частини з головною у складнопідрядному реченні умови у рядку

- А Як, коли, якщо, раз, коли б.
- Б Якби, скільки б не, коли, як, якщо, дарма що.
- В Раз, якби-то, дарма що, якщо, коли, як.
- Г Коли, доки, допоки, як, якщо б, якби.
- Д Коли б, як би, щоб, якщо б, якби-то, як.

2. Знайдіть складнопідрядні речення умови.

- А Як дбатимеш, так і матимеш (*Народна творчість*).
- Б Як хто робить, так тому й родить (*Народна творчість*).
- В Якщо хочеш старість спокійну мати, мусиш змолоду гарно працювати (*Народна творчість*).
- Г Як малі труди, то й бідні плоди (*Народна творчість*).
- Д Будеш без діла – лишишся без хліба (*Народна творчість*).

140. Посперечалися двоє учнів. Один вважав, що речення «*Пам'ять могла б убити нас, коли б не мала рятівної властивості забувати*» (*Л. Первомайський*) – складнопідрядне з підрядною обставинною частиною умови. Інший доводив, що це речення складнопідрядне з підрядною обставинною частиною часу, оскільки підрядна частина приєднується до головної за допомогою сполучника *коли*. На чиєму боці правда і чому? Наведіть свої аргументи.

§ 25. СКЛАДНОПІДРЯДНЕ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНОЮ ДОПУСТОВОЮ ЧАСТИНОЮ

Складнопідрядним допустовим називається речення, підрядна частина якого вказує на умову, всупереч якій або незважаючи на яку відбувається те, про що розповідається у головній частині.

Підрядна частина відноситься до всієї головної і відповідає на запитання **незважаючи на що?** Наприклад: Ніч тепла і тиха (*незважаючи на що?*), **хоч** уже пахне вологою (В. Василевська). Даю тобі цей меч (*незважаючи на що?*), **дарма що** ти не сильна (Леся Українка).

◆ Підрядна допустова частина приєднується до головної за допомогою сполучників підрядності **хоч (хоча), дарма що, хай (нехай), незважаючи на те що, всупереч тому що**. Наприклад: **Хоч** посивіло волосся, – серце мое, не сивій (В. Сосюра). **Хай** ми хлоп'ятами були у дні народження епохи, ми в крок з великим часом йшли (Л. Дмитерко). День був душний, **незважаючи на те що** краплі учорашнього рясного дощу іскрилися на траві (Марко Вовчок).

Увага!

Якщо підрядна допустова частина стоїть перед головною, то на початку головної частини може стояти протиставний сполучник **а, але, зате, проте, однак**: **Дарма що** сніг хрумкотить під ногами, **але** весна своє бере (М. Коцюбинський). **Хоч** мій старший син аж кандидатом наук став, **а** теж не забуває ні батька-матір, ні степ, ні чабанів (М. Стельмах).

◆ Серед складнопідрядних допустових речень виділяються й такі, які не мають формального показника – підрядних сполучників допусту **хоч, незважаючи на те що** або **дарма що**. Проте підрядна частина в таких реченнях відповідає на запитання **незважаючи на що?** і має такі фразеологізовані сполучення, до складу яких входить заперечна частка **не** і подекуди частка **би (б)**, як-от: **хто (б) не, що (б) не, де (б) не, скільки (б) не, який (би) не, куди (б) не, як не** і под. Наприклад: **Хто б** що **не** говорив, Вітчизни без рідної хати не було й не може бути (В. Скуратівський). **Кирило Іванович що не** робив – нічого не вдіє (Панас Мирний). **Скільки не** кликали **Гафійку їсти**, вона не увійшла (М. Коцюбинський). Павло з Маланкою, **як не**

прислухалися до палких суперечок між батьком і дідом, не могли засвоїти вірної думки (К. Гордієнко). **Де** вже я **не** був – такого дива і не чув (Л. Глібов). Сполучник допустовості **хоч** у цих реченнях ніби пропущений (скорочений). Порівн.: (Хоч) хто б що не говорив, Вітчизни без рідної хати не було й не може бути. (Хоч) що не робив Кирило Іванович – нічого не вдіє. (Хоч) скільки не кликали Гафійку їсти, вона не увійшла. Павло з Маланкою, (хоч) як не прислухалися до палких суперечок між батьком і дідом, не могли засвоїти вірної думки. (Хоч) де вже я не був – такого дива і не чув.

141. Прочитайте, виберіть самостійно шість речень, запишіть їх. Зверніть увагу на місце підрядної допустової частини, визначте сполучний засіб. Складіть схеми речень. Усно поясніть розділові знаки. Що означає фразеологізм «ні кола, ні двора»?

1. Не стануть святами ніколи будні, хоч як би там не мудрували трутні¹ (Д. Павличко). 2. Дарма що стояло тихе, сонячне безвітря², листя тріпотіло на деревах вздовж шляху (Ю. Смолич). 3. І хоч життя послало йому калюжу замість океану, душа в нього була океанська (О. Довженко). 4. Моя мати не бачила моря, хоч в очах мала море синє ... (Т. Севернюк). 5. Хоча стояла тільки перша половина травня, сонце пекло немилосердно, по-літньому (В. Малик). 6. А ти для мене й досі молодий, хоч вже і сивий, як стебло полинне (Г. Тарасюк). 7. У бідолашного чоловіка не було *ні кола, ні двора*, дарма що мав неабиякий талант – гарний голос (Я. Гримайло). 8. Усупереч тому що обіцяли синоптики, дощ падав до самого вечора (З часопису). 9. І все, куди не йду, холодні трави сняться (В. Сосюра). 10. Хай трудно було, а які тут весілля справляли... (Олесь Гончар).

142. Усно доберіть з довідки до складнопідрядних речень відповідний сполучник допустовості, вставте його на місці крапок. Поясніть, чому між деякими головними та підрядними частинами речень 1, 2, 6, 10 стоїть не кома, а тире.

1. ... не вмовляли його дочки – нічого не допомогло (О. Довженко). 2. ... лине осінь в далях посмутнілих – весняно нам всміхається блакить (В. Сосюра). 3. Гості, ... вони були перетомлені, привезли з собою бадьорість (Н. Рибак). 4. Хлопець хороший, ... гарячий (Ю. Смолич). 5. ... Сава живо всім допомагав, все-таки недоставало³ Михайловичих рук (О. Кобилянська).

¹ *Трутень* – самець бджоли, який не виконує ніякої роботи, *перен.* – ледар, нероба.

² *Безвітря* – тиха, безвітряна погода.

³ *Недоставало* – тут: неvistачало.

6. ... лютує зима – все здолають людські теплі руки (В. Сосюра).
 7. Так, я не дуже поспішаю, ... маю невідкладні справи (В. Кавівець).
 8. До селища Дарина поверталася поволі, ... думки її летіли на крилах (Ю. Яновський).
 9. ... була північ, спати не хотілось (І. Цюпа).
 10. ... серце чує гострий біль – я прагну знов у шторми й дальні рейси (Д. Луценко).
 11. ... пропонувала опозиція, депутати більшістю голосів схвалили новий закон (З часопису).
 12. ... там що кажуть, а Даринка йому вірить (Олесь Гончар).

Довідка: хоч, дарма що, незважаючи на те що, хай, нехай, всупереч тому що, як, де б, куди, хто б, звідки б, який би.

143. Доповніть усно речення, дібравши з довідки до головних речень підрядні допустові. Складіть схеми складнопідрядних речень.

1. На цих землях ми посадимо сад, 2. ... , а життя людини завжди в народі оцінюють за добрими справами. 3. Симфонія мелодій і звуків супроводжує нас усе життя, 4. ... , села опустіли. 5. Вигляд у професора був невдоволений, 6. ... , для сина вірного вона завжди єдина, люба, рідна. 7. ... Оксана виїхала того ж дня.

Довідка: Хоч що там не кажіть; Як не умовляли її родичі,; ... хоч вони поки що вкриті бур'янами; незважаючи на те, що землі тут дуже родючі; хоч би мати була стара і бідна; дарма що я дуже старався пригадати вірш; хоч часом нам бракує просто тиші.

144. Утворіть із кожних двох речень одне складнопідрядне допустове, вставивши сполучник допустовості. Утворені речення запишіть.

Зразок: Хоч іще зима, я чую в снігах солодкий аромат весняних квітів. Незважаючи на те що ліс великий, рівного дерева в ньому не знайдеш.

1. Іще зима. Я чую в снігах солодкий аромат весняних квітів. 2. Ліс великий. Рівного дерева в ньому не знайдеш. 3. Десь тут мала бути річка. Її не видно було у п'ятні. 4. Небо ще тільки починало жевріти. На березі вже сиділи рибалки. 5. Люди йшли з роботи з піснями. День був нелегкий. 6. Втома наповнила все моє тіло. Я працюю.

145. Прості речення з обставинами допусту замініть на складнопідрядні з підрядною допустовою частиною.

Зразок: При всьому бажанні ми не зможемо цього літа поїхати на море. – Ми не зможемо цього літа поїхати на море, незважаючи на те що цього дуже бажаємо.

1. При всьому бажанні ми не зможемо цього літа поїхати на море. 2. Незважаючи на засушливе літо, в області зібрали високий урожай зернових. 3. При своїй молодості він, проте, мав спортивні перемоги світового масштабу. 4. Степан, незважаючи на мовчазний характер, виступив на зборах. 5. Усупереч сподіванням матері, я не вступив до медінституту.

146. Складіть речення за схемами.

1. Хоч (), та [].
2. Хай (), але [].
3. Дарма що (), а [].
4. Хоч (), зате [].
5. [], незважаючи на те що ().

147. Виконайте тестові завдання.

1. Правильно названо сполучні засоби складнопідрядного допустового речення у ряду

- А Хоч, дарма що, хай, незважаючи на те що, всупереч тому що.
- Б Хоч (хоча), незважаючи на те що, якби, всупереч тому що, хай (нехай).
- В Хай, нехай, хоч, щоб, незважаючи на те що, коли б.
- Г Хай, нехай, хоч (хоча), всупереч тому що, якщо, незважаючи на те що.
- Д Хай (нехай), скільки б не, хоч (хоча), як, коли б, незважаючи на що.

2. Складнопідрядним з підрядною допустовою частиною є речення

- А Настрій у нього був такий, що він хотів обняти весь світ (*О. Десняк*).
- Б Вічність – це коли і після тебе зорі будуть падати в жита (*І. Світличний*).
- В Нехай іще зима, але я чую, чую в снігах квіток солодкий аромат (*В. Сосюра*).
- Г Правда, від поля лунали якісь голоси, щось промовляли (*М. Коцюбинський*).
- Д Довго співали дівчата й хлопці, незважаючи на пізній час (*З часопису*).

148. Посперечалися двоє учнів. Один вважав, що речення «*Хоч мороз і припікає, зате комарів немає*» (*Народна творчість*) – складнопідрядне з підрядною обставинною допустовою частиною. Інший доводив, що це речення складносурядне, оскільки його частини з'єднуються за допомогою сурядного сполучника *зате*. На чіємь боці правда і чому? (Наведіть свої аргументи).

§ 26. СКЛАДНОПІДРЯДНЕ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНОЮ ЧАСТИНОЮ ПРИЧИНИ

Складнопідрядним причини називається таке речення, підрядна частина якого вказує на причину, що викликає, зумовлює дію головної частини речення та відповідає на запитання *чому? через що? з якої причини?* Наприклад: Поет не боїться від ворога смерті (*чому?*), **бо** вільная пісня не може умерти (*Леся Українка*). Запізнився з відповіддю (*через що?*) **через те, що** живу зараз за кордоном, а не в Чернігові (*М. Коцюбинський*).

Підрядну частину приєднують до головної підрядні причинові сполучники: **бо, тому що, оскільки, через те що, у зв'язку з тим що, з тим що (тим що), завдяки тому що** та ін.

Увага!

Підрядна частина, приєднана сполучником **бо**, завжди стоїть після головної. Якщо ж вона приєднується іншими сполучниками, то може стояти як після головної, так і перед головною частиною складнопідрядного речення: Не тішся чужою бідом, **бо** твоя стоїть за тобою (*Народна творчість*). **Мабуть, тому що** село коло річки близько, таке все свіже тут, зелене (*Марко Вовчок*). Порівн.: Таке все свіже тут, зелене, **мабуть, тому, що** село коло річки близько.

Між частинами складених сполучників причини (**тому, що; через те, що; тим, що** та ін.) здебільшого ставиться кома, тобто вони можуть розподілятися між головною та підрядною частинами. Наприклад: Може, **тим** без пісні я не можу працювати, жити навіть дня, **що** *о́круг¹ земля моя хороша* (*М. Стельмах*). Вкраїнський хліб **тому** такий смачний, **що** *він завжди замішаний на пісні* (*Є. Летюк*). А **через те, що** в них була тільки латка² землі, ніхто довго не слав старостів (*М. Стельмах*).

149. І. Спишіть речення, визначивши головну та підрядну частини. Підкресліть сполучні засоби. Зверніть увагу на особливості їх вживання. Поясніть розділові знаки.

¹ *О́круг* (присл.) – навкруг; навколо.

² *Латка* (землі) – тут: мало (землі).

1. Наша відповідальність за хліб потрійна, бо він усьому голова (*М. Подольн*). 2. Тим трава зелена, що близько вода (*А. Метлинський*). 3. На морі ставало темно, тому що з берега насувала важка чорна хмара (*О. Донченко*). 4. Завдяки тому, що мистецтво прославляє людину, воно вічне. 5. Я таки приїду, оскільки дуже хвилююся за свій клас (*Розмовне*). 6. Вища Білого дому моя Білая хата, бо за правду стоїть (*Б. Олійник*). 7. Належно прийму належне, бо син виростає в мене (*Р. Лубківський*). 8. А переманювати навіть пташину не можна, бо тоді не буде вірності на світі (*М. Стельмах*). 9. Я тільки байдужості боюся, бо вона – як пустиня (*Б. Лепкий*).

II. Висловте свою думку про моральний зміст речення 8. Чи і ви так вважаєте?

150. Добудуйте і запишіть складнопідрядні речення, підбравши з довідки відповідні підрядні обставинні частини причини. Складіть схеми речень.

1. Учив він (учитель) сумління, 2. Скільки людського щастя розбилося у друзки тільки від того, 3. Найгіркіша правда утверджує в душі прагнення бути хорошим, 4. Я вважаю правильним відмовитися від поїздки, 5. ... прагнуть зробити бодай можливе. 6. Чекати довелося довго 7. Молодь вся була на полі

Довідка: Тому що ви не зможете зробити всього бажаного ...; ... бо правда за самою природою ніколи не принижує людської гідності (*В. Сухомлинський*); ... бо обставини надто несприятливі та й погода не туристична (*З часопису*); ... що одне з двох своєчасно не вимовило слівця «пробач» (*Ірина Вільде*); ... бо якраз настали жнива (*Леся Українка*); ... через те що дороги були занесені снігом (*О. Маковей*); ... бо сам був ходяча совість людська (*Остан Вишня*).

151. Прочитайте вдумливо і поясніть основні думки, висловлені автором. Схарактеризуйте структуру виділеного речення.

Ми ж ні від кого нічого не брали, а всім давали щедрою рукою, щоб і собі залишити те, що вічне й незнищенне: життєву мудрість, душевну красу, політ мислі й молодість натхнення, бо жили й живемо на тій самій прекрасній, багатій і сонячній землі, що з арійсько-українських пелюстків. І батьківщини іншої ми ніколи не шукали.

Ми не спізналися. **Ми тільки під ударами історії на хвилинку зупинилися, бо ж живемо на грані світів і нам дано творити нове життя** (*За Р. Драганом*).

- 152.** Використайте подані прості речення з обставинами причини й утворіть на їх основі складнопідрядні речення причини.

Зразок: Від несподіваної зустрічі він випустив з рук букет (О. Жук). – Він випустив з рук букет, бо зустріч була несподіваною.

1. По рівному, спокійному обличчю Наталі від щастя текли сльози (О. Кобилянська). 2. Вмирав нарцис з журби, з кохання (Олександр Олесь). 3. Його поважали за мужність (О. Довженко).

- 153.** Перекладіть усно речення українською мовою, використовуючи доцільні синонімічні сполучники причини **бо, тому що, оскільки, через те що, завдяки тому що** або інші.

1. Firul tău se rupe des, Căci gânduri te frământă (G. Coșbuc). 2. Și amândoi bătrânii aceștea erau albi ca iarna și posomorâți ca vremea cea rea, din pricină că nu aveau copii (I. Creangă). 3. Și atunci fiindcă vom fi departe, vom uita unul de altul (Gr. Vieru). 4. Codrul sună, se frământă, Că rămâne fără noi (M. Eminescu). 5. Dar se înalță tot mai sus, Ca să nu-1 pot ajunge (M. Eminescu). 6. El tace pentru că-i e frică de cuvinte (L. Blaga). 7. Ii zice lumea moș, de când era mic, din motiv că vorbea în tâlcuri (A. Vlahuță). 8. Dar turturica, fiindcă e mai ușoară, ajunge mai înainte (I. Creangă).

§ 27. СКЛАДНОПІРЯДНЕ РЕЧЕННЯ З ПІРЯДНОЮ ЧАСТИНОЮ МЕТИ

Складнопідрядним мети називається таке речення, підрядна частина якого вказує на мету того, про що повідомляється в головній частині, і відповідає на запитання **для чого? навіщо? з якою метою?** Наприклад: **Щоб** рибку з'їсти (для чого?), треба в воду лізти (Народна творчість). Христя (навіщо?), **щоб** як-небудь скоротити час, почала вишивати сорочку (Панас Мирний).

◆ Підрядна частина пояснює головну загалом і приєднується до неї найчастіше за допомогою сполучника **щоб** (рідше – **щоби, аби**), а також за допомогою інших сполучників (**для того щоб, заради того щоб, з тим щоб, з тією метою щоб**). Наприклад: **Аби** не витратити зайвих сил, мусив мандрівник залишити рюкзак під каменем (В. Собко). Хлопці побігли на луки, **щоби** квітів для дівчат до свята *назбирати* (Розмовне).

◆ Складені сполучники **для того щоб, з тим щоб** можуть розподілятися між головною та підрядною частинами. Наприклад: **Для того щоб** любити власний народ, не треба ненавидіти інший народ (*О. Кобилянська*). – Не треба ненавидіти інший народ **для того, щоб** любити власний народ.

154. Спишіть речення. Визначте головну та підрядну частини. Поставте запитання до підрядної частини, назвіть її, вкажіть, яким засобом вона приєднується до головної. Складіть схеми речень. Усно поясніть розділові знаки.

1. Щоб тих щасливих днів не загубити, потрібно працювати цілий рік (*Д. Павличко*). 2. Данило б усе віддав, щоб тільки стати таким косарем (*М. Стельмах*). 3. Зважте кожен крок, аби не наробити помилок (*Р. Третяков*). 4. Нарешті Русь-Україна встала, щоб виправити заподіяні їй кривди (*Н. Рибак*). 5. Для того, щоб цілком покорити дівчину, я й вирішив організувати шкільну виставку кращих вишивок (*Ю. Збанацький*). 6. Сюди прийшли ми не для того, щоб повернутися назад (*П. Дорошко*). 7. Щоб зірвати одну квітку, треба виростити десять (*В. Сухомлинський*). 8. Увечері до нас зайшов Павло Попеску, для того щоб попередити про приїзд делегації (*З часопису*).

155. Як ви розумієте пораду поета Роберта Третякова **«Зважте кожен крок, аби не наробити помилок»**? Підтвердіть цю думку народними прислів'ями і приказками. Запишіть їх у свій блокнот або зошит.

156. Добудуйте складнопідрядні речення, підбравши з довідки відповідні підрядні обставинні частини мети.

1. Збратався народ з народом, ... 2. ... треба великої праці (*М. Коцюбинський*). 3. Птахи співають для того, ... 4. ... щось треба вміти і прощати (*В. Крищенко*).

Довідка: Щоб не кришилася родина ...; ... щоб оспівати свою територію, позначити її співом (*Р. Дідула*); Щоб прийшло на землю сподіване щастя, ...; ... щоб жити міцною родиною (*П. Осадчук*).

157. Добудуйте складнопідрядні речення, вставивши відповідні сполучники перед підрядною обставинною частиною мети, і запишіть їх.

1. Дарувала сину мати шиту шовками хустину, ... згадував на чужині. 2. ... високий урожай отримати, треба застосувати техніку. 3. ... прогнати сон, ми почали співати. 4. Він знову пішов у гори, ... ще раз на них подивитися і попрощатися з рідними місцями.

158. Виконайте тестове завдання.

Підрядну частину мети має речення

А Для того ж не міркуй багато, друже, але дай мені руку і будьмо собі рідними братами... (Ю. Федькович).

Б Так тихо, спокійно в зелених берегах, що хочеться сісти на човен й поплисти (М. Коцюбинський).

В Була такою темною ця ніч, немов всі зорі очі затулили (Т. Севернюк).

Г Нема тії драбини, щоб до неба дістала (Народна творчість).

159. Складіть речення за схемами.

- [], щоб ().
- Аби (), [].
- Для того щоб (), [].
- [Для того], щоб ().

160. Перекладіть і запишіть речення українською мовою, використовуючи синонімічні сполучники мети **щоб, для того щоб, аби**.

1. In zadar ca să mai cate, tu trimiți în lume crainic (М. Eminescu). 2. Pentru mine numai două merțe de orz și două de ovăz a dat tata, de am fost primit în Fălticeni (І. Creangă). 3. Oamenii veneau să se spele în lacrimile durerii... (М. Sadoveanii). 4. Capra se duse prin pădure, să-1 caute pe cumătru-său... (І. Creangă). 5. Pentru ca să poată vorbi însă acestui popor, trebuia să-și dea silința de a-i cunoaște limba (І. Slavici).

§ 28. СКЛАДНОПІДРЯДНЕ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНОЮ НАСЛІДКОВОЮ ЧАСТИНОЮ

Складнопідрядним наслідковим реченням називається речення, підрядна частина якого вказує на наслідок, результат того, про що повідомляється у головній частині.

Підрядна наслідкова частина пояснює головну загалом і завжди стоїть після неї. Приєднується підрядна наслідкова частина за допомогою сполучника **так що**, який комою не розділяється (тобто обидва його складники стоять у підрядній частині). Наприклад: Калюжний кладе мені руки на голову, **так що шапка наповзає аж на очі** (Г. Тютюнник). Вже в березні розвезло шляхи¹, **так що ні проїхати, ні пройти** (І. Цюпа).

◆ Сполучник **так що** може підсилюватися частками **і (ї), аж**. Наприклад: Здоровенний дуб розлігся, розширив-

¹ Розвезло шляхи – бездоріжжя, тобто дороги розмокли.

ся своїм кострубатим¹ гіллям, **так що аж темно під ним** (М. Коцюбинський).

◆ Складнопідрядні наслідкові речення треба відрізнити від складнопідрядних міри та ступеня, в яких вказівне слово **так** стоїть у головній частині, а підрядна частина приєднується за допомогою сполучника **що**. Порівн.:

Складнопідрядне міри та ступеня	Складнопідрядне наслідкове
Ми вже так знали одне одного, що навіть думки одне одного вгадували безпомилково (Олесь Гончар). Корній Кирилович раптом засміявся дзвінко, молодо, так, що аж луна пішла понад річкою (Іван Ле).	Усе було передбачено до найменших дрібниць, так що битву за урожай виграла люди . Корній Кирилович раптом засміявся дзвінко, молодо, так що аж луна пішла понад річкою .

161. Спишіть речення. Складіть їх схеми. Зверніть увагу на особливості будови складнопідрядних речень з підрядною наслідковою частиною.

1. На небі збиралися великі хмари, так що можна було сподіватися дощу (Н. Рибак). 2. Я особисто все перевірів, так що помилки не може бути (В. Канівець). 3. Я тобі все приготую на завтра, так що не запізнишся (Розмовне). 4. Пробрався сюди, так що й жінка не чула, ліг у бур'яні (Олесь Гончар).

162. Спишіть речення у такому порядку: спочатку складнопідрядні з підрядною наслідковою частиною, потім – складнопідрядні з підрядною частиною міри та ступеня. Складіть схеми речень. Чим вони різняться?

1. Молоді чорняві скрипалі позакидали назад голови, так що на їх ледве держались шапки (І. Нечуй-Левицький). 2. Теплий туман слався по полю і наливав балку по самі вінця, так що дерева потопали в ньому (М. Коцюбинський). 3. Він молотом так гепає², аж іскри сиплються (Ю. Збанацький). 4. Так все пересохло, що не горить, а вибухає, як порох (О. Корнійчук). 5. Знадвору вхід було перекрито, так що однаково ніхто не міг би прорватись (Є. Гуцало). 6. І зорі так низько над землею, що можна говорити до них і чути їх (Ірина Вільде).

163. Добудуйте і запишіть складнопідрядні речення, підібравши з довідки відповідні підрядні обставинні частини наслідку.

1. Сонця так багато, 2. Сніг на чоботях встиг розтанути геть чисто, 3. Погода стояла тепла і сонячна,

¹ Коструба́тий – покручений, нерівний.

² Гепа́ти (розм.) – стукати.

Довідка: ... так що шибки на вікнах аж миготіли (*Г. Тютюнник*); ... , що небо аж побіліло від нього (*Олесь Гончар*); ... так що на пухнастому червоному килимі калюжі збільшилися (*Н. Рибак*).

164. Виконайте тестове завдання.

Вкажіть складне речення з підрядною наслідковою частиною та проаналізуйте його.

А Нам ніколи не було легко й просто – тим більше навчилися ми цінувати все досягнуте (*В. Коротич*).

Б Заспіваю чи заграю – з гір покотиться луна (*М. Ткач*).

В Сніг блищав, аж очі боліли глянути на нього (*М. Коцюбинський*).

Г Зима цього року видалась малосніжною і чимало озимих вимерзло, так що окремі площі довелося пересівати (*З часопису*).

§ 29. КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

Інтонація складнопідрядного речення

165. I. Прочитайте складнопідрядні речення, дотримуючись інтонації, виділяючи то головну, то підрядну частини відповідно до потреб спілкування.

II. Поясніть розділові знаки у реченнях. Запишіть чотири речення, які вам сподобалися, в зошити і визначте тип кожного з них.

1. І пам'ятай, що легко нам усім буває сплутать ширість і підступність (*Л. Забашта*). 2. Героїв більше, аніж найпомітніших пам'ятників їм (*В. Коротич*). 3. Межи зеленими килимами біліє гречка, наче хто розіслав великі шматки полотна білити на сонці (*М. Коцюбинський*). 4. Лише тим людина дорожитиме все життя, що далось їй дорогою ціною (*В. Сухомлинський*). 5. Ще більше, ніж узяв, зумій віддати... (*Б. Олійник*). 6. Хай буде мій милий щасливий, як дрібна пташка в маю (*Леся Українка*). 7. Правда, не все так сталося, як жадалося (*М. Коцюбинський*). 8. Будь-яка праця стає творчістю, якщо ти вкладеш в неї душу (*В. Сухомлинський*). 9. Того, що вже колись було, ніхто ж не пророкує (*О. Льченко*). 10. Хай ніч за ними кинеться в погону – не дожене (*О. Пахльовська*).

166. I. Осмислено прочитайте текст. Скористайтеся поясненнями слів і виразів до тексту.

РІЗДВО ХРИСТОВЕ

Різдво Христове. Це найбільше свято в році, що починає цикл святкування, які закінчуються Йорданом. Різдво святку-

ють три дні. А передусє йому Святвечір. Кілька днів перед цим хату і все господарство приводять до найкращого порядку. Жінки печуть калачі, рóbлять голубці, різне солóдке пéчиво та ласосці. На Святвечір готують дванадцять страв. Страви мають бути пісні. Ще з дóсвіта приготвляють святую вечерю. Усіх опанóвує святковий настрій. З появою на небі першої зírки сім'я сідала вечеряти...

По вечері родина колядувала. Діти спішили якнайшвидше вибígти з хати і йти з зírкою колядувати по сусідах і рóдичах. Пізно ввечері приходили з вертепом.

О четвэртій вставали, щоб не спізнитися до Різдвяної слóужби в цéркві.

І снідання різдвяне було корóтким. Діти і мóлодь вибиралися колядувати. Батькі готувалися йти в гостіну або приймати у себе гостей.

На другий день Різдва, ще перед сходом сонця, господар накручував у хаті перевесла з «дідуха», що його вносили на Святвечір, і обв'язував ними дерева в саді, щоб краще роділи.

У храмах відправляли Слóужбу Бóжу.

Третьй день Різдва збígається з днем святого першомóченика Степана. В цей день закінчувалися колядки. Вранці перевеслами перев'язували всіх Степанів, співали їм «Многая літа» і розв'язували лишé тоді, коли був обіцяний гáрний викуп (За А. Тучапською).

Пояснення слів і виразів з тексту

Різдво Христове – день народження Ісуса Христа, припадає на 7 січня.

Святвечір – передріздвяний вечір (6 січня).

Йордан – свято Водохрестя, Водохреща (19 січня).

Страви мають бути пісні. У пісних стравах відсутні м'ясні та молочні продукти.

Пізно ввечері приходили з вертепом. Вертеп – вистава, пов'язана з переодяганням у біблійних та інших персонажів – ангелів, східних царів, Василя, Маланку та ін.

Перевéсло – джгут зі скрученої соломи (стебел пшениці чи жита) для перев'язування снопів.

Дідух – сніп жита чи пшениці, який ставили у куток хати (на покутті, під образами) на Святвечір.

II. Як мовою українською і мовою румунською вітаються і як на привітання відповідають на Різдвяні свята?

III. Перекладіть рідною мовою.

Першомученик –

Святвечір –

Різдво Христове –

Йордан –

Вертеп –

Калач –

Голубці –

Печиво –

Ласощі –

Пісний –

Перевéсло –

Йти в гостіну (у гості) –

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

Складнопідрядне речення

I рівень

- *Альтернативні тести зі стверджувальною або заперечною відповіддю*
- 1. Складнопідрядному реченню властиві дві й більше граматично залежні одна від одної предикативні частини (інша назва – прості речення), одна з яких – головна, всі інші – підрядні, тобто залежні від головної.
Так чи ні.
- 2. Як відомо, сполучники відрізняються від сполучних слів тим, що вони НЕ є членами речення, а сполучні слова – повноправні члени речення.
Так чи ні.
- 3. Прості речення в складнопідрядному реченні за змістом та інтонаційно не є завершеними, тому термін «просте речення в складному» є умовним. Доцільніше вживати інший термін – «частина складнопідрядного речення».
Так чи ні.
- 4. Підрядна частина може стояти в препозиції, тобто перед головною, в постпозиції, тобто після головної, або в середині головної частини складнопідрядного речення.
Так чи ні.

5. Підрядна частина, приєднана сполучником *бо*, завжди стоїть після головної.

Так чи ні.

6. Складнопідрядні обставинні речення – це підрядні речення, які відповідають на ті ж питання, що й обставини в простому реченні.

Так чи ні.

II рівень

• Тести з вибором однієї правильної відповіді

1. Складнопідрядним реченням, у якому частини з'єднані сполучником *що*, є речення

А Я уявляю собі дитячі роки як школу мислення, а вчителя – як людину, що дбайливо формує організм і духовний світ своїх вихованців (*В. Сухомлинський*).

Б Не іти, не вітатися, що в красі – не любити, жити й начеб не знатися – то навіщо ж і жити? (*П. Усенко*)

В Шуміти тобі, кучерявий прибузький лісе, такими чарівними голосами й підголосками, що серце болісно завмиратиме від насолоди (*В. Бабляк*).

Г Немає сили, що брати не зборють, коли в довічній дружбі стануть поряд! (*В. Мисик*)

Д Великі дерева шануй, що плід дають і в спеку тінь (*І. Франко*).

2. Підрядна займенниково-означальна частина є у складнопідрядному реченні

А Зневажені тут мова і народ, який міщан століттями годує (*Л. Костенко*).

Б Здається, ніби прямо з каменя виростають квіти... (*М. Подолян*)

В Душа моя розкрита для чужого горя, як квітка для роси (*М. Коцюбинський*).

Г І тільки той ненависті не знає, хто цілий вік нікого не любив (*Леся Українка*).

Д Такий скнара¹, що за копійку жабу до Борислава лозиною² віджене (*Народна творчість*).

3. Підрядна з'ясувальна частина є у складнопідрядному реченні

А Всесвітові, як твердять учені, приблизно 20 мільярдів років (*М. Подолян*).

Б Ми, як відомо, не з полохливих (*М. Подолян*).

¹ Скна́ра — дуже скупий.

² Лози́на – рум. răchită, salcie.

В І, мабуть, не одному з нас подумалось в ті дні, яким великим може бути внесок письменника у духовне життя нації (*Олесь Гончар*).

Г Як мовиться, хмара сонця не заступить (*М. Подолян*).

Д Знаю: друзі-брати ждуть мене у безмежному світі (*М. Нагнибіда*).

4. Підрядна частина умови є у складнопідрядному реченні

А Забудеш рідний край – тобі твій корінь всохне, вселюдське замовчиш – обчухраним зростеш (*П. Тичина*).

Б Гірким би хліб наш був без сталі, без хліба – сталь була б крихка (*М. Подолян*).

В А вчасно зібрав хліб – виграв (*М. Подолян*).

Г Я хочу, щоб до наступної ери з кожного сьогоднішнього злочину не виросло завтрашніх двісті (*Л. Костенко*).

Д Що зненавиділи в дитинстві, ненавидіти будете все життя (*Є. Яценко*).

5. Підрядна допустова частина є у складнопідрядному реченні

А Хай мовиться слово дзвінке, як ніколи, нам пісню співати у братньому колі (*П. Усенко*).

Б Як будеш, земле, ти щасливою, то буду в щасті жить і я (*П. Сингаївський*).

В Хоч нашу правду не здолають нікому, за неї стій грудьми, на повен зріст (*П. Ребро*).

Г Час стирає сходинки буднів, але він не владний над висотами подвигів (*М. Подолян*).

Д Путь нелегка, та гордо і достойно її пройшов, іду і буду йти (*М. Бажан*).

6. Підрядна наслідкова частина є у складнопідрядному реченні

А Калюжний кладе мені руки на голову, так що шапка наповзає аж на очі (*Г. Тютюнник*).

Б Сонця так багато, що небо аж побіліло від нього (*Олесь Гончар*).

В Прочитав словник Грінченка і ледве не танцював на radoшах – так багато відкрив мені цей блискучий твір (*Г. Тютюнник*).

Г Ллється пісня її – ущухають пташок голоси... (*В. Василяшко*)

Д Що багатша думка, то багатша мова (*М. Рильський*).

III рівень

• **Тести на встановлення відповідності**

1. Установіть відповідність між складнопідрядним реченням і видом і місцем підрядної частини відносно головної

Речення	Вид і місце підрядної частини
1 У карих очах було стільки щастя, що Оксані за цілий вік не вичерпати його (<i>Я. Качура</i>).	А підрядна обставинна частина умови перед головною частиною
2 Струмками, що рвалися з-під снігових підшов, бринів березень (<i>П. Інгульський</i>).	Б підрядна з'ясувальна частина після головної частини
3 Він розуміє, що ця байдужість страшніша за стогони й сльози (<i>М. Стельмах</i>).	В підрядна обставинна частина міри і ступеня після головної частини
4 Коли ти маєш чоботи, то ноги тебе несуть, мов пташині крила (<i>М. Стельмах</i>).	Г підрядна обставинна частина часу всередині головної частини
	Д підрядна означальна частина всередині головної частини

2. Установіть відповідність між складнопідрядним реченням і запитанням від головного до підрядного

Речення	Запитання
1 Поки боярин вернувся зі свого невдалого посольства, Максим сидів у його шатрі (<i>І. Франко</i>).	А За якої умови?
2 Так було і цього дня, який народжувався з синіх присмерків снігів і зелених сосен (<i>І. Цюпа</i>).	Б Про що? Що саме?
3 Коли визначено прижиттєвий діагноз, то можна сподіватися, що існує реальний шлях вчасного розпізнавання та лікування інфаркту (<i>За В. Князюком</i>).	В Доки? До якого часу?
4 Сьогодні, навпаки, було приємно думати, що я цим розкішним лісом іду до життя (<i>М. Грушевський</i>).	Г Якого?

IV рівень

• **Завдання відкритого типу**

Напишіть твір-роздум на тему «Книги мають свою долю...» Під час написання використовуйте вивчений матеріал із теми «Складнопідрядне речення».

§ 30. РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

Контрольний письмовий переказ тексту наукового стилю

167. І. Напишіть письмовий переказ за текстом наукового стилю. Скористайтесь порадами додатка 2 на с. 258.

ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА

У IV–III тисячоліттях до нашої ери досягли значного розвитку хліборобські племена Правобережної України та Молдови. Культура цих стародавніх хліборобів відома нам під назвою трипільської (за назвою с. Трипільля на Київщині). Її відкрив 1893 року український археолог Вікентій Хвойка (1850–1914), який досліджував скіфські городища. Справжню сенсацію у світі викликали знайдені гончарні вироби трипільців.

Науковці знайшли понад тисячу трипільських поселень, серед них і в басейні Дністра, на території сучасної Тернопільської області. Культура трипільців була дуже схожа на культуру Кукутені, що існувала на території сучасної Румунії (назва походить від сучасного села Кукутені, де цю культуру досліджено вперше).

У трипільців основою суспільного ладу були родові традиції. Великі сім'ї об'єднувалися в роди, а роди, своєю чергою, — у племена. У поселеннях жили вихідці з різних родів, оскільки шлюби між членами одного роду були заборонені. На думку істориків, на чолі племені стояв старійшина, який керував суспільним і господарським життям трипільців.

Основним заняттям трипільців було землеробство. Вони вирощували пшеницю, ячмінь, просо, коноплі, бобові культури. Землю орали дерев'яним ралом, використовуючи волів. Крім хліборобства, трипільці знали й скотарство (розводили велику й дрібну рогату худобу, коней тощо). Трипільці оброб-

ляли шкури тварин, пряли, ткали, виготовляли бдяг і взуття. Особливо великої майстерності досягли трипільці в гончарстві, у виготовленні глиняного посуду. Вони залишили унікальну мальовану кераміку з використанням червоних, чорних і жовтих фарб.

Висока культура хліборобів-гончарів проіснувала 15 століть.

На трипільських стоянках були знайдені моделі жител, фігурки тварин, жіночі статуетки. У трипільців існував культ бика (символізував сонце і чоловічу силу) та змія (символ охоронця дому).

Причини зникнення трипільської культури на рубежі II тис. до н. е. остаточно не з'ясовані. За однією з версій, вона зникла під тиском войовничих кочівників (*З підручника*).

II. Дайте відповіді на запитання.

1. На який період припадає трипільська культура?
2. Чому вона так називається?
3. Хто першим відкрив і дослідив пам'ятки цієї культури?
4. Де розселилися племена трипільців?
5. На яку культуру схожа культура трипільців?
6. Яким був суспільний лад трипільців?
7. Якими були господарське життя і побут трипільців?
8. Якими були гончарні вироби трипільців?
9. Які символи зображували трипільці на предметах побуту?
10. Коли і чому зникла трипільська культура?

III. Поясніть значення слів.

Сенсація, припущення, племена, стоянка, хліборобство, скотарство, рало, унікальний, войовничий, кочівник, кераміка.

Схема розбору складнопідрядного речення

1. Вказати, що речення складне, складається з двох або більше частин.
2. Сполучникове, складнопідрядне.
3. Охарактеризувати засіб зв'язку (сполучник чи сполучне слово).
4. Визначити головну та підрядну частини.
5. За допомогою запитання до підрядної частини визначити, чи підрядна частина пояснює якесь слово або словосполучення у головній, чи пояснює головну частину загалом.
6. Визначити тип підрядної частини.
7. Вказати місце підрядної частини у реченні та пояснити розділові знаки.

168. Перевірте свої знання. Наводьте приклади. Називайте сполучні засоби.

1. Що називається складнопідрядним реченням? 2. Чим складнопідрядне речення відрізняється від складносурядного? 3. У чому відмінність сполучників та сполучних слів? 4. Які види підрядних речень ви знаєте? 5. Що називається складнопідрядним означальним реченням? 6. Що називається складнопідрядним з'ясувальним реченням? 7. Що називається складнопідрядним обставинним реченням? 8. В яких складнопідрядних реченнях підрядна частина пояснює в головній якийсь один член речення чи словосполучення, а в яких підрядна частина пояснює головну частину загалом? 9. Що називається складнопідрядним реченням умови? 10. Що називається складнопідрядним допустовим реченням? 11. Що називається складнопідрядним реченням причини? 12. Що називається складнопідрядним реченням мети? 13. Що є спільного та відмінного в них з реченнями способу дії, міри та ступеня? 14. Які розділові знаки ставляться у складнопідрядних реченнях?

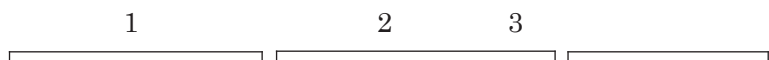
§ 31. СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З КІЛЬКОМА ПІДРЯДНИМИ ЧАСТИНАМИ

Крім складнопідрядних речень, що складаються з однієї головної та однієї підрядної частини, є ще й такі конструкції, до складу яких входять дві або більше підрядних частин. Наприклад: 1. *Там, (де?) де ятрань круто в'ється, з-під каменя б'є вода, (де саме?) там дівчина воду брала чорнобрива й молода (Народна творчість).* Це речення складається з трьох частин: перша (*Там ... з-під каменя б'є вода*); друга (*де? – де ятрань круто в'ється*) – підрядне місце; третя (*де саме? – там дівчина воду брала чорнобрива й молода*).

2. Тому я мрію так життя прожити, **щоб** кров і ніт віддять землі своїй, **щоб** у плодах мої хилились віти, **щоб** розроставсь в глибинах корінь мій (*М. Стельмах*). Це речення складається з чотирьох частин: перша – головна; друга, третя та четверта пояснюють першу. Всі вони однакові за значенням – підрядні способу дії.

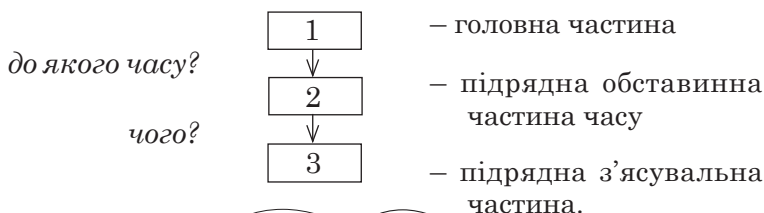
Наведені речення різняться характером зв'язку підрядних частин з головною та між собою. Складнопідрядні речення з кількома підрядними частинами за характером зв'язку підрядних частин із головною та між собою поділяються на чотири різновиди: а) із послідовною підрядністю; б) із однорідною супідрядністю; в) із неоднорідною супідрядністю; г) змішаного типу.

1. Послідовною підрядністю називається така підрядність, за якої перша підрядна частина залежить від головної, друга підрядна – від першої підрядної, що є для неї головною, третя підрядна залежить від другої підрядної, що є головною для неї, і т.д. Наприклад:

Любо ти спатимеш, **поки** не знатимеш, **що** то печаль...
(Лєся Українка).

Структурна схема цього речення:

Лінійна схема: [], поки (), що ().

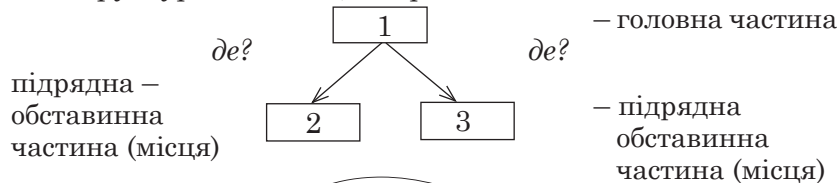
2. Однорідною супідрядністю називається така підрядність, за якої однакові за значенням підрядні частини належать до того самого члена речення або пояснюють головну частину загалом. Наприклад:

Там, **де** пропускають гори тишу, **де** коріння має біла піна,

на зелену гімнастюрку¹ лісу ягоди розвішує калина.
(В. Ткаченко).

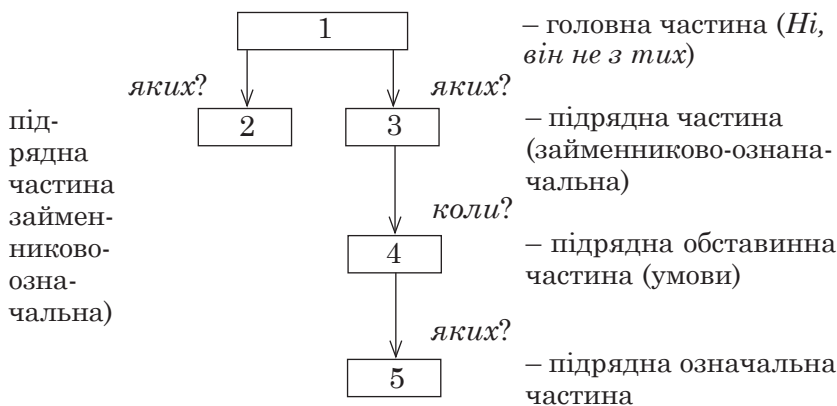
Структурна схема цього речення:

Лінійна схема: [], де (), де ().

¹ Гімнастюрка, гімнастёрка – військова формена сорочка з відкладним або стоячим коміром.

Це речення складається з п'яти частин.
Структурна схема його така:

Друга і третя частини цього складного речення пов'язані супідрядним однорідним зв'язком із першою (головною), а четверта та п'ята — зв'язком послідовної підрядності з третьою.

Лінійна схема: [], хто (), хто (), коли (), що ().

169. Спишіть речення. Зробіть синтаксичний аналіз, визначивши головну та підрядні частини. Накресліть схеми речень і з'ясуйте характер підрядного зв'язку: 1) послідовна підрядність; 2) однорідна супідрядність; 3) неоднорідна супідрядність; 4) підрядність змішаного типу.

I. 1. І та жінка, в якої мамині очі, запитала мене, чи я знаю Малишка (*Д. Павличко*). 2. Батько, хоч і любив сина і наодинці з ним був ласкавим, при мачусі¹, якої трохи побоювався, ставав мовчазним, похмурим (*А. Головка*). 3. Живе десь на планеті чоловік, той, за яким тужу я цілий вік, який не знає, що любов до нього від всіх смертей мені цілющий² лік (*Г. Тарасюк*). 4. Хтось Мухам набрехав, що на чужині краще жити, що слід усім туди летіти, хто щастя тут не мав (*Л. Глібов*).

II. 1. Якби я всіма барвами владала³, то я б на барву накладала і малювала б щирим самоцвітом, отак, як сонечко пречисте літом (*Леся Українка*). 2. Я чув, як плачуть журавлі,

¹ *Мáчуха* — нерідна мати; дружина батька щодо його дитини (дітей) від іншого шлюбу.

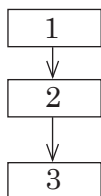
² *Цілющий* — той, який зцілює, лікує.

³ *Владáти* — володіти.

коли у вирій відлітають (*М. Бакай*). 3. В дитинстві гілочку вишневу мені кидала мама в чай, щоб, де б не був я під цим небом, не забував про рідний край (*Т. Мельничук*). 4. Якщо він (розум) не буде мати хорошого, чим він міг би зайнятися, він звертається до поганого (*Г. Сковорода*).

170. Виконайте тестове завдання.

Яке з речень відповідає схемі?

Або: [], (), ().

А Хто б не глянув на нього, зразу одгадав би, що то рідний брат стоїть перед Івасем (*Панас Мирний*).

Б Та де б не був, де б не шукав дороги, я не забуду вчителя старого (*А. Малишко*).

В Особливість таланту Олесь Гончара саме в тому, що він уміє в океані рідної мови знайти таке слово, яке несе в собі код нації, і засвітити його перед народом (*Я. Гоян*).

Г Ця далечінь, що знову манить за собою, що кличе у незвідані простори, що піднімає душу в височінь, мені такою рідною здається (*В. Симоненко*).

Д Коли скінчилися дощі, настали такі сонячні дні, які рідко бувають у цих місцях (*З часопису*).

171. Прочитайте речення й усно назвіть тип підрядності. Поясніть підстави свого визначення.

1. Щоразу, коли проїжджаєш Малишковими краями, почуваш, як повно перелив він у свою поезію красу навколишнього світу (*Олесь Гончар*). 2. Шумлять гомінливі міста, неначе співає небес висота, де линуць хмарки пурпурові¹ (*В. Сосюра*). 3. І не обдуриш годинник, не зупиниш, бо він – вартовий часу, бо створений для того, щоб міряти й міряти його за будь-яких обставин (*В. Яворівський*). 4. Навіть квітка квітує для того, щоб залишити після себе насіння, щоб знову відтворити свій квіт у майбутньому (*Олесь Гончар*). 5. Назавжди залишається в серці кожного рідне село, що потопає в бузковому цвіті, тихий провулок і велика вулиця міста, гірські вершини, що візаються в голубінь неба (*З часопису*). 6. Хоч

¹ Пурпуровий – яскраво-червоний.

і не годиться своєї дочки вихваляти, та скажу вам, що вона добра у мене дитина (*І. Котляревський*). 7. Вітер дує, хоч не знає, що погоду він мінєє (*Народна творчість*).

172. Накресліть структурні схеми речень. Паралельно запишіть лінійні схеми. Усно поясніть, які з речень є складнопідрядними з послідовною підрядністю, а які з супідрядністю (однорідною чи неоднорідною)?

I. 1. Я славлю світлу людяність долонь – таких, як мала моя добра мати, які уміють, творячи вогонь, не так себе, як інших зігрівати (*А. Кацнельсон*). 2. Авторкові часом здається, що все найважливіше в його фільмі міститься в тому, що говорять один одному його герої (*О. Довженко*). 3. Скрізь, де генія сіє слава, де світ новий підвівся із руїн, Франкові нашому – земний уклін (*М. Рильський*). 4. Якщо ви любите садівництво – виростіть таке дерево, щоб ним усі милувались... (*В. Сухомлинський*). 5. Немає сили, що брати не зборють, коли в довічній дружбі стануть поряд! (*В. Мисик*).

II. 1. Скільки б не судилося страждати, все одно благословляю той день, коли мене родила мати... (*В. Симоненко*). 2. ...А неба тут було так багато, що очі тонули у ній, як у морі (*М. Коцюбинський*). 3. Чим розумніша голова, тим легше рукам, бо вони – більш умілі, ніж у нерозумного (*Народна творчість*). 4. Людину пізнають не з того, що вона сказала, а з того, що вона зробила (*Народна творчість*). 5. Важливо, щоб ти був готовий померти за свою країну. Але ще важливіше, щоб ти був готовий прожити життя задля неї (*Т. Рузвельт*).

173. I. Знайдіть речення з послідовною підрядністю, визначте головну та підрядні частини, вкажіть їх тип. Накресліть їхні структурні схеми та запишіть лінійні схеми в рядок.

1. Скажи, чому нам випала розлука, чому любов надій не подає? (*М. Ткач*). 2. Пам'ятай, що любов – це насамперед відповідальність за ту людину, яку ти полюбив, за її долю, за її майбутнє (*В. Сухомлинський*). 3. Від кого пішла та думка, хто її перший подав, трудно було сказати (*М. Коцюбинський*). 4. Щастя – це діти, котрих вдається виховати такими, якими ти хотів бачити їх (*З часопису*). 5. Як пахне хліб – це знає кожний з дитинства, бо і «колоскова», і «колос» зігріті теплом материнських рук, з яких починаються витоки Людини (*М. Подолян*).

II. Побудуйте свої два речення за накресленими схемами попередніх речень (завдання I).

§ 32. СИНОНІМІЯ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ З ПРОСТИМИ ТА УСКЛАДНЕНИМИ ПРОСТИМИ РЕЧЕННЯМИ

Синонімічними називаються взаємозамінні речення, тобто такі, що виражають спільний зміст. Синонімічними є складнопідрядні речення з підрядною означальною частиною та прості речення з відокремленими означеннями, вираженими дієприкметниковими зворотами. Порівняйте:

Просте речення з відокремленим означенням, вираженим дієприкметниковим зворотом	Складнопідрядне речення з підрядною означальною частиною
Він дихав легко, як спортсмен, дбаючий зберегти темп. Ганна підхопила малу Галю, <i>аж захриплу від плачу</i> (Ю. Яновський). Вода стікає на поріг, <i>вищерблений взимку чобітьми</i> (Я. Шпорта).	Він дихав легко, як спортсмен, який дбає зберегти темп. Ганна підхопила малу Галю, яка аж захриплу від плачу . Вода стікає на поріг, який <i>взимку вищербили чоботи</i> .

Щоб замінити підрядну означальну частину речення дієприкметниковим зворотом, треба опустити сполучне слово; дієслово (теперішнього або минулого часу) замінити дієприкметником того ж самого часу та виду; дієприкметник узгодити в роді, числі та відмінку з тим словом, до якого він належить.

Порівняймо речення означального змісту:

Просте речення, ускладнене означенням	Складне речення з підрядним означальним
Кінь, <i>наляканий громовицею</i> , тихо заіржав. Земля, <i>стомлена літом</i> , дихає рівно й спокійно. Ми йшли полями, <i>залитими весняними водами</i> .	Кінь, якого <i>налякала громовиця</i> , тихо заіржав. Рівно й спокійно дихає земля, яку <i>стомило літо</i> . Ми йшли полями, що <i>їх залили весняні води</i> .

Увага!

Замінити підрядну означальну частину дієприкметниковим зворотом можна не завжди, а лише в тих випадках, коли сполучні слова **який** або **що** стоять у називному чи знахідному відмінках без прийменника,

а також коли від дієслова-присудка можливо утворити дієприкметникову форму. Наприклад: Збережи назавжди рушник, **що** вишили мамині руки. – Збережи назавжди рушник, вишитий маминими руками. **Але:** Не зрадь дороги, **що** веде додому (заміна неможлива).

Синонімічними вважаються також складнопідрядні обставинні речення (часові, умови, причини, допустові) з простими, ускладненими відокремленими обставинами, вираженими дієприслівниковими зворотами. Порівн.:

Просте речення з відокремленою обставиною, вираженою дієприслівниковим зворотом	Складнопідрядне речення з підрядною обставинною частиною
<p>Чоловік аж посміхнувся, <i>виразно побачивши таке видовисько (М. Стельмах).</i></p> <p><i>Смерть несучи</i>, ворог сам зустрінє смерть (<i>За М. Рильським</i>).</p> <p><i>Почистивши зброю</i>, бійці лягають спати (<i>Олесь Гончар</i>).</p> <p><i>Одержавши завдання найпізніше</i>, Сергій виконав його одним із перших.</p>	<p>Чоловік аж посміхнувся, оскільки побачив таке видовисько (складнопідрядне причини).</p> <p>Якщо ворог нестигне смерть, то сам її зустрінє (складнопідрядне умови).</p> <p>Після того як почистили зброю, бійці лягають спати (складнопідрядне часу).</p> <p>Хоч Сергій одержав завдання найпізніше, він виконав його одним із перших (складнопідрядне допустове).</p>

Отже, дієприслівниковий зворот можна замінити відповідною підрядною частиною, і навпаки. При заміні підрядної обставинної частини складного речення сполучник підрядного речення треба опустити, а дієслово-присудок замінити дієприслівником того ж самого виду; підмет або опустити, або перенести в головну частину, якщо він був виражений займенником 3-ї особи (див. наведені приклади).

Увага!

Замінити дієприслівникові звороти підрядними частинами можна не завжди, а лише в тих випадках, коли в головній і підрядній частинах вжито той самий підмет. Наприклад: *Повернувшись зі школи*, я не застав мами вдома. – **Коли** я повернувся зі школи, мами вдома не застав.

- 174.** Спишіть речення, визначте їх тип. Перетворіть наведені складно-підрядні речення на прості, ускладнені відокремленими членами.

Зразок: Хоч Миколка був наймолодшим у команді, він не втрачав надії на перемогу – речення складнопідрядне (2 – головне, 1 – підрядне), з підрядною допустовою частиною (відповідає на питання *незважаючи на що?*). Усне перетворення: // Миколка, наймолодший у команді, не втрачав надії на перемогу – речення просте, ускладнене відокремленим означенням.

1. Хоч Миколка був наймолодшим у команді, він не втрачав надії на перемогу. 2. Поля, що їх пробудило від сну зимове сонце, злегка парували. 3. Мені зігрівав руку теплий кусень хліба, що я взяла з рук мами. 4. Хижак, якого сполохало світло автомобіля, дивився просто на нас. 5. Через те, що хлопець добре знав історію, він непогано орієнтувався і в подіях сучасності. 6. Якщо раз почав справу, доведи її до кінця.

- 175.** Спишіть прості речення, підкресливши граматичні основи. Подумайте над тим, як би зміст цього речення передати (усно) складнопідрядним реченням.

Зразок: Скажена собака і свого хазяїна кусає. – Якщо собака скажена, то і свого хазяїна кусає (складнопідрядне речення з підрядною обставинною частиною умови). – Собака і свого хазяїна кусає, тому що вона скажена (складнопідрядне речення з підрядною обставинною частиною причини).

1. Старого вола не навчиш орати. 2. Старого лиса не замашиш у пастку. 3. У веселій хаті – веселі і люди. 4. У ведмежому барлозі¹ жолудів² не збирають. 5. Добра робота і старого бадьорить³. 6. Дощовий день – орачеві свято. 7. Роботящий людині безділля – мука. 8. Слухняному синові батьків наказ – найлегша ноша. 9. Після дощу парасолька уже не потрібна. 10. Одинокому всяка дорога довга (*Народна творчість*).

- 176.** Зробіть повний синтаксичний розбір кожного речення (спочатку за схемою розбору складного речення, а потім кожну частину складного речення – за схемою синтаксичного розбору простого речення). Скажіть, які виникали труднощі і чи вдалося вам їх подолати (обговоріть з учителем).

I. 1. Щоб зібрати чайну ложку меду, бджілці треба облетіти п'ятдесят тисяч квітів. **2.** Як не любить той край, де вперше ти

¹ *Барліг* – лігво (covru, culcus) ведмеда.

² *Жолудь* – плід дуба.

³ *Бадьорити* – розвеселяти.

побачив солодкий дивний світ, що ми звемо життям! (*В. Сосюра*). 3. Я кожен раз хвилююся, коли в село своє здалека приїжджаю (*М. Бакай*).

II. 1. Той щасливий, хто може бути самим собою (*Олесь Гончар*). 2. Найщасливіша людина та, котра щедро і безкорисливо дарує щастя іншим (*Петро Панч*). 3. Невесело в світі жити, як нема кого любити (*Народна творчість*).

III. 1. Так, як плаче румунський най¹, – так лиш сироти круглі плачуть (*М. Матіос*). 2. Ледар ховається від роботи, як пес від мух (*Народна творчість*). 3. Після того як не стало батька, доля розлучила нас на декілька років (*Г. Тютюнник*).

IV. 1. Зараз Василь із сумом пригадував, скільки важливого він забув сказати (*Ю. Яновський*). 2. Чим пізніше сонце сходить, тим яскравіше світить (*Народна творчість*). 3. Хто шукає приятелів бездоганних, той ніяких не має (*А. Кримський*).

177. Які думки викликає у вас висловлювання: «*Хто шукає приятелів бездоганних, той ніяких не має*» (*А. Кримський*)? Яким, на вашу думку, має бути справжній друг? Розкажіть про свого друга (свою подругу).

178. Прочитайте текст, знайдіть у ньому складнопідрядні речення. Визначте їх тип. Як ви ставитеся до цих міркувань чеського письменника Іржі Томана з книги «Мистецтво говорити»?

Говоріть лише тоді, коли вам є що сказати. Цікаво не може говорити той, хто нічого не читає, не бере участі в громадському житті, не відвідує культурних закладів, не дискутує з товаришами, не подорожує і нічого не переживає.

Хто говорить надто тихо, той справляє враження людини, яка не вірить у власні сили.

Той же, хто говорить надто голосно, справляє враження агресивної людини.

179. I. Виразно прочитайте текст, знайдіть у ньому складнопідрядні речення. Поясніть розділові знаки в реченнях.

ХЛІБ І ЛЮДИ

Хліб щодня приходить у наш дім – рум'яний, теплий, запашний. Усе, чим живе людина, стоїть після хліба насу́щного.

Український і румунський нароби з давніх-давен ставляться до хліба з великою повагою. Недарма ж люди шанують

¹ Най (рум. nai) – духовий музичний інструмент.

бливо кажуть про нього: хліб – батечко, хліб – усьому голова... У цьому втілюється ставлення до хліба багатьох поколінь людей.

Хліб – символ гостинності й доброти. З вікопомних¹ часів зустрічають господарі шанованих гостей хлібом і сіллю на вишитих рушниках. Підносять хліб-сіль натруджені руки, засмагли від сонця, мозолясті від праці. Ті руки, що влітку жали хліб, а взимку, коли білосніжним покривалом встелявся степ, з вирощених конопель пряли тонку пряжу, вишивали рушники червоними та чорними нитками, які, за давнім повір'ям, символізували землю і сонце.

Є щось тривожне й особливо вродиче в самому чеканні хліба. Адже від першої секунди, коли жива зернина падає в землю, і до тої пори, коли настає мить народження хліба, землероб не знає ні втоми, ні спокою. І тому таким важливим для нас є дбайливе ставлення до хліба.

Викинути скибку хліба вважається великим гріхом, тому що в ньому – праця, священний труд людський.

II. Перекажіть текст своїми словами, використовуючи складнопідрядні речення.

III. Які ви знаєте прислів'я та приказки про хліб? Долучіть їх до розповіді.

180. Дайте відповіді на запитання (бліц-опитування).

I. 1. Як поділяються речення з кількома підрядними частинами? 2. Що називається послідовною підрядністю? 3. Що називається супідрядністю? 4. Які ви знаєте види супідрядності?

II. 1. Накресліть структурну схему речення з послідовною підрядністю. 2. Накресліть структурну схему та запишіть лінійну схему речень з однорідною та неоднорідною супідрядністю. 3. Накресліть схему складнопідрядного речення з підрядністю змішаного типу.

¹ Вікопомний – якого пам'ятатимуть віками, незабутній.

СКЛАДНЕ БЕЗСПОЛУЧНИКОВЕ РЕЧЕННЯ

§ 33. БУДОВА СКЛАДНОГО БЕЗСПОЛУЧНИКОВОГО РЕЧЕННЯ

Складним безсполучниковим реченням називається таке складне речення, частини якого поєднані між собою лише за допомогою інтонації – без сполучників і сполучних слів. Наприклад: 1. Колихає жита вітерець над Дніпром, вдалину лине пісня дзвінка (П. Тичина). 2. Хочеш бути щасливим усе життя – будь чесною людиною (М. Стельмах). 3. Так, вірю я: тут буде місто (Г. Тарасюк).

◆ Між частинами безсполучникового складного речення встановлюються смислові відношення, що залежать від змісту і передаються інтонацією. Ці відношення можуть бути подібні до відношень у складносурядному реченні або до відношень між головною та підрядною частинами складнопідрядного речення. Так, у першому реченні передаються відношення одночасності подій, подібно до складносурядного речення з еднальним сполучником *і*, порівн.: *Колихає жита вітерець над Дніпром, і вдалину лине пісня дзвінка*. У другому реченні змістом та інтонацією передані відношення умови, подібно до складнопідрядного речення умови, порівн.: *Якщо хочеш бути щасливим усе життя, (то) будь чесною людиною*. У третьому реченні передаються з'ясувальні відношення щодо слова *вірю* (*в що саме?*), подібно до складнопідрядного з'ясувального речення, порівн.: *Так, вірю я, що тут буде місто*.

◆ Вставити сполучник у складне безсполучникове речення не завжди можна, як також опустити сполучник у сполучниковому складному реченні, щоб перетворити його на безсполучникове. Порівн.: *Бувають дивні на землі діла – серед зими черешня зацвіла* (Д. Павличко). *Глянув у вікно: нема вже дощу* (В. Близнець) – вставити будь-який сполучник на місці тире чи двокрапки у цих реченнях неможливо.

Неможливо перетворити на безсполучникове і таке складнопідрядне речення: *Які пишні села в цім краї бувають весною, коли зацвітуть садки!* (І. Нечуй-Левицький).

◆ На місці інтонаційної паузи між частинами складного безсполучникового речення ставиться відповідний розділовий знак: кома, крапка з комою, двокрапка чи тире.

◆ Складні безсполучникові речення вважаються *окремим типом складних речень*, а не складносурядним чи складнопідрядним з пропущеним сполучником. Сполучникові і безсполучникові складні речення вживаються у мовленні паралельно, тому що вони є синонімічними. Це дає змогу урізноманітнити мову, будову фрази.

◆ За характером смислових зв'язків між частинами безсполучникові складні речення поділяються на дві групи: а) з *однотипними (однорідними) частинами* (подібно до складносурядного речення); б) з *неоднотипними (неоднорідними) частинами*, одна з яких пояснює іншу (подібно до складнопідрядного речення). Наприклад: 1) Гроза пройшла, зітхнули трави, квітки голівки підняли (*Олександр Олесь*). Ми не лукавили з тобою, ми просто йшли, у нас нема зерна неправди за собою (*Т. Шевченко*); 2) Раніше встанеш – більше зробиш (*Народна творчість*). Та знаю: мене колисала колиска (*І. Драч*).

181. І. Прочитайте текст. Знайдіть і усно поясніть структуру складних безсполучникових речень у цьому тексті.

РЕЗИДЕНЦІЯ БУКОВИНСЬКИХ МИТРОПОЛИТІВ У ЧЕРНІВЦЯХ

Спорудження величезного комплексу резиденції¹ буковинських митрополитів у Чернівцях почалося 1864 року на місці старої єпископської садиби. У зв'язку з цим пожвавилася вся економіка краю: величезний обсяг будівельних робіт потребував залучення великих ресурсів. Почалася розробка кар'єрів у багатих вапняком і пісковиком придністровських селах, у Чернівцях запрацювали два цегляних і керамічних заводи, була створена спеціальна школа майстрів. Ініціатором цього масштабного² будівництва став буковинський православний єпископ Євгеній Гакман (1793–1873). Для створення проекту було запрошено відомого чеського архітектора й ученого, автора багатьох споруд у Чехії та інших західноєвропейських містах Йосипа Главку (1831–1908). Над проектом чернівецької резиденції він працював майже п'ять років. Будівництво почалося 1864 року, тривало 18 років і повністю завершилося тільки у 1882 році.

Здалека ансамбль створює враження середньовічного замку: жовто-рожеві цегляні стіни прикрашені керамічними

¹ *Резиденція* – місцеперебування глави держави, уряду, церкви.

² *Масштабний* – величезний.

вставками і різьбленим каменем, покрівля викладена білим, блакитним, зеленим і коричневим килимовим візерунком. Над усією цією пишністю підноситься величезний купол семінарської церкви. До комплексу резиденції входять палац митрополитів, семінарія і школа псаломщиків¹, розташовані з трьох боків великого внутрішнього двору.

Ансамбль резиденції розкинувся на площі 12 гектарів, вісім з них займає прекрасний парк з гротом, фонтаном і рідкісними породами дерев (*З кн. «100 великих чудес України»*).

II. Поясніть написання слів: *величезний, єпископський, кар'єр, придніпровський, керамічний, масштабний, чеський, західноєвропейський, жовто-рожевий, різьблений, резиденція, прекрасний.*

§ 34. СМИСЛОВІ ВІДНОШЕННЯ У СКЛАДНОМУ БЕЗСПОЛУЧНИКОВОМУ РЕЧЕННІ

Речення з **однорідними частинами** виражають такі смислові відношення:

1) **одночасності подій**: Вже засвітились у небі зорі, усе заснуло, заснуло й горе (*Леся Українка*);

2) **часової послідовності**: Несподівано загравав баян, потім на другому кінці площі відгукнулася весела пісня (*В. Собко*);

3) **зіставлення чи протиставлення** подій: По один бік жито шепоче тяжке, по другий бік льон гріє на сонці свої голівки (*Г. Тютюнник*). Історики фальсифікують минуле, ідеологи – майбутнє (*М. Михальченко*).

¹ *Псаломщик* – служитель православної церкви, що допомагає священикові під час богослужіння; дяк.

Складні безсполучникові речення з **неоднорідними частинами** виражають відношення, подібні до складносприяданих речень. Наприклад:

1. Будеш сіяти з сумом — вродить печаль (*М. Стельмах*) – **часові** відношення; порівн.: *Коли* приїхали до лісу – зійшло сонце.

2. Думай перед весіллям – не будеш задумуватися після нього (*Народна творчість*) – відношення **умови**; порівн.: *Якщо* думатимеш перед весіллям, то не задумуватимешся після нього.

3. Гірка праця – солодкий спочинок (*Народна творчість*) – **допустові** відношення; порівн.: *Хоч* гірка праця – солодкий спочинок.

4. Не маю гріхів потаємних, відкрита моя душа – відношення **наслідку**; порівн.: Не маю гріхів потаємних, *так що* відкрита моя душа.

5. Ну так знай же: я тебе давно люблю (*І. Цюпа*) – **з'ясувальні** відношення; порівн.: Ну так знай же, *що* я тебе давно люблю.

6. Мороз такий – ніхто не виткне носа (*Л. Костенко*) – відношення **міри та ступеня**; порівн.: Мороз такий, *що* ніхто не виткне носа.

7. Не вчи плавати шуку: шука знає цю науку (*Народна творчість*) – **причинові** відношення; порівн.: Не вчи плавати шуку, бо шука знає цю науку.

◆ Складні безсполучникові речення з неоднорідними частинами завжди мають *лише* дві частини, тоді як речення з однорідними частинами, які виражають одночасність подій або часову послідовність, можуть мати три і більше частин.

182. Визначте (усно) смислові відношення у складних безсполучникових реченнях. Укажіть речення з однорідними і неоднорідними частинами.

1. Оживуть гетьмани в золотім жупані; прокинеться доля; козак заспіва... (*Т. Шевченко*). 2. Ти не любиш мене – вже нема повороту до раю (*Микола Вороний*). 3. Правда як дерево: скільки не кидай у воду – зверху плаває (*Народна творчість*). 4. Хочеш бути оригінальним – стань порядною людиною (*А. Коваль*). 5. Вода тиха – людей топить (*Народна творчість*). 6. Щось в душі немовби обірвалось, щось в душі – немовби одцвіло (*І. Гнатюк*). 7. Вірші не потрібні нікому, саме тому вони – найголовніше (*І. Драч*). 8. Забудеш рідний край – тоді твій корінь всохне, вселюдське замовчиш – обчухраним зростеш (*П. Тичина*). 9. Гірким би хліб наш був без сталі, без хлі-

ба – сталь була б крихка (*М. Подолян*). 10. А вчасно зібрав хліб – виграв (*З часопису*). 11. А прийшла лиха година – впаз козак наш у траві (*В. Крищенко*). 12. На годину спізнишся – за рік не здоженеш (*Народна творчість*).

183. I. Спишіть і проаналізуйте складні безсполучникові речення, розподіливши їх на дві групи: 1) з однотипними (однорідними) частинами, синонімічними до складносурядних речень; 2) з неоднотипними (неоднорідними) частинами, синонімічними до складнопідрядних речень.

1. Шелестить пожовкле листя по діброві, гуляють хмари, сонце спить (*Т. Шевченко*). 2. Стоїш високо – не будь гордим. Стоїш низько – не гнися (*Народна творчість*). 3. Гори! Життя – єдина мить, для смерті ж – вічність ціла (*Олександр Олесь*). 4. В душі Оксен непокоївся: весна видалася засушливою¹ (*Г. Тютюнник*). 5. З давніх-давен кажуть: життя прожити – не поле перейти (*М. Подолян*). 6. Відкрий квартиру – хай весна струмком легесеньким поллеться (*П. Усенко*). 7. Любімо світ цей щохвилиний, він неповторний, як і ми (*А. Демиденко*). 8. Потеплішало, завітрило² – закрутила курява (*С. Васильченко*). 9. Облітають квіти, обриває вітер пелюстки печальні в синій тишині (*В. Симоненко*).

II. Створіть по два речення: з однотипною і неоднотипною частинами. Одним з них розпочніть короткий спогад зі свого життя (чотири-п'ять речень).

184. I. Спишіть складні безсполучникові речення з однорідними частинами. Визначте смислові відношення між ними (зазначте у дужках після кожного речення: єднальні – одночасності подій чи часової послідовності; зіставні чи протиставні).

1. Десь на краю села дівчата співали веснянок, гомоніли й галасували діти (*С. Васильченко*). 2. Двері рипнули – з'явився батько (*М. Коцюбинський*). 3. Говорю до неї – мовчить (*С. Васильченко*). 4. Хмарки біжать – милуюся (*П. Тичина*). 5. Зайця ноги носять, вовка зуби годують (*Народна творчість*). 6. Я до моря вийшов рано – море спить (*Д. Павличко*). 7. Хлібу потрібна міра, грошам – рахунок (*Народна творчість*). 8. Лінивий двічі ходить, скупий двічі платить (*Народна творчість*). 9. Журавлі прилетіли – весну принесли (*Народна творчість*).

II. Усно поясніть вживання тире в записаних із вправи реченнях.

¹ Засушливий – без дощів.

² Завітрило – тут: стало вітряно.

185. I. Виберіть кожен по три речення. Визначте граматичні основи, вкажіть кількість частин, з яких складається складне безсполучникове речення. Кожну частину (усно) проаналізуйте за схемою простого речення і за членами речення. Зачитайте кожен свої три речення і назвіть їх тип.

1. Навчай інших – сам навчишся (*Народна творчість*).
2. Митцю не треба нагород, його судьба нагородила (*Л. Костенко*).
3. Сушилося сіно в покосах, – світ сіном, здавалось, пропах! (*І. Нехода*).
4. Пам'ятається досі мені: квітла радість у хаті святкова... (*В. Забаштанський*).
5. Вже відтоді минуло стільки літ, я скуштував і радості, і скрути... (*С. Голованівський*).
6. Ще не вмерла України і слава, і воля, ще нам, браття молодії, усміхнеться доля (*П. Чубинський*).

Пам'ятник М. Вербицькому у Львові

II. Яке з речень вправи має стосунок до ілюстрації? Хто такий М. Вербицький і чим йому завдячує Україна?

III. Поміркуйте над висловлюванням Василя Симоненка і поділіться своєю думкою з однокласниками.

Найогидніші очі порожні,
найгрізніше мовчить гроза,
найнікчемніші дурні вельможні,
найпідліша брехлива сльоза.

IV. Охарактеризуйте форми прикметників і прислівників у реченні: *найогидніші, найгрізніше, найнікчемніші, найпідліша*.

186. I. Спишіть складні безсполучникові речення з різнорідними частинами. Визначте смислові відношення між ними: часові, умови, наслідку, допустові, причинові.

Зразок: *Хочеш юшки – налови риби і додай петрушки.* Смислові відношення умови: // *Якщо хочеш юшки, то налови риби*

і додай петрушки. Лінощі не швидко йдуть – злидні їх наздоженуть.
Смислові відношення наслідку: // Лінощі не швидко йдуть, так що злидні їх наздоженуть.

1. У дні сівби одна турбота: не спинилася б робота. 2. За двома зайцями поженешся – жодного не спіймаєш. 3. До часу глечик воду носить: прийде пора – він із двора. 4. Не настане весна – дерево не розквітне. 5. Життя – як стерня¹: не пройдеши, ноги не вколовши. 6. Ідеш в гостину – бери хліб у торбину. 7. Хочеш стати заможним² – будь у праці проворним³ (*Народна творчість*).

II. Поясніть розділові знаки у всіх реченнях цієї вправи.

III. Доберіть до трьох прислів'їв і приказок (на вибір) відповідники з рідної мови і зачитайте їх у класі: один учень наводить вислів позитивного змісту, а другий – негативного. Чи знадобився вам словник?

§ 35. ІНТОНАЦІЯ ТА РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ У СКЛАДНОМУ БЕЗСПОЛУЧНИКОВОМУ РЕЧЕННІ

Інтонація – основний засіб зв'язку частин складного безсполучникового речення. Вона з'єднує частини речення в єдине смислове і граматичне ціле, а також передає різні змістові відношення: *єднальні, зіставно-протиставні, причинові, часові, умовно-наслідкові, причиново-наслідкові, допустові, пояснювальні*. Тому інтонація у складному безсполучниковому реченні може бути різною:

1) **перелічувальною**, що виражає єднальні відношення (одночасності або часової послідовності подій, явищ), наприклад: Я знаю, // мова мамина свята, // в ній вічний, незнищений дух свободи (*М. Адаменко*). – Я знаю, // що мова мамина свята, // що в ній ...;

2) **зіставно-протиставною**, наприклад: Від меча рана загоїться, // (а) від лихого слова – ніколи (*Народна творчість*). Думав, доля зустрінеться // (а, але, проте) – спіткалося горе (*Т. Шевченко*);

3) **пояснювальною**, яка розкриває зміст якогось члена речення, найчастіше присудка, виражає з'ясувальні, причинові і пояснювальні відношення, наприклад: Кажуть: (що саме?) // дерево міцне корінням (*Народна творчість*). Гроза

¹ *Стерня* – поле, на якому зібрані хлібні рослини й залишилися лише зрізані біля кореня їх стебла.

² *Замóжний* – багатий.

³ *Провóрний* – рухливий, нелінивий.

буде: *(чому?)* // хмара аж на землю лягає (*О. Кобилянська*) (порівняймо з синонімічним складнопідрядним зі сполучником **бо**: Гроза буде, **бо** хмара аж на землю лягає);

4) інтонацією **взаємозумовленості**, що виражає змістові відношення часу, умови, причини і наслідку. Наприклад: Прийде час – // ви станете дорослими (*часові* відношення). Вітер війнув – // *(так що)* жовте листя з клена злетіло на землю (*причина і наслідок*). У товаристві лад – // усяк тому радіє (*Л. Глібов*) – *умова і наслідок* (порівняймо з синонімічним складнопідрядним реченням: *Якщо* у товаристві лад, *то* всяк тому радіє).

◆ Між частинами складного безсполучникового речення можуть ставитися кома, тире, двокрапка та крапка з комою.

1. Кома у складному безсполучниковому реченні ставиться при перелічувальній інтонації для зв'язку граматично рівноправних частин (здебільшого в реченнях з однотипними частинами). Наприклад: Місяць на небі, зіроньки сяють, тихо по морю човен пливе (*Народна творчість*). Ти милуєшся новою річчю, вона тебе радує, веселить твоє серце (*М. Чабанівський*).

Кома ставиться і при зіставній, спокійній інтонації, як-от: Слово – вітер, письмо – ґрунт. Від гніву старієш, від сміху молодієш. Лагідні слова роблять приятелів, гострі слова – затятих¹ ворогів (*Народна творчість*).

2. Крапка з комою ставиться тоді, коли потрібно передати більш тривалу паузу. Наприклад, коли у складному безсполучниковому реченні є три і більше частини, які за змістом менш пов'язані між собою, або коли в середині окремих частин є свої розділові знаки, як-от: У гаю, гаю вітру немає; місяць високо, зіроньки сяють (*Т. Шевченко*). Мжичка²; сніг лапатий³ летить, сирість проймає школярське тіло (*І. Сенченко*). Немає мудріших, ніж народ, учителів; у нього кожне слово – це перлина, це праця, це натхнення, це людина (*М. Рильський*).

Увага!

Іноді **крапка з комою** ставиться і тоді, коли в складному безсполучниковому реченні є лише дві частини, за змістом віддалені одна від одної, як-от: Біліє місяць; люди сплять (*Т. Шевченко*).

¹ *Затятий* – упертий.

² *Мжичка* – дрібний, густий дощ; мряка.

³ *Лапатий* – густий з великими сніжинками.

3. Двокрапка між частинами складного безсполучникового речення ставиться в таких випадках:

а) якщо в другій частині вказано на причину того, про що розповідається в першій (у такому разі перед другою частиною можна поставити запитання **чому?**, а перед нею вжити (умовно) сполучник **бо**), наприклад: Перемога нашої команди далася легко: ми добре знали вразливі місця супротивника (*З часопису*).

б) якщо друга частина з'ясовує зміст якогось слова в першій частині (до другої частини можна поставити запитання **що саме? який саме? як саме?** і подібні), наприклад: Бачу здалека: (*що саме?*) хвиля іскриста грає на синьому морі (*Леся Українка*). Ріс він, як то кажуть, як горох при дорозі: (*як саме?*) на нього ніхто із старших не звертав уваги (*І. Сенченко*).

Інтонація таких безсполучникових речень – *пояснювальна*.

4. Тире між частинами складного безсполучникового речення ставиться в таких випадках:

а) якщо друга частина виражає наслідок того, про що повідомляється у першій частині (до неї можна поставити запитання **і який наслідок? і що це означає?**), наприклад: У товаристві лад (*і що це означає?*) – усяк тому радіє (*Л. Глібов*). Не буде птахів (*і який буде наслідок?*) – серце людське стане черствим (*М. Стельмах*);

б) якщо перша частина вказує на час або умову того, про що говориться в другій (перед першою частиною, як правило, можна умовно поставити сполучники **якщо, коли**), наприклад: (*Якщо*) Здобудеш освіту – побачиш більше світу (*Народна творчість*). (*Коли*) Стоїш високо – не будь гордим, стоїш низько – не гнися (*Народна творчість*);

в) якщо зміст обох частин протиставляється (між ними умовно можна вставити сполучник **а**, наприклад: Летять хвилини (*а*) – я не прислухаюсь (*Леся Українка*). Не русалонька блукає (*а*) – то дівчина ходить (*Т. Шевченко*);

г) коли в складному безсполучниковому реченні зображається швидка зміна подій, часто несподівана, як-от: Відчинила двері – вітер як дмухне (*Марко Вовчок*). Я глянула у вікно – там справжня хуртовина.

Тире ставиться при виразній інтонації *зіставлення (протиставлення)*.

187. Поділіться на чотири групи і виконайте проекти: перша група створює таблицю про правила написання коми у складному безсполучниковому реченні; друга група – про написання крапки з комою; третя група – про правила написання двокрапки; четверта група – про написання тире. Найкращий проект повинен бути відзначений.

188. Прочитайте речення виразно, дотримуючись відповідних пауз і логічних наголосів. Укажіть тип інтонації у кожному безсполучниковому реченні (*перелічувальна, зіставно-протиставна, з'ясувальна, пояснювальна, взаємозумовленості*).

1. Забудеш товариша, зоставиш у біді – даремно ти на світ рождався (*О. Довженко*). 2. Одне святе є в світі – кров людей хоробрих, одні живуть могили – вірних Батьківщині (*Ю. Липа*). 3. Я – вогонь, я – вихор (*Олена Теліга*). 4. Держава не твориться в будуччині, держава будується нині (*Олег Ольжич*). 5. Мова – перша зброя в боротьбі: виживе мова – виживе й Вітчизна (*О. Ільченко*). 6. Сміле слово – то наші гармати, світлі вчинки – то наші мечі (*П. Грабовський*).

189. Як ви розумієте висловлювання письменника *«Держава не твориться в будуччині, держава будується нині»*?

190. Спишіть речення, поясніть розділові знаки. Складіть схеми речень.

1. Легко втратити, тяжко заробити. 2. Поспішиш – людей насмішиш. 3. Не шукай зайця в гущавині: він сидить на узліссі (*Народна творчість*). 4. Неначе за вічну провину судилось людині оце: побачити щастя у спину, а горе своє – у лице (*Л. Талалай*). 5. Нічого не забути нам до скону¹, плита людської пам'яті важка (*П. Перебийніс*). 6. Навкруги тиша; скрізь ясно; з поля вітерець віє; з гаїв холодок дише (*Марко Вовчок*). 7. Забудьмо все у цю священну мить, забудьмо наші розбрати² і чвари³ (*І. Драч*). 8. Не щєбечи, соловейку, під вікном близенько, не щєбечи, малюсенький, на зорі раненько (*В. Забіла*).

191. Спишіть речення, встановіть смислові відношення між їх частинами, визначте тип інтонації. Усно обґрунтуйте вживання двокрапки у кожному конкретному випадку.

1. Такий наш Йосип: нема й не просить (*Народна творчість*). 2. Стало відомо: старші учні гімназії організували літе-

¹ До скону (присл.) – до загину, до смерті, до самого кінця.

² Розбрат – ворожнеча.

³ Чвари – суперечки, сварки.

ратурний гурток (*З часопису*). 3. Дбайте про нове устаткування: на старих машинах не розбагатієш (*З часопису*). 4. Іван знав одне: йому потрібно туди, до танків (*Ю. Мушкетик*). 5. З виразу схвильованого обличчя зрозуміло було: стара жінка була невимовно рада землякам (*І. Цюпа*). 6. Роботу ж мені шукати не треба: вона сама мене знаходить (*Є. Гуцало*). 7. Не завидуй багатому: багатий не знає ні приязні, ні любові – він все те наймає (*Т. Шевченко*). 8. Замовкніть всі: великий час прийшов (*Олександр Олесь*).

192. Спишіть речення, визначте тип інтонації. Усно обґрунтуйте вживання тире в кожному конкретному випадку.

1. Гляне – серце в'яне (*Народна творчість*). 2. Стихла пісня – тихо стало над степом (*С. Скляренко*). 3. Гляне Тихін – кидає в жар дівчину (*К. Гордієнко*). 4. Вкусиш гіркого – пізнаєш ціну солодкого. 5. Землі кланяйся низько – до хліба будеш близько. 6. Не візьмешся за роботу – сама робота не зробиться. 7. Багато снігу – багато хліба. 8. Не вважай на врожай – усю землю засівай (*Народна творчість*). 9. Але сталося друге святонько – виряджав у світ мене батенько (*С. Руданський*). 10. Совість – найлюдяніше з почуттів, совість – сонце душі (*В. Черняк*). 11. Собача вірність – це про собаку, собачий характер – це про людину (*М. Полотай*).

193. Спишіть складні безсполучникові речення, розставляючи розділові знаки. Усно поясніть вибір коми, крапки з комою, двокрапки та тире.

1. Не спіши язиком квапся ділом. 2. Прийде година достигне калина. 3. Я запитував про рибу ти відповідаєш про раки. 4. Днем раніше посієш на тиждень скоріше збереш. 5. Є хліб солі нема є сіль хліба нема (*Народна творчість*). 6. Сідало сонце людей на пляжі поменшало від кушів слалися довгі тіні (*І. Сенченко*). 7. Катюша не раз говорила нам правди не бояться лише сильні (*М. Чабанівський*). 8. Порівнювати чистоту душі з білизою снігу досить ризиковано надто багато сажі у повітрі (*Ірина Вільде*).

Схема розбору складного безсполучникового речення

1. Зі скількох частин складається?
2. З однорідними чи з неоднорідними частинами?
3. Які відношення між частинами?
4. Пояснити розділові знаки.

194. Дайте відповіді на запитання. Виконайте тематичне завдання.

1. Що називається безсполучниковим складним реченням? 2. Зіставте сполучникові та безсполучникові речення. Що ви можете сказати про їх паралельне вживання у мові та мовленні? 3. Як поділяються безсполучникові речення за характером зв'язку складових частин? 4. Поясніть, у чому суть складних безсполучникових речень з однорідними частинами. Які відношення вони передають? 5. Які відношення передають складні безсполучникові речення з неоднорідними частинами? 6. Які розділові знаки ставляться у складному безсполучниковому реченні? 7. Назвіть умови, за яких між частинами складного безсполучникового речення ставиться двокрапка. 8. Коли у складному безсполучниковому реченні ставиться тире? 9. Коли в складному безсполучниковому реченні ставляться кома і крапка з комою?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

Безсполучникове складне речення

I рівень

- *Альтернативні тести зі стверджувальною або заперечною відповіддю*
- 1. Складні безсполучникові речення використовуються для вираження яскравих контрастів, узагальнень, висновків, логічної послідовності, надання висловлюванню динамічності. Ці речення емоційніші, інтонаційно багатші, ніж складносурядні й складнопідрядні.
Так чи ні.
- 2. У безсполучникових складних реченнях із неоднорідними частинами одна частина залежить від іншої. Ці речення співвідносні зі складнопідрядними реченнями.
Так чи ні.
- 3. Безсполучникові та сполучникові складні речення можуть бути синонімічними.
Так чи ні.
- 4. Виразити смислові відношення в безсполучниковому складному реченні допомагають: в усному мовленні інтонація, а в писемному – розділові знаки.
Так чи ні.

5. Крапка з комою ставиться між відносно рівноправними частинами складного безсполучникового речення, якщо ці частини далекі за змістом або мають свої розділові знаки.

Так чи ні.

6. Двокрапка ставиться між двома відносно нерівноправними частинами складного безсполучникового речення, якщо друга частина виражає причину того, про що повідомляється в першій частині, або доповнює, розкриває зміст першої частини.

Так чи ні.

II рівень

- **Тести з вибором однієї правильної відповіді**

1. Правильним є твердження

А прості речення у безсполучниковому складному реченні завжди є рівноправними

Б у безсполучниковому складному реченні ставиться тире, якщо друга частина доповнює, пояснює зміст першої

Г безсполучникові складні речення з однорідними (однотипними) простими реченнями є синонімічними зі складносурядними реченнями

Д однорідні речення у безсполучникових складних реченнях є синтаксично нерівноправними

2. Безсполучниковим складним реченням, що складається з трьох частин, які виражають одночасність дій, подій, явищ, є речення

А Віє вітер, довго віє, навіть слухать обрида (*В. Симоненко*).

Б Пригріло сонечко, обсохла земля, потягло орача в поле (*М. Коцюбинський*).

В Кричать сови, спить діброва, зіроньки сіяють, понад шляхом щиріцею¹ ховрашки гуляють (*Т. Шевченко*).

Г Між уликами зеленіла трава, синіли дзвоники, показуючи свої ясні осередочки; під тином червоніла, ніби кров'яні краплі, червона смілка (*І. Нечуй-Левицький*).

Д Стали копи рядами на чати, залицяється колос до губ – так свій полудень зустрічати вмє щирій косар-працелюб (*В. Симоненко*).

3. Схемі: [] : [], [] . відповідає речення

А Сашко навшиньках зайшов у свою кімнату, хутко ліг, заплющив очі: в синьому океані біля Сашкової хати повз голу грушу пропливали голі айсберги (*М. Вінграновський*).

Б Надвечір усе послуло: і ріка, і гай, і поле (*Т. Шевченко*).

В Тиша була наповнена усякими звуками: і дзвінкою піснею жайворонка, і дзижчанням польових мух, і тихим мелодійним шелестом стиглого жита (*М. Коцюбинський*).

¹ Щиріця – дикоросла рослина, бур'ян; амарант.

Г Не можна судити про людину з першого погляду: її гарні якості можуть бути приховані за скромністю, іноді пізнати справжню сутність непросто (*З журналу*).

Д Все здавалось прекрасним і простим: вітер, хвилі і сонце над нами (*І. Савич*).

4. Безсполучниковим складним реченням, в записі якого не допущено пунктуаційних помилок, є речення

А А ясновельможний на воронім коні блисне булавою, море закипить.

Б А ясновельможний на воронім коні блисне булавою: море закипить.

В А ясновельможний на воронім коні блисне булавою; море закипить.

Г А ясновельможний на воронім коні блисне булавою – море закипить.

Д А ясновельможний на воронім коні блисне булавою море закипить (*Т. Шевченко*).

5. Безсполучниковим складним реченням, у якому між простими реченнями, що входять до його складу, потрібно поставити тире (розділові знаки опущено), є речення

А Не квапся на тебе дощ не капле (*Народна творчість*).

Б Нема малого не буде й великого (*Народна творчість*).

В Скупий двічі платить лінивий двічі ходить (*Народна творчість*).

Г Добре бідному дають вранці води а ввечері пити (*Народна творчість*).

Д Без господаря двір плаче без господині – хата (*Народна творчість*).

6. Характеристика: безсполучникове складне речення, яке складається з чотирьох однорідних частин із значенням одночасності дії, – відповідає реченню

А Позолотився краєчок хмарини, защебетав на різні голоси степ, підвелось сонце та й залляло променистою повинню землю (*О. Бойченко*).

Б Там десь на широкій долині розлився густий став, кругом ставка над самим берегом біліє смуга з вишневих та черешневих садків (*І. Нечуй-Левицький*).

В Ти співав, я мовчазна сиділа, пісня в серці у мене бриніла; вітер сумно зітхав у саду... (*Леся Українка*).

Г У повітрі тихо; туман чи кіптяга зависли у ньому, здіймаються над степом димчатим пологом; темні тіні стеляться довгими поясами від заходу аж до сходу (*Панас Мирний*).

Д Далечінь хвилювалася, мерехтіла прозорими випарами, непосидючі бджілки гули над ширококронною яблунею, коники заповзятливо настроювали у травах нехитрий свій іструмент (*О. Хоменко*).

III рівень

• **Тести на встановлення відповідності**

1. Установіть відповідність між безсполучниковим складним реченням і пропущеними розділовими знаками між його частинами

Речення	Розділові знаки
<p>1 Вітер дихне пшениці ворухнуться розкішним вусом шелесне ячмінь, похитнеться, встає (<i>П. Дорошко</i>).</p> <p>2 І вічна клятва краще вмерти, аніж підступно розлюбить (<i>В. Крищенко</i>).</p> <p>3 Не візьмешся за роботу робота сама не зробиться (<i>Народна творчість</i>).</p> <p>4 Не завидуй багатому багатий не знає ні приязні, ні любові він все те наймає (<i>Т. Шевченко</i>).</p>	<p>А двокрапка</p> <p>Б тире і кома</p> <p>В двокрапка і кома</p> <p>Г тире</p> <p>Д дві коми</p>

2. Установіть відповідність між безсполучниковими складними реченнями та смисловими відношеннями між їх частинами (розділові знаки опущено)

Речення	Смислові відношення
<p>1 Замовкли струни замовк голос мельника (<i>М. Стельмах</i>).</p> <p>2 І до друга я звернувся із промовою такою ти рости на втіху людям... (<i>М. Рильський</i>)</p> <p>3 Промчався вершник по німій Полтаві у серці міста громом віддалось (<i>Л. Костенко</i>).</p> <p>4 Поклала мати коло хати маленьких діточок своїх сама заснула коло їх (<i>Т. Шевченко</i>).</p>	<p>А причиново-наслідкові відношення</p> <p>Б протиставлення подій, явищ</p> <p>В одночасність подій</p> <p>Г друге доповнює зміст першого</p> <p>Д друге вказує на причину подій</p>

3. Установіть відповідність між безсполучниковими складними реченнями та схемами до них (розділові знаки опущено)

Речення	Схеми
<p>1 Пролітав буйний вітер над морем по безмірнім широких просторі білі хвилі здіймались високо і знялися од вітру ще швидше загукали як військо вороже... (<i>Леся Українка</i>)</p> <p>2 Все здалось до роботи перевесло й шнур плуг сокира й лопата виводили мур (<i>Леся Українка</i>).</p> <p>3 Винесли тіло цариці люд заступив йому путь (<i>Леся Українка</i>).</p> <p>4 Поблискують черешеньки в листі зеленім черешеньки ваблять очі діточкам маленьким (<i>Леся Українка</i>).</p>	<p>А [], [].</p> <p>Б []: [].</p> <p>В []; [].</p> <p>Г [] – [].</p> <p>Д [], [], [].</p>

IV рівень

- **Завдання відкритого типу**

Напишіть твір-роздум на тему «Моя улюблена телепередача». Під час написання використовуйте вивчений матеріал із теми «Складне безсполучникове речення». Підтвердіть знання за допомогою підкреслених граматичних основ і надписів видів складних безсполучникових речень.

§ 36. КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

Синонімія простих речень, складних речень зі сполучниками і без сполучників

195. Із простих, складнопідрядних і складносурядних речень утворіть складні безсполучникові і запишіть їх. Усно поясніть розділові знаки.

1. Сідало за обрій сонце. Надходив вечір. 2. Мало прожити життя. Треба життя зрозуміти. 3. Гості посідали й поставали кругом, і бандуристи вдарили в струни. 4. Хотів би я знати, чи чули ви гру на бандурі? 5. Якщо хочеш їсти калачі, то не вилежуйсь на печі. 6. Відразу видно, чи добре ти працював, чи ні. 7. Уперше їх уста зустрілись, і очі в очі подивились. 8. Є дивний час, коли не відчуваєш ні вічності, ні миті. 9. В народі кажуть, що любов сліпа. 10. Це корисний напій із трав, тому вищий замість ліків. 11. Якщо не вмієш, то тебе навчать. 12. Українська пісня знаменита своєю винятковою мистецькою красою, яка впливає з гармонійного поєднання слів і чарівної мелодії.

196. Зі складних безсполучникових речень утворіть складнопідрядні та складносурядні і запишіть їх. Усно поясніть розділові знаки.

1. Ще сонячні промені сплять – досвітні вогні вже горять (*Леся Українка*). 2. Гаї шумлять – я слухаю (*П. Тичина*). 3. Завжди буває потім легко сказати: краще потрібно було зробити так, а не так (*З часопису*). 4. Дмитро відчув: сталося щось незвичайне (*М. Стельмах*). 5. Глянув перед собою – серце його похололо: та сама панночка з чарівними очима прямо йшла на нього (*С. Васильченко*). 6. Рипнули двері, в хату увійшла молода дівчина (*І. Нечуй-Левицький*). 7. Смутні осінні дні минали, прийшли морози, випав сніг (*С. Васильченко*). 8. Уявіть собі таку картину: сидите ви над ставком рано-вранці (*Остан Вишня*). 9. Найкращі книги стали безсмертними. Вони увійшли в скарбницю світової культури (*І. Цюпа*).

§ 37. РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

Складання діалогів

197. I. Дайте визначення діалога. Прочитайте текст. Про що він вам нагадає?

ПИСАНКА І КРАШАНКА

Писанка і крашанка – символи вшанування могутнього бога Рода, який, за народними переказами, має здатність перетілюватися в сокола. У предковічні часи Сокіл-Род зніс яйце, з якого народився Всесвіт.

За легендою, однієї дуже суворої зими люди забрали до своїх осель і там відіграли замерзлих птахів, а навесні випустили їх у вирій. Звідти птахи, не забарившись, повернулися. А на крилах своїх разом із чарівною весною принесли дивні яєчка. Відтоді з приходом Великого весняного дня (Великодня) почали люди писати (розмальовувати) писанки – символ народження, Сонця, воскресіння.

У писанці нібито зосереджена чарівна магічна сила, яка наділена здатністю приносити добро, щастя, любов і достаток.

Крашанки фарбували, використовуючи різні природні барвники. Крашанка червоного кольору присвячувалася богові Сонця й означала радість життя. Жовтий колір присвячувався Місяцю й зіркам. Блакитний колір – небу, повітрю, тобто здоров'ю; зелений – весні, воскресінню природи (За В. Войтовичем).

II. Дайте відповіді на запитання. Побудуйте діалог у формі запитань і відповідей за текстом.

1. Чим відрізняється писанка від крашанки?
2. Коли пишуть (розмальовують) писанки і фарбують крашанки?
3. Що нового ви дізнались про язичницького бога Рода?
4. Про що розповідає легенда?
5. Що символізують писанки і крашанки?
6. У що вірили українці, розписуючи писанки і фарбуючи крашанки?
7. Як фарбували крашанки в давнину?
8. Що символізували червоний, блакитний, жовтий і зелений кольори?

III. Знайдіть в інтернеті ширші відповіді на запитання, які вас зацікавили, поділіться новими знаннями з однокласниками.

198. I. Прочитайте текст. Усно визначте, зі скількох частин складаються складні речення. Які з них: 1) сполучникові; 2) безсполучникові; 3) з різними типами зв'язку (сполучниковим і безсполучниковим)?

ВЕЛИКДЕНЬ

Великий день. Про плащаницю¹, про сонце, що «грає і в цей день не заходить», розповідала нам бабця Катерина. І все вчила відслоняти² фіранки³ на вікнах, аби великодне сонце приносило в хату щастя і здоров'я. Нема вже бабусі, але лишилася її наука, і таки хочеться, аби всі відслонили свої душі, повернулися до звичаїв, і воскресла б душа нашої України у веснянках і гаївках, у забавах із писанкою...

...Церква. Молодиці, як ті білі лелії, ведуть танок.

Ой на горі пшениченька,
на долині овес,
а всі дзвони задзвонили,
кажуть: «Христос Воскрес!»

М. Пимоненко.

Ранок Христового Воскресіння

У кожної дівчини в мережаній хустинці писанки для хлопців. Чекають на сербин – великодній чоловічий танець. Раз на рік ідуть чоловіки й легіні⁴ в сербин. Громади віншують⁵ одна одну. Ведуть спільний танок, ланцюжком обходять церкву. Аби так у мирі вся Україна святкувала! (Р. Кобальчинська)

II. Побудуйте кілька запитань до тексту і поведіть з однокласниками діалог «запитання — відповідь».

Стислий переказ тексту наукового стилю

Стисло переказувати науковий текст означає вміти упускати частину, вибираючи найістотніше, що розкриває головну думку. Потрібно навчитися залишати поза увагою другорядне, менш важливе. Стисле переказування тексту наукового стилю

¹ Плащаниця (покривало) – велике полотнище із зображенням Ісуса Христа після зняття його з хреста, предмет релігійного вшанування.

² Відслоня́ти – відкривати.

³ Фіра́нка – шматок тканини або тюлю, яким запинають вікно, двері тощо.

⁴ Ле́гінь (діал.) – юнак, парубок.

⁵ Ві́ншувати – поздоровляти, вітати.

є підготовчим етапом до конспектування, складання анотації, написання тез, рефератів і наукових доповідей.

Анотація – коротка, стисла характеристика змісту книги, статті, рукопису тощо.

Тези – основні положення книги, статті, рукопису тощо, викладені відповідно до певного плану.

Реферат – 1) короткий виклад змісту наукової праці, статті; 2) наукова доповідь, що складається з огляду кількох праць чи статей на якусь тему.

Доповідь – це прилюдне повідомлення на якусь тему, одна з найпоширеніших форм публічного виступу.

Доповідь може бути *діловою*, *звітною* чи *науковою*.

Ділову доповідь виголошують на різних зібраннях, наприклад, на загальношкільних чи класних зборах. У діловій доповіді можна висвітлити якесь одне конкретне питання, конкретний вид діяльності учнів чи стан успішності. Наприклад, можна підготувати доповідь на тему «Про стан успішності учнів 9 класу».

Звітна доповідь відрізняється від ділової повідомленням про всі напрями діяльності (наприклад, про роботу шкільного наукового гуртка з української мови), про успішність учнів школи.

Наукову доповідь чи повідомлення готують на основі опрацювання якоїсь теми, а також декількох джерел рекомендованої літератури. Її виголошують на наукових конференціях, семінарах, засіданнях наукового гуртка.

Наукова доповідь, зроблена на основі критичного огляду публікацій на задану тему (статей, вміщених у різних виданнях – книгах, збірниках, часописах тощо), називається **рефератом**.

199. Напишіть наукову доповідь про структуру, зміст, особливості мови вашого улюбленого навчального предмета (1–1,5 сторінки).
200. Заслухавши доповідь однокласника, напишіть коротку анотацію (0,5–1 сторінка).

Доповідь (або реферат) на основі двох-трьох джерел

Як підготувати тези

Перший етап – ознайомлення з науковим текстом.

ЗВИЧАЇ ТА ОБРЯДИ

Однією з найдавніших форм духовної культури народу є звичаї та обряди. Звичаї – це повсякденні усталені правила поведінки, що склалися історично, на основі людських стосун-

ків, у результаті багаторазового проведення одних і тих же дій та усвідомлення їх суспільної значущості. Вони, як неписані закони, народжуються разом з народом і передаються з покоління в покоління, тобто стають традиційними.

Обряди – це символічні дієства, приурочені до відзначення найважливіших подій у житті людських гуртів, родин, окремих осіб. Наприклад, віншування хлопців на Різдво, посівання на Новий рік, колядування, клечання хати на Зелені свята тощо.

Звичаї та обряди мають національний чи етнічний характер. Геродот стверджував, що якби усім народам у світі надали можливість вибирати найкращі з усіх звичаїв та обрядів, то кожен народ вибрав би власні. Скажімо, звичай вітатися при зустрічі існує в кожного народу. Але робить це кожен по-своєму: українці скидають шапки і подають один одному руки, якщо вони знайомі; китайці вклоняються до землі, лапландці труться носами.

Між звичаями і обрядами існує певна різниця. Звичаїв дотримуються щоденно, а обряди виконують напередодні чи безпосередньо у дні свят.

Сукупність обрядів, якими супроводжують відзначення святкової чи релігійної відправи, становить ритуал. Це зовнішнє оформлення якоїсь урочистості, свята. А система усталених обрядів, якими супроводжується громадсько-побутове чи релігійне життя, є обрядовістю даного народу.

Українці належать до тих націй в Європі, чия обрядовість є однією з найдавніших і найбагатших. Найкраще виражене багатство української обрядовості в обрядовому фольклорі – піснях, побажаннях, віншуваннях, примовляннях, якими супроводжується те чи інше обрядове дієство. Останні становлять словесну частину обрядів.

В обрядовості українців розрізняють два види – родинну (сімейну) і календарно-побутову. Перший вид обрядів тісно пов'язаний із громадським осмисленням важливості подій

у житті окремої родини чи людини. Сімейні обряди супроводжують відзначення народження (уродини), хрещення (хрестини), повноліття, весілля чи похорону. Другого виду обрядів дотримувалися під час урочистого святкування початку чи закінчення певних сезонів, природних циклів – зими, весни, літа, осені (*Українське народознавство*).

Другий етап – складання плану до тексту:

1. Звичаї та обряди як одна з найдавніших форм духовної культури:

- а) звичаї як повсякденні правила поведінки;
- б) обряди як символічне дійство.

2. Національний характер звичаїв та обрядів.

3. Різниця між звичаями та обрядами.

4. Обрядовість як система усталених обрядів:

- а) ритуал як сукупність обрядів, приурочених до подій;
- б) поняття обрядовості народу.

5. Прадавність і багатство української обрядовості.

6. Обрядовий фольклор українців:

- а) родинна (сімейна) обрядовість;
- б) календарно-побутова обрядовість.

Третій етап – написання тез.

Тези

I абзац. Однією з найдавніших форм духовної культури народу є звичаї та обряди. Звичаї – це повсякденні усталені правила поведінки, що склалися історично, на основі людських стосунків. Обряди – це символічні дійства, приурочені до певних подій.

II абзац. Звичаї та обряди мають національний характер. Різні народи мають своєрідні звичаї вітатися.

III абзац. Різниця між звичаями та обрядами полягає в тому, що звичаїв дотримуються щоденно, а обряди приурочені до свят.

IV абзац. Сукупність обрядів, приурочених до подій, становить ритуал. Система усталених обрядів є обрядовістю народу.

V абзац. Обрядовість українців є однією з найдавніших у Європі. Вона виражена в обрядовому фольклорі (піснях, віншуваннях, примовляннях тощо).

VI абзац. В обрядовості українців розрізняють два види – родинну (сімейну) і календарно-побутову.

201. Виконайте завдання: напишіть тези тексту «Звичаї та обряди».

202. Підготуйте доповідь (реферат) на одну із запропонованих тем, підібравши два-три видання наукової і навчально-методичної літератури (словники, підручники, довідники, наукові статті).

1. Походження і розвиток мови.
2. Значення усної народної творчості для розвитку художньої літератури.
3. Основні види мовлення: опис, розповідь, роздум (визначення і зразки з коментарями).

203. Прочитайте фрагмент народознавчої праці видатного збирача і дослідника української міфології В. Гнатюка. Складіть план переказу цього уривка. Чим зацікавив вас цей текст? Чи відома вам подібна розповідь із румунської міфології?

МАВКИ

Мавки живуть по лісах і являються людям як молоді гарні дівчата. Заманивши когось до себе своєю красою, розмовляють із ними, кокетують, а потім заскобочуть на смерть.

С. Караффа-Корбут.
Мавка

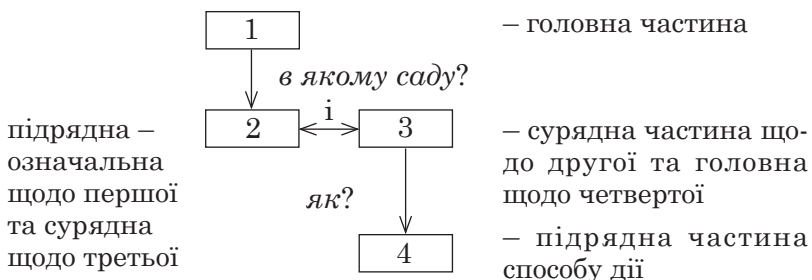
Мавки живуть у гірських печерах, що мають перед собою широкі краєвиди. Їх помешкання вистелені й обвішані килимами. Вони сидять і прядуть крадений льон, тчуть і з вибіленого полотна шиють собі одяг. Як розтануть сніги, мавки бігають горами й долинами й засаджують на них квіти. Коли все зазеленіє і розцвітеться, вони рвуть квітки, затикають коси і забавляються або купаються по потоках та озерах. Найчастіше виводять одначе танці на ігровищах, особливо на Купала.

Мавки бувають високого зросту, лице мають округле, а довгі коси спускають на плечі і затикають квітами.

Мавки не злобні; вони щонайбільше зваблюють хлопців до себе на танці, але коли їх хто пострашить, вони втікають.

Це речення складається з чотирьох частин: перша і друга, третя і четверта частини пов'язані між собою підрядним зв'язком, друга і третя – сурядним.

Структурна схема цього речення:

Лінійну схему цього речення можна зобразити так:

[], де (), і [], щоб ().

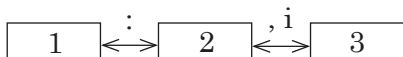
2. Складні речення зі сполучниковим і безсполучниковим зв'язком.

Складні речення з комбінованим сполучниковим і безсполучниковим зв'язком бувають трьох різновидів:

а) **складні речення з сурядним і безсполучниковим зв'язком**, наприклад: Здається, в Англії існує такий звичай: гість може зникнути непомітно, не прощаючись, і на нього ніхто не образиться (*Л. Дмитерко*).

Структурна схема:

Лінійна схема:

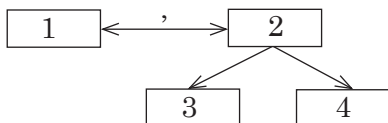

[] : [], і [] .

б) **складні речення з підрядним і безсполучниковим зв'язком**, наприклад: Не вмирає наша слава, не вмирає наша честь, бо живе в нас сила жвава, бо робітники в нас єсть¹ (*В. Самійленко*).

Структурна схема:

Лінійна схема:

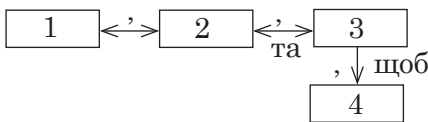

[], [], бо (), бо ().

в) **складні речення з сурядним, підрядним і безсполучниковим зв'язком**, наприклад: Багато сходив я стежок і доріг, подій пережив я багато, та серце жагуче я й вірне зберіг, щоб чесно сьогодні ступить на поріг старої батьківської хати (*М. Марфівич*).

¹ Єсть – застаріле *є*.

Структурна схема:

Лінійна схема:

[], [], та [], щоб ().

204. Спишіть складні речення з сурядним і підрядним зв'язком. Визначте кількість частин, з яких вони складаються, і засіб зв'язку між ними. Складіть лінійні і структурні схеми двох обраних вами речень.

1. Річка, що трохи вище від мосту впадала на тому боці в Дунай, називалася по-грецькому Пюретом, по-скіфському ж Поратою, або Сильною, а плем'я, що жило в верхів'ях річки, казало на неї Прут (*І. Білик*). 2. Нова доба над нами розквіта, та слава Лесі вічно з нами буде, як меч проти неправди і облуди, в борні за правду зброя золота (*М. Рильський*). 3. Пише брат мені з села, що трава вже поросла, та північний вітровий холодить листочки їй (*О. Луній*). 4. Слід на землі лишити кожен хоче, та справа в тому, що воно за слід?! (*М. Сингаївський*). 5. Літа минають за літами, та знову пам'ять поверта оту хвилину біля мами, яка навіки золота (*Л. Талалай*).

205. Прочитайте складні речення з сурядним і підрядним зв'язком. Визначте типи відношень між сурядними і підрядними частинами, поясніть, як ви визначили ці типи.

1. Тисячі років летять так лелеки, не змінюючи своїх шляхів, і тисячі років стрічають їх над морем похмурі орлині зграї, які намагаються скинути лелек назад у море (*П. Загребельний*). 2. Тебе твій дух до неба вознесе, і ти збагнеш, у чому справжність щастя (*П. Кононенко*). 3. Хоч ти розсердишся на мене, хоч проженеш мене від себе, хоч звелиш ніколи на очі не попадатися, а я таки тепер договорю, що учора хотів сказати (*Г. Квітка-Основ'яненко*). 4. Любов може стати найбільшим щастям, але ж як ще багато треба для цього, бо самої любові людині ніколи не досить (*П. Загребельний*).

206. 1. Спишіть та охарактеризуйте складні речення зі сполучниковим і безсполучниковим зв'язком. Накресліть схеми третього, четвертого і шостого речень.

1. У мене одна думка: як би нам нашу красну мову так високо підняти, як підняв її Шевченко у пісні (*Панас Мирний*). 2. Коли працюєш – час біжить, коли чекаєш – не спішить (*Народна творчість*). 3. Та ти придивися: під злу завірюху навальний¹ вітрище руйнує, ламає поміж деревами лиш ті, що найвищі

¹ *Навальний* – сильний, рвучкий.

(А. Кримський). 4. Будеш, батьку, панувати, поки живуть люди, поки сонце з неба сяє, тебе не забудуть (Т. Шевченко). 5. Лінивому все ніколи: вранці – росяно, в обід – жарко, а ввечері комарі кусаються (Народна творчість). 6. Доки мова для внуків звучить солов'їно і дзвенить, мов кришталь, мов трава степова, ти не вмреш, ти не вмреш, Україно, і не згине народ, що в негоду співа (С. Литвин).

II. Створіть складні речення: одне почніть словами: Я тобі галантно не вклонюся; друге – словами: Чом, чом, земле моя... Якого типу складні речення у вас вийшли?

207. Прочитайте речення. Зробіть повний синтаксичний аналіз трьох найцікавіших для вас речень (за вибором). Усно поясніть розділові знаки. Чим саме вони вас зацікавили?

1. Як не любить той край, що дав тобі і силу, і гострий зір очей, і розум молодий, і далі, що тобі красу свою відкрили, і моря голубий розгойданий прибій... (В. Сосюра). 2. Щоб піснею стали звуки, поезією – слова, треба талантові м'юки, лиш нею душа жива (Г. Тарасюк). 3. Орлиця вчить у небо своїх дітей злітати, і перший крок зробити дитя навчає мати, навчає батько сина кохатися в труді (Є. Летюк). 4. Коли нам довго не відписують, хапаємось за останню ілюзію: лист, очевидно, пропав на пошті (Ірина Вільде). 5. Для народу свого велика кожна з мов, як творіння вінець; люд без мови – то глина безлика, без'язика отара овець (В. Забаштанський). 6. Віконце світилося, там усе ще ждали, там довго ще ждатимуть, бо по-справжньому ждати вміють лише матері (М. Олійник).

II. Випишіть з інтернету або зі збірника казок один-два абзаци тексту. Які типи речень у них переважають і чому?

208. I. Прочитайте тексти. Знайдіть у них речення з різними типами зв'язку, випишіть їх і зробіть повний синтаксичний аналіз.

ДУШІ КРИНИЦЯ

Висиха душі криниця,
і життя як не було,
якщо раз чи два на місяць
не поїду у село.

Як побачу рідну хату,
заяснію, наче цвіт.
Здрастуй, мамо,
здрастуй, тату,
і мого дитинства слід.

Сяду з вами на порозі,
поклонюся я землі,
стану справжнім, як природа,
як вечеря на столі.

І хоч так мені привітно,
та щемить душа сама:
я ще літо, я ще літо,
а в батьків уже зима.

А. Демиденко

ОДНА БАТЬКІВЩИНА

Одна Батьківщина, і двох не буває,
місця, де вродилися, завжди святі.
Хто рідну оселю¹ свою забуває,
той долі не знайде в житті.
Чи можна забути ту пісню, що мати
співала малому, коли засинав?
Чи можна забути ту стежку до хати,
що босим колись протоптав?
У рідному краї і серце співає,
і сонце, і зорі мелодії тчуть,
у рідному краї і небо безкрає,
потоки, мов струни, течуть.
Тут кожна билинка і кожна травинка
вигойдують мрії на теплих вітрах,
під вікнами мальви, в гаю материнка,
оспівані щедро в піснях.
Тут мамина пісня лунає і нині –
її підхопили поля і гаї,
її вечорами по всій Україні
співають в садах солов'ї.
І я припадаю до неї вустами,
як спраглий² у спеку – до лона³ води.
Без рідної мови, без пісні, без мами
збідніє земля назавжди...

М. Бакай

II. Обидва тексти – пісенні. Чи хтось із вас (або й усім класом) міг би виконати одну з цих пісень?

III. Як називається зображена на цій сторінці квітка українською та румунською мовами?

¹ *Оселя* – домівка, рідний дім.

¹ *Спраглий* – той, хто хоче пити, має спрагу.

² *Ліно* (поет.) – *те саме, що груди; надра землі, глибина вод; пристановище для когось.*

209. Напишіть невеликий твір на тему «Дорога додому» або «Ота стежина в ріднім краї», використовуючи цитати з текстів попередньої вправи.

П. Горбещь. Село Гавронці

§ 39. КУЛЬТУРА ПИСЕМНОГО МОВЛЕННЯ

Розділові знаки у складних синтаксичних конструкціях

1. Між частинами речення з різними видами зв'язку ставляться такі ж розділові знаки, як у складних реченнях (складносурядних, складнопідрядних і складних безсполучникових). Наприклад: У людині велике завжди колишеться поряд з дрібним, **і** думки її схожі на свіжий невіяний обмолот¹, **де** разом лежать зерно і полова (М. Стельмах). Кожен, **хто** відчує самотність або вважає, **що** люди його не люблять, повинен усвідомити: людські стосунки – це обмін цінностями (З часопису).

2. Якщо поряд стоять два підрядних сполучники, то кому перед другим сполучником не ставимо тоді, коли в головній частині є слова **то, так**. Наприклад: Є почуття такі прозорі, **що коли б** з них відлити зорі, **то (так)** вони світилися б, як зорі небесні. Коли ж слів **то, так** немає, то кома перед другим підрядним сполучником ставиться: Є почуття такі прозорі, **що, коли б** з них відлити зорі, вони світилися б, як зорі небесні. Це правило поширюється і на той випадок, коли збігаються сурядний і підрядний сполучники: Рідня – серед дня, **а як** сонце сховається, **то** й рідня не родичається (Народна творчість).

¹ Обмолот – намолочене зерно.

3. Якщо у складній синтаксичній конструкції збігаються сполучники підрядності і сурядності, то кому між ними ставимо тоді, коли вилучення підрядної частини не вимагає перебудови іншої частини. Наприклад: Дідусь починав пригадувати щось давне, **і, коли** у своїй пам'яті бачив себе молодим, його очі блищали. Порівн.: Дідусь починав пригадувати щось давне, **і** його очі блищали.

4. У розгорнутих складних синтаксичних конструкціях, які утворюють декілька змістових блоків, може ставитися крапка з комою. Наприклад: Давно це було, ще тоді, **як** по наших степах широких та пишних не ходили гострі плуги й не краяли скибами зелені груди вільної неньки-землі; ще тоді, **як** високу запашну траву по степах толочили тільки невеликі отари овець, табуни диких коней, гурти круторогих биків та турів; ще тоді, **як** вівчар був сам хазяїн і сам чабан, **а** про панів і гадки не було, ще земля була нічия, а Божа (С. Черкасенко).

210. Спишіть речення. Накресліть структурні схеми трьох не тотожних за будовою речень. Проаналізуйте за схемою синтаксичного аналізу. Поясніть розділові знаки.

1. Добру науку приймай, хоч і від простого чуєш, злої ж на ум не бери, хоч би й святий говорив (І. Франко). 2. В морі спокуси є хвилі великі, та не забудь у захопленні ти, що лиш родина – бальзамові ліки, ліки від старості і самоти (В. Крищенко). 3. Аби втратити віру до людини, не потрібно, щоб вона двічі обдурила вас (Ірина Вільде). 4. Коли обманувся ти вперше, винен обманщик, а коли вдруге – ти сам (Народна творчість). 5. Як сніг упаде, то й чабан пропаде; як сніг розтане, то й чабан устане (Народна творчість). 6. Чи то снилось мені, чи то справді було – наді мною ялини зелене крило (М. Нагнибіда).

211. Спишіть речення і поставте на місця крапок, де потрібно, розділові знаки. Скористайтесь правилами вживання розділових знаків у складних синтаксичних конструкціях.

1. Деякі люди не користуються повагою в інших людей через те... що їх не цікавлять інші люди... і вони весь час говорять тільки про себе... а... якщо хтось захоче висловитися... то вони його не слухають або перебивають. 2. Людина... яка не вміє зрозуміти іншу людину... яка завжди ображається на інших... така людина збіднює передусім своє життя... і заважає жити іншим. 3. Недарма у народі кажуть... якщо шануватимеш своїх батьків... то щасливим і довголітнім будеш на землі. 4. Багато хто вважає... що інтелігентна людина – це людина високоосвічена... а проте це не завжди так... можна і без освіти бути внутрішньо інтелігентною людиною (З часопису).

212. І. Прочитайте текст, выпишіть з нього слова, пов'язані з культурою Карпатського краю (архітектурою будівель та споруд, інтер'єром житла гуцулів і лемків¹, обійстям²). Чому дім гуцула нагадує «мистецький осередок»?

КУЛЬТУРА КАРПАТСЬКОГО РЕГІОНУ

Карпатський регіон характеризується чи не найбільшим розмаїттям мистецьких ознак. Скажімо, на Бойківщині бачимо справжні шедеври народної архітектури горян³: високі й стрімкі дахи, мистецьки оздоблені галереї – все це вдало контрастує з навколишнім середовищем – млинами, церквами, іншими спорудами. Будівлі зводили переважно з ялиці та смереки.

Надмірною суворістю і стриманістю позначена архітектура в лемківському житлі: цікавим і своєрідним елементом тут є «квіт», котрий, як правило, малюють на дверях; при цьому кожна гілочка такого «дерева життя» символізує народження дитини.

Та, проте, одним із найцікавіших регіонів карпатської зони є, безперечно, Гуцульщина – гуцульське житло являє спокійніші форми, відзначається меншими розмірами. Особливо оригінальним є комплекс будівель, який прийнято називати замкнутими дворами, або граждами, – це досить зручні в умовах лісу міні-фортеці. Житло з господарськими спорудами будували у формі закритого двору, щоб не могли проникнути в обійстя лісові хижаки чи злодії. Майже кожний дім гуцула нагадує своєрідний мистецький осередок, адже край цей здавна багатий народними умільцями – гончарами, різьбярями тощо. Розвиток цих промислів відбився і на інтер'єрі гуцульського житла (За В. Скуратівським).

ІІ. Окремо зачитайте складні синтаксичні конструкції, назвіть їх тип.

¹ Лемки – етнографічна група українців, які здавна жили у Карпатах.

² Обійстя – двір, подвір'я (рум. ogradă, curte).

³ Горяни – жителі гірської місцевості.

§ 40. РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

Переказ тексту художнього стилю

213. I. Прочитайте текст, усно стисло перекажіть його.

ХТО НАЙКРАЩИЙ МАЙСТЕР НА ЗЕМЛІ?

Це було дуже давно. В одному селі в Україні дівчата й жінки вирішили показати свою майстерність. Домовилися, що в неділю всі прийдуть на майдан і кожна принесе найкраще, що зробила своїми руками: вишитий рушник, скатертину, одяг.

У призначений день усі дівчата й жінки прийшли на майдан. Принесли безліч дивовижних речей. У дідусів і бабусь, яким громада доручила назвати найкращих майстринь, очі розбігалися. Дружини і дочки багатіїв принесли вишиті золотом і сріблом шовкові покривала, тонкі мереживні занавіски, на яких вив'язані дивні птахи. Але переможцем стала дружина бідняка Марина. Вона не принесла ні вишитого рушника, ні мережива, хоч усе це вміла чудово робити. Вона привела п'ятирічного сина Петруся. А Петрусь приніс жайворонка, якого сам вирізьбив з дерева. Приклав Петрусь жайворонка до губів – заспівала, защебетала пташка, як жива.

Усі стояли на майдані не поворухнувшись, усіх зачарувала пісня. І раптом у блакитному небі заспівав справжній, живий жайворонок, якого привабив спів на землі. «Хто творить розумну і добру людину – найкращий майстер», – таким було рішення старійшин (За В. Сухомлинським).

II. Поміркуйте над запитанням «Хто найкращий майстер на землі?».

III. Яких ви знаєте народних умільців (вишивальниць, різьбярів чи ін.)?

IV. Перекладіть рідною мовою фразеологізм «очі розбіглися».

214. Напишіть переказ, скориставшись порадами до написання переказів, уміщеними наприкінці підручника (с. 258). Доповніть його своїми роздумами про роль учителя у житті кожної людини і у вашому житті. Згадайте свого улюбленого вчителя.

СЛОВО ПРО ВЧИТЕЛЯ

Учитель. Просте, звичайне слово, яке щодня повторюємо і ми, і наші діти. А скільки воно таїть у собі найкращих, незабутніх спогадів! Скільки пов'язано з ним вдячних перемог і звершень у кожної людини. Учитель навчив нас писати й читати перше слово – мати. Потім такі, як земля, сонце, народ, праця...

Ми тоді ще були дітьми і, може, не одразу розуміли всю велич першої науки першого свого вчителя. Але минали роки, і кожен з нас усе більше й глибше усвідомлював велику ціну

й коштовний скарб, що його нам дарував учитель у першій початковій школі. Учитель привчив нас, малих, не тільки до науки, а й до праці, вів до ясного світла, яке потім осявало нам усі шляхи й дороги в складному, багатогранному житті...

...Коли я вперше приїхав зі села до великого індустріального міста і зайшов на квартиру до відомого українського поета, то побачив у нього над робочим столом портрет посивілої жінки з глибокими розумними очима.

Мати? Ні. Видатний поет не був на неї схожий. І я, після довгої розмови, насмівився запитати:

– Хто вона, ця жінка?

Поет підвівся з крісла й тихо, але урочисто відповів:

– Моя перша вчителька.

Скільки минуло відтоді часу! Мабуть, років з тридцять. А й досі всі, хто буває на квартирі у цього видатного посивілого, але вічно юного поета, затамувавши подих, дивляться на портрет його першої вчительки (За В. Кучером).

§ 41. КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

Використання складних синтаксичних конструкцій у художніх описах

215. І. Прочитайте текст, знайдіть у ньому елементи опису, розповіді та роздуму. Вкажіть складні синтаксичні конструкції в цьому тексті.

ВЕСНЯНЕ ПРОБУДЖЕННЯ

Дерево брунькує ранньої весни, викидає брость, вбирається у листячко; влітку, гойдаючи у своєму зеленому затишку пташиний спів, живе гарним і вільним життям, вирощуючи і доглядаючи свої плоди, щоб восени облетіти листом і віддати ті плоди землі, людям, птахам, звірам.

Квітка навесні зацвітає, являє всім красу пелюсток і барв, неповторність запахів і ароматів; улітку дозріває насіння квітки, щоб восени вона зів'яла й відійшла у небуття, зоставивши по собі дозріле насіння, – своє безсмертя не тільки на наступний рік, а й на багато подальших років.

А пташка? Хіба пташка, повернувшись із вирію на рідну землю або навіть не відлітаючи з рідної землі до вирію, навесні не зацвітає – так само, як дерево, як квітка, – дивовижним цвітом співу? Хіба той спів не кличе її мостити гніздечко,

висиджувати пташенят, щоб у пташенятах знайти смисл свого буття на цій землі, своє безсмертя?

А людина? Хіба людина, належачи цьому світу і сонцю в цьому світі, не схожа на дерево, на квітку, на пташку? Хіба ранньої весни людина не прокидається так, як дерево, не розцвітає так, як квітка, не співає так, як пташка? (За Є. Гуцалом).

М. Глуценко. Квітучий сад

II. За картиною М. Глуценка «Квітучий сад» напишіть твір на одну з тем – «Сад навесні» або «Один раз в рік сади цвітуть...».

216. I. Прочитайте текст. Випишіть три речення з різними типами синтаксичного зв'язку, накресліть їх схеми. Підкресліть члени речення.

II. Знайдіть румунські відповідники виділених слів.

ОСІННЄ ПОЛЕ

Небо **понижчало**, й від осіннього холодку шуляться трава, бур'яни **понастовбурчувалися**, листя **напорошилось** і зрідка тремтить. Коли подме вітерець, зламана **билина** так поскрипує, наче дивовижна істота. Золотіє солома, суха й шорохка, з-поміж куши **гички** один якийсь листок обізветься тобі змарніло жовтим усміхом, а другий вдарить в очі соковитою, свіжою зеленню...

Що веде в поле? Бажання ширшого простору, поклик осіннього холодку чи бажання підглянути за природою?

А може, тому хочеться йти до нього, що відлетіли птахи, й повітря, яке до цього часу мало голосне співуче серце, враз спорожніло, стало пустельне? І в грудях таке відчуття, наче й твоє власне серце проситься на крила й теж хоче відлетіти, а тому всю твою істоту заливає **млість**, і ти не в силі знайти собі місце...

Людина багато в чому схожа на пташку: в ранній молодості нестримно тягне її з дому, вона ладна забути все, з усім розпрощатися, щоб знайти для себе інше, нове життя. А під старість, коли стільки побачено й пізнано, незбагненна сила тягне людину повернутися назад, до рідного гнізда, туди, де народився і звідки повіявся в світи (За Є. Гуцалом).

217. І. Прочитайте уривок із новели Василя Симоненка. Усно перекажіть те, що вам запам'яталось. Поясніть будову тексту, доцільність використання в ньому діалогічного мовлення.

ПОСМІШКИ НІКОГО НЕ ОБРАЖАЮТЬ

Дерева цілий день вимітали небо своїми мітлами, і надвечір з-за хмар таки виглянуло сонце. Воно було велике й засоромлене. Гроза обмила втому не лише з вродливої природи – я майже фізично відчував, як у грудях забрунькувала радість. Якась безпричинна і вже зовсім нестатечна¹ радість.

Я сів на лавку в скверику й усміхався деревам, сонцю, пошматованим хмарам і перехожим. Потім поруч зі мною сіла дівчина. Вона, теж радіючи всім еством, жадібно впивала очима красу надвечір'я.

– Чому ви посміхаєтесь?

Вона здивовано глянула на мене і відповіла:

– Хіба я знаю?

Ми сиділи і посміхалися всім і всьому, а я трішечки – посміхався лише до неї, і вона – трішечки – посміхалася лише для мене. І нам було прекрасно і весело, і між нами не було нічого, крім німої щирості. А потім на нашій лавці сів сивий-сивий чоловік і теж заходився дарувати всім і всьому свою вечірню посмішку. Він не заважав нам, а ми не заважали йому – простору для посмішок вистачало.

– Боже мій, до чого безсоромна молодь! – зупинився біля нас перехожий, сповнений гніву. Це був такий дисонанс у надвечірній радості, що різонував навіть мої немусикальні вуха. Але я посміхнувся йому й мовив:

– Це ви, мабуть, не про нас кажете...

– Ні, я про вас! – Перехожий аж тупнув ногою.

– Даруйте, але ми нічого не робимо.

– Хіба можна так зухвало показувати всьому світу своє щастя?

– У нас немає ніякого щастя, – посміхнулася йому дівчина. – У нас є тільки радість.

– І до того ж у кожного своя, – докинув я.

– Ви ображаєте людей, ви своєю поведінкою наводите тінь на теперішню молодь, – вичитував нас перехожий.

– Хіба посмішка може когось образити або накинути тінь? – допитувався я, хоч не сподівався ніякої відповіді.

Я знав, що він повчатиме нас, доки не зіпсує настрою і мені, і дівчині, і вечорові. А потім піде, задоволений собою так, ніби й насправді утнув щось дуже гарне...

¹ *Нестатечний* – несерйозний.

II. Дайте відповіді на запитання.

1. Який настрій у вас створив уривок прочитаної новели В. Симоненка? 2. Чи доводилося вам переживати подібний настрій, відчувати таку ж безпричинну радість просто від гарного дня чи надвечір'я? 3. Як повів себе чоловік-буркотун, який, очевидно, звик усіх і в усьому звинувачувати, особливо молодь? 4. Чи доводилося вам зустрічати таких людей?

Схема синтаксичного аналізу речення з різними типами зв'язку

1. Аналізоване речення (підкреслити граматичні основи, обвести кружечком сполучні засоби).
2. Вказати кількість частин, що входять до складу речення.
3. Назвати, які частини поєднані сурядним, а які підрядним чи безсполучниковим зв'язком; визначити тип складної синтаксичної конструкції:
 - а) з сурядним і підрядним зв'язком;
 - б) з сурядним і безсполучниковим зв'язком;
 - в) з підрядним і безсполучниковим зв'язком;
 - г) з підрядним, сурядним і безсполучниковим зв'язком.
4. Скласти структурну та лінійну схеми речення.
5. Характеристика кожної частини складного речення за схемою простого речення.

218. Дайте відповіді на запитання.

1. Що називається складною синтаксичною конструкцією? 2. На які різновиди поділяються складні синтаксичні конструкції зі сполучниковим зв'язком? 3. На які різновиди поділяються складні синтаксичні конструкції зі сполучниковим і безсполучниковим зв'язком? 4. Які розділові знаки ставляться у складних конструкціях? 5. Коли при збігу двох сполучників (сурядного і підрядного) кома перед другим сполучником ставиться, а коли – не ставиться? Наведіть приклад такого речення.

II. Створіть самостійно або знайдіть у тексті літературного твору два речення складної синтаксичної будови зі сполучниковим і безсполучниковим зв'язком та проаналізуйте їх за поданою схемою.

ТЕКСТ. ТИПИ МОВЛЕННЯ

§ 42. ПОНЯТТЯ ПРО ТЕКСТ

Результатом зв'язного мовлення є **текст** (text). Хоч речення й є основною одиницею спілкування, проте частіше ми спілкуємося не окремими реченнями, а поєднанням речень, які називаємо текстом.

Текст буває **усним** (в усному спілкуванні) та **писемним** (зафіксованим на письмі).

Писемний текст – це написаний рукою чи надрукований текст художнього твору, газетних чи журнальних матеріалів, сторінок шкільних підручників тощо.

Тексти бувають художні, наукові, публіцистичні, офіційно-ділові та розмовно-побутові.

Художній, публіцистичний чи науковий тексти відрізняються мовно-стильовими особливостями, проте мають і спільні ознаки. Будь-який текст у художньому творі, газетній чи журнальній статті, у підручнику або усний текст, який ми чуємо з екрана телевізора або по радіо, має такі ознаки:

- 1) смислову завершеність;
- 2) логічний зв'язок і послідовність викладу;
- 3) цілеспрямованість (комунікативну спрямованість);
- 4) композиційну чіткість і завершеність.

Художній текст, крім того, поділяється за жанрами: є ексти прозові, драматичні, віршовані; вирізняються тексти поеми, байки, казки тощо.

Композиційно у великих текстах виділяються частини, розділи, параграфи, у малих текстах – абзаци. Поєднані змістом частини тексту виділяються з допомогою абзаців.

Абзац – це виділення у тексті групи речень або одного речення за допомогою нового рядка (як правило, відступу вправо) з метою привернути до них увагу читача.

219. Проаналізуйте уривки текстів і вкажіть, до якого стилю (художнього, наукового, публіцистичного, офіційно-ділового чи розмовно-побутового) вони належать. Які мовно-стильові ознаки відрізняють один уривок від іншого?

I. Осип Маковей (1867–1925) – український письменник, перекладач, літературний критик, публіцист, редактор, видавець, учений-філолог, фольклорист. Народився 23 серпня 1867 року в м. Яворів Львівської області в сім'ї дрібного ремісника. Навчався у Львівській гімназії, у Львівському та Ві-

денському університетах. Редагував газету «Буковина» у 90-х роках ХІХ ст., викладав українську мову та літературу в учительських семінаріях Чернівців, Львова та Заліщик. Помер письменник 21 серпня 1925 року і похований у м. Заліщиках Тернопільської області.

II. ...Зціпив зуби, підійшов до віконця... Казати чи не казати, думаю, а тут казначей: «Тобі чого?» – питає... А воно – не знаю, як – само зірвалось з язика: «Розміняйте гроші!» – «Давай, – каже, – чого стоїш?» Я дав, а в самого думка: «Тікати чи чекати?» І стою, як окам'янів. Коли це мене штовхають: «Чи ти, земляк, заснув, чи що? Тобі казначей дає гроші, а ти не бачиш і не чуєш».

III. Вишивка – це вид мистецтва, що з'явився давно. Мабуть, ніколи не зможемо довідатися, хто і коли вперше здогадався втілити в узорі красу рідної природи, свої переживання та відчуття, адже через недовговічність тканини й ниток наука не має можливості точно визначити час виникнення цього мистецтва.

IV. ...Вічні присмерки стоять по кутках собору. Тільки вгорі, у височині центрального купола, було блакитно, як у небі, серед золотих зірок сяюче білів намальований голуб з розкинутими крилами, цілком зберігся й портрет якогось небесного юнака-святого в ясно-червоній одежі... Густо-блакитне небо й по ньому золоті зірки!

220. Прочитайте уривки текстів. Зверніть увагу на будову прозових, драматичних і віршованих текстів. Визначте основні стильові ознаки цих текстів.

I. Хто й коли збудував нашу хату, які майстри – невідомо. Здавалось нам, ніби її зовсім ніхто й не будував, а виросла вона сама, як печериця, між грушею і погребом і схожа була також на стареньку білу печерицю. Дуже мальовнича була хата. Одне, що не подобалось у ній, і то не нам, а матері, – вікна повростали в землю і не було замків. У ній ніщо не замикалось. Заходьте, будь ласка, не питаючись. – Можна? Милості просимо! Мати жалілася на тісноту, ну, нам, малим, простору й краси вистачало, а ще коли глянуть у віконце, там видно й соняшник, і груші, й небо... (О. Довженко «Зачарована Десна»).

II. П а в л и к. Тату...

Платон не оглянувся, може, недочув...

Тату!..

П л а т о н. (Оглянувся.). Це ти?.. Павлику... (Підвіся.)

П а в л и к. Я, тату.

П л а т о н. Повернувся... (Пішов. Зачинив двері майстерні.)

Де пропадав?
 П а в л и к. Як мама?.. Дома все благополучно?
 П л а т о н. Помаленьку, все благополучно... Інститут не кинув?
 П а в л и к. Домовився на вечірній... (О. Коломієць. «Дикий Ангел»).

Ш. Сини! Сини! Барометри кирпаті
 людського спокою і завтрашнього дня!
 Ми перед вами разом винуваті,
 що на планеті бійки і гризня.
 Ми винуваті, що міліють ріки
 і лисинами світять береги,
 що десь духовні лупляться каліки
 і виростають наші вороги.
 Будь проклят спокій! Досить нарікати
 на клопітливий і суворий час!
 Грядуть сини – барометри кирпаті,
 вони за все питають завтра нас.

В. Симоненко

- 221.** Із підручника «Історія України» доберіть текст, щоб у ньому були такі елементи композиційної будови: розділ, параграф, абзаци. Яке призначення цих елементів композиції тексту?
- 222.** І. Прочитайте текст. Зверніть увагу на виділені в ньому абзаци. Доведіть, що текст має смислову завершеність, послідовність викладу думок, композиційну чіткість.

ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА ОСТАПА ВИШНІ

(Павла Михайловича Губенка)

Усього один раз довелось мені бути з ним на полюванні...
 Грудень був, холод, похмурий день, мерзла рілля під ногами...
 Цілий день ходили в тих полях, так і не побачивши зайця...

Протягом того дня я не бачив Павла Михайловича веселим, не чув його сміху, він усе про щось думав.

Розповідають, що бачили його і різким, колючим, навіть грубим на слово..., мені ж випадало бачити його в розливі доброти, яку він мовби випромінював на співрозмовників. Для мене Остап Вишня – це насамперед виняткова душевна делікатність, чутливість, ласкавість.

Він був закоханий у літературу, уважно стежив за появою нових творів.

Розум він мав вольтерівської¹ гостроти, викривач він був незрівнянний, та все ж визначальним, мені здається, в його вдачі було саме це: ніжність, душевність, поетичність. Ніякі найстуденніші вітри тяжких часів не могли остудити в його душі жар любові – невгасної любові до народу, до Вітчизни, до краси життя й мистецтва (*Олесь Гончар*).

II. Побудуйте на основі тексту та за матеріалами з інтернету свою розповідь про Остапа Вишню.

III. Як ви розумієте вислови «розум вольтерівської гостроти», «незрівнянний викривач»?

§ 43. СКЛАДНЕ СИНТАКСИЧНЕ ЦІЛЕ

Абзаци, що складаються з кількох речень, можуть становити складне синтаксичне ціле (або надфразу єдність – *unitatea sintactică superfrastică*).

Складне синтаксичне ціле (надфразна єдність) – це група речень, взаємопов'язаних змістом і синтаксичними засобами. Складне синтаксичне ціле вважають окремою одиницею тексту.

З погляду змісту речення об'єднуються у надфразні єдності спільністю теми.

З погляду структури текстові об'єднання (складні синтаксичні цілі) мають спільні лексичні компоненти, займенники, що замінюють іменники, прикметники або інші частини мови. Окремі речення характеризуються неповнотою, синтаксичною пов'язаністю одне з одним. Наприклад:

Як не любити зими сніжно-синьої
на Україні моїй,
саду старого в пухнастому інеї,
сивих, веселих завій.
Як не любити весни многошумної,
меду пахучих суцвіть,
як не любити роботи розумної,
праці, що дух веселить.

М. Рильський

Це складне синтаксичне ціле має *зачин* і *завершальну частину*.

¹ *Вольтерівський* – притаманний Вольтеру, французькому письменнику, філософу, історику.

Найчастіше абзац у тексті – це складне синтаксичне ціле. Проте в абзаці можуть поєднуватись і декілька синтаксичних цілих. Також абзацом може бути й окреме речення, на відміну від надфразної єдності, яка **завжди** поєднує декілька речень.

223. І. Уважно прочитайте текст. Виділіть зачин і завершальну частину тексту. Знайдіть у ньому надфразні єдності. Підберіть до них заголівки, що можуть бути «спільною темою» для об'єднання речень у складне синтаксичне ціле.

КНЯЗЬ ЛЕВ ДАНИЛОВИЧ

По смерті батька – князя Данила Галицького – Лев правив виділеними йому землями і жив у Галичі. Якось він сказав своїм братам – Мстиславові і Шварну, що сиділи на тронах в інших містах Галицько-Волинського князівства: «Львів мені миліший, перенесу столицю з Галича до Львова».

І молоде місто, засноване його батьком, стало рости та розбудовуватися. Багато гарних і величних споруд з'явилося тоді в ньому.

1270 року занедужав і помер Левів дядько Василько Романович. Тепер головним князем усієї Галицько-Волинської держави став Лев Данилович, а столицею – місто, наречене його ім'ям.

На вулицях Львова чути було не тільки українську мову, але й німецьку, польську, угорську. А потім залунала ще й вірменська – з дозволу Лева тут оселилася ціла вірменська колонія. Збереглася про те спеціальна княжа грамота, в якій Лев давав притулок людям з Кавказу, чия батьківщина переживала тоді трагічні часи переслідування вірмен-християн. Львів став для них другою батьківщиною. І сьогодні у Львові є збудовані вірменами в ті часи церкви та квартали.

Місто Лева швидко стало знаним на всю Європу. Це була столиця і важливий культурний центр все ще сильної держави. (М. Слабошпицький).

Л. Долинський.
Князь Лев Данилович

II. Випишіть з тексту два-три приклади складних синтаксичних цілих і проаналізуйте в них лексичні та синтаксичні засоби зв'язку речень: 1) спільні слова; 2) займенники, що замінюють іменники чи інші частини мови; 3) неповнота речень; 4) видо-часові характеристики присудків; 5) сполучники і сполучні слова.

§ 44. ТИПИ МОВЛЕННЯ

Різновидами складного синтаксичного цілого є такі типи зв'язного мовлення: **опис** (descriere), **розповідь** (narațiune) і **роздум** (cugetarea meditarea).

Опис – це зв'язний текст, який подає словесне зображення основних ознак предмета, явища, особи. Описи – це найчастіше словесне змалювання пейзажів, портретів, інтер'єрів тощо.

Опис-портрет зображує зовнішність людини, деталі одягу, особливості душевного стану людини, її настрою. Наприклад: *Перед ним сиділа дівчина. Але не Наталка, не сестра. Зовсім не вона. Чужа якась дівчина. Але така ж хороша та бистроока, із стрічкою над чолом і юна, смаглява від сонця (І. Багрянний).*

Мета художнього опису зовнішності людини – створити її образ, емоційно вплинути на читача чи слухача, викликати певне ставлення до зображеного персонажа.

Опис-пейзаж зображає різні види місцевості.

Наприклад: Недалеко від Богуслава, коло Росі, у довгому покрученому яру розкинулось село Семигори. Яр в'ється гадюкою між крутими горами, між зеленими терасами; од яру на всі боки розбіглись, неначе гілки дерева, глибокі рукави¹ й поховались десь далеко в густих лісах... (І. Нечуй-Левицький).

Розповідь відрізняється від опису динамікою подій. Зразок розповіді: Дядько Самійло не був ні професором, ні лікарем, ні інженером. Але, як і кожна майже людина, він мав свій талант і знайшов себе в ньому. Він був косар. Він був такий великий косар, що сусіди забули навіть його прізвище і звали його Самійло-косар, а то й просто Косар. Орудував він косою, як добрий маляр пензлем, – легко і вправно. Коли б його пустили з косою просто, він обкосив би всю земну кулю, аби тільки була добра трава та хліб і каша (О. Довженко).

У текстах-**роздумах** ставиться, як правило, дискусійне питання, яке викликає різні думки. Зразком розмірковування може бути така надфразна єдність: Є багато радо-

¹ *Рука́в* – тут: водяний потік, що відійшов у бік від головного русла; відгалуження ріки.

стей у дитинстві; але не знаю більшої, ніж Різдво Христове. Сяйливість цього свята зливається з образом Матері Божої – заступниці нашої та покровительки України, і їй, як мамі

рідній, уся любов і святість поклону, і щира молитва. Бо що є прекраснішого, як «тая мати молодая з своїм дитяточком малим?» Вона пригортає до серця дитину, а над нею в погідному небі грає веселка і осяйним німбом¹ береже Дитя від громів та блискавиць (Я. Гоян).

Як видно з прикладів, речення об'єднуються у надфразні єдності за допомогою різних лексичних засобів: повторів окремих слів, вживання особових, означальних і вказівних займенників (*він, вона, вони, їх, сам, той* і под.), сполучників, часток тощо.

Синтаксичними засобами об'єднання речень у надфразні єдності є співвідношення видо-часових і способових форм присудків. Наприклад: Лаврін *приїхав* до млина, *позносив* з воза мішки, *зайхав* за верби, *розпріг* коні, *поклав* їм сіна, а сам *ліг спати*. Виспавшись добре в холодку, він *скупався* в Росі, *пополуднував* і *пішов* у млин. Мірошник уже засипав борошном його мішки (І. Нечуй-Левицький).

224. Напишіть художній опис зовнішності своєї подруги чи друга, матері чи бабусі, батька, брата чи сестри. Доберіть заголовок. При написанні скористайтесь орієнтовним планом.

ПЛАН ХУДОЖНЬОГО ОПИСУ ЗОВНІШНОСТІ

1. Хто ця людина?
2. Що впадає у вічі в її зовнішності?
3. Її зріст, постава.
4. Риси обличчя. Вираз обличчя. Погляд. Очі. Усмішка.
5. Зачіска. Волосся. Чоло.
6. Одяг.
7. Загальне враження. Поедняйте риси зовнішності з особливостями характеру, поведінки.
8. Ваше ставлення до цієї людини.

225. Прочитайте уривок з оповідання Лесі Українки «Над морем». Зверніть увагу на будову тексту, на такі його ознаки, як смислова завершеність; логічний зв'язок і послідовність викладу; засоби об'єднання речень у надфразні єдності.

¹ Німб – сляво у формі круга навколо голови святих на іконах; ореол.

Посеред вулиці їхала пара верхівців¹ – пан і пані. Їхали швидко, вчвал², вимахуючи нагайками. Тільки порівнявшись з павільйонами, трохи затримали біг свій.

Я пізнала в панові Анатоля. Пані я не знала. Вона була огрядна; на рудому, червонястому волоссі стриміла зелена жокейська шапочка, такої форми, як і в Анатоля.

Анатолю, видно, побачив Аллу Михайлівну, зняв шапочку і широко махнув нею в повітрі, потім спустив низько, мало не до стремена. Руда пані повернула голову в наш бік, засміялась і схилилась до Анатоля, щось, певне, говорячи. Далі вони знов змахнули нагайками і помчали геть.

226. Прочитайте текст – уривок з повісті І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я». Зверніть увагу на виділення в ньому абзаців. Знайдіть у тексті надфразні єдності. Охарактеризуйте їх за типом зв'язного мовлення (опис, розповідь, роздум).

ПЕРША ЗУСТРІЧ

Лаврін стояв під вербами недалечко од дівчини й дивився на неї. Сонце грало на червоному намисті, на рум'яних щоках. Дівчина невеличка на зріст, але рівна, як струна, гнучка, як тополя, гарна, як червона калина, довгообраза³, як червонобокі яблучка, губи були повні та червоні, як калина. На чистомо лобі були ніби намальовані веселі тонкі чорні брови, густі-прегусті, як шовк.

Лаврін дивився на дівчину, як вона спустила на щоки довгі чорні вії, як вона потім повернулася боком, дивилася на воду, на скелі, як блищав її чистий, рівний лоб.

«Ой гарна ж дівчина, як рай, мов червона рожа, повита барвінками!» – подумав Лаврін, запрягаючи другого вола.

Дівчина вирвала з верби гілку й кинула далеко на воду. Гілка сунулась по воді поволі. Дівчина засміялась і блиснула всіма білими зубами проти сонця, ніби двома низками⁴ перлів. Вона кинула очима на Лавріна, задивилась на його й засоромилась, потім знялася з місця, шугнула⁵ зозулею мимо Лавріна, блиснула на його карими очима й повернула на шлях.

Лаврін почув, що вона ніби освітила всю його душу, освітила густу тінь під вербами, неначе сонцем, і побігла на гору зіркою.

«І де ти, красо, вродилася! – подумав Лаврін, – з твоїми шовковими бровами; коли б ти була зозулею в гаю, то я тебе й там ушймаю».

¹ *Верхівцець* – вершник, людина, яка сидить верхи на коні.

² *Вчвал (учвал)* – галопом, найшвидшим кроком (про біг коня).

³ *Довгообразий* – з видовженим довгастим обличчям.

⁴ *Низка* – нанизані на нитку (мотузку) однотипні предмети.

⁵ *Шугнути* – прошмигнути мимо.

§ 45. КУЛЬТУРА ДІЛОВОГО МОВЛЕННЯ

Ділові папери. Автобіографія

Кожній людині доводиться стикатися з необхідністю написати заяву, доручення, протокол, заповнити анкету чи написати автобіографію. Отже, потрібно вміти оформити **ділові папери**, які мають своєрідну форму, характерний для кожного документа стандарт. Пишучи ділові папери, потрібно дотримуватися певних вимог офіційно-ділового стилю:

1. Пам'ятайте, що документ містить офіційно-ділову інформацію.

2. Виклад змісту має бути логічно чіткий, стислий і конкретний, а формулювання – точними.

3. Точний виклад інформації зумовлює добір стандартної лексики, усталених зворотів (штампів). Наприклад: *взяти до відома (до уваги), ухвалити рішення, згідно з наказом*.

4. Кожен діловий документ має сталу форму, сталою є також послідовність елементів його будови (заголовок документа, підпис, дата тощо).

5. Писати документ потрібно грамотно й тільки літературною мовою, уникаючи розмовних чи діалектних слів. Усі документи в Україні оформляють державною українською мовою.

Автобіографія – це діловий документ, в якому особа, що складає його, подає опис свого життя і діяльності. Якщо перекласти складники слова «автобіографія» із грецької мови, то вони означають: *avtos – сам; bios – життя; grapho – пишу*.

Автобіографія дорослої людини повинна містити такі відомості:

- 1) прізвище, ім'я та по батькові автора;
- 2) дату і місце народження;
- 3) короткі відомості про батьків та найближчих родичів – дружину, чоловіка, дітей; іноді, на вимогу установи, до якої подається документ, – про братів і сестер;
- 4) роки навчання в школі та інших навчальних закладах (із повними їх назвами), яку має освіту, який фах здобув;
- 5) відомості про трудову діяльність (коротко, дотримуючись хронологічної послідовності, потрібно вказати найменування місць роботи й посади), участь у громадській роботі;
- 6) нагороди (якщо є);
- 7) дату написання автобіографії і підпис.

Заголовок документа складається із одного слова (Автобіографія), яке пишемо посередині рядка, трохи нижче (два-три сантиметри) верхнього поля сторінки.

Починається автобіографія із займенника **я**, а далі зазначаємо прізвище, ім'я та по батькові. Наприклад:

Автобіографія

Я, Кравчук Галина Іванівна, народилася 14 листопада 1982 року в місті Ужгороді...

Кожне нове повідомлення починаємо з абзацу.

Дату зазначаємо під текстом автобіографії зліва, а справа – підпис автора.

Автобіографія – один із небагатьох ділових документів, який пишуть від першої особи, **хоч займенник я не потрібно повторювати часто**. Автобіографія може бути як коротка, так і розгорнута. Головна вимога до автобіографії – щоб факти, викладені в ній, були правдивими.

227. I. Дайте відповіді на запитання.

1. Що таке ділові папери? Як вони оформляються?
2. Як оформляється автобіографія?

II. Напишіть свою біографію, дотримуючись правил оформлення цього ділового документа.

Підготовка до контрольного твору на тему «Чого вчать біографії видатних людей?»

228. I. Прочитайте тексти, зробіть з них необхідні виписки з метою підготовки до написання твору.

II. Порівняйте біографічні дані з нарису про письменницю Лесю Українку з елементами автобіографії як офіційного документа. Що в них спільного, а що відмінного?

ДОЧКИ І СИНИ УКРАЇНИ

У кожного народу є свої історичні постаті першої величини, яких не в змозі прикрити пил віків... До таких велетнів української національної культури, історичної думки останніх двох століть належать Тарас Шевченко, Іван Франко, Лєся Українка, Михайло Грушевський та ін. Саме з їхніми іменами пов'язані ідеї відродження української культури, науки, громадської думки, національної гідності народу.

Їхній життєвий приклад, їхня самопожертва і бажання допомогти народові в боротьбі за державність зробили їх імена безсмертними.

Тарас Шевченко

«Тарас Шевченко народився на українській землі, під українським небом, проте він належить до тих людей-світочів, що стають дорогими для всього людства і що в пошані всього людства знаходять безсмертя» (*Олесь Гончар*).

Т. Шевченко – геніальна особистість; його передбачення про те, з якими проблемами ми будемо жити довго або завжди, збуваються і сьогодні.

І. Франко писав: «Він був сином мужика і став володарем у царстві духа. Він був кріпаком і став велетом у царстві людської культури. Він був самоуком і вказав нові, світлі і вільні шляхи професорам і книжним ученим.

...Доля переслідувала його в житті скільки могла, та вона не зуміла перетворити золота його душі в іржу, ані його любові до людей у ненависть і погорду, а віри в Бога у зневіру й песимізм».

Леся Українка

Навряд чи серед найвидатніших постатей літератури ХХ – початку ХХІ століть можна знайти особу, яка жодного дня не ходила до навчального закладу, навіть до школи, яка б сказала про себе так, як Леся Українка: «Я самоучка». Фактично, в Лесі Українки немає біографії в класичному розумінні цього слова, тому що роки її життя – це переїзди з одних лікувальних закладів до інших. А поміж ними – написання могутньої літературної спадщини. Геніальна письменниця України писала, що доля не дала їй нічого, «окрім пера в руки, а рукам не дала навіть стільки сили, щоб завжди твердо тримати перо, і сказала: “Пиши”».

Лариса Косач народилася 25 лютого 1871 року в Новгород-Волинському (м. Звягіль) у дворянській родині Петра Антоновича і Ольги Петрівни Косач, де, крім неї, було ще п'ятеро дітей.

...Кожним словом своїм, кожним болем своїм живе в душі українського народу Леся Українка. Звертаючись до образу Лесі

Українки, бачимо, якою силою може ставати у житті людини високість помислів і безмірна любов до свого народу.

Михайло Грушевський

Михайло Грушевський освітив своїм могутнім талантом історію України, показавши всьому світові, що українці – не населення, а народ. У своїй «Історії України-Русі» Михайло Грушевський вивів життєпис України з історії Київської Русі. Велику наукову і громадську роботу Грушевський поєднував з активною політичною діяльністю. Він був Президентом Української Народної Республіки і Головою Центральної Ради.

Михайло Сергійович Грушевський народився 17 вересня 1866 року у м. Холм (тепер Хелм, Польща), помер 25 листопада 1936 року, похований у Києві.

У 1894 році М. Грушевський очолював кафедру всесвітньої історії Львівського університету, де читав курс історії України, з 1897 року був головою Наукового товариства імені Шевченка, редактором «Записок» товариства...

Іван Франко

Франко Іван Якович (27.VIII.1856; с. Нагуевичі, тепер Дрогобицького району Львівської області – 28.V.1916, Львів) – український письменник, учений і громадський діяч, революційний демократ.

Народився в сім'ї сільського коваля, вчився у початковій школі села Ясениці-Сільної. У 1875 році закінчив гімназію в Дрогобичі і вступив до Львівського університету на філософський факультет.

Франко був переконаним і войовничим матеріалістом; у своєму філософському розвитку йшов від антропологічного матеріалізму, що було пов'язане з діалектичним підходом до явищ природи і суспільства.

Геніальний письменник і вчений заслужив всесвітньої слави за сотні своїх праць і безмежну любов до України, до свого народу.

229. Дайте відповіді на запитання і виконайте завдання.

1. Що називається текстом? 2. Чим усний текст відрізняється від писемного? 3. Наведіть приклади усних текстів (розповідей). 4. Які ви знаєте види писемних текстів? 5. До яких стилів належать усні та писемні тексти? 6. Які жанрові та стильові особливості писемних художніх, публіцистичних і наукових текстів? 7. Які ознаки має текст? 8. Які композиційні частини виділяють у великих писемних текстах (наприклад, наукових)? 9. Що називається абзацом? 10. Що називається складним синтаксичним цілим? 11. Як співвідносяться між собою абзац і складне синтаксичне ціле? 12. Які ви знаєте типи зв'язного мовлення? 13. Які ви знаєте види текстів-описів? 14. Охарактеризуйте опис-портрет. 15. Які ви знаєте ділові папери? 16. Які вимоги ставляться до написання автобіографії як офіційного документа?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

Складне багатокomпонентне речення з різними видами сполучникового і безсполучникового зв'язку. Період. Текст

I рівень

- *Альтернативні тести зі стверджувальною або заперечною відповіддю*
- 1. Предикативні частини складних речень, які складаються з трьох та більше простих, можуть бути поєднані різнотипними зв'язками: сурядним і підрядним, сполучниковим і безсполучниковим. Такі речення називаються складними синтаксичними конструкціями.
Так чи ні.
- 2. Сурядним зв'язком можуть об'єднуватися окремі складнопідрядні речення одне з одним або з незалежними реченнями.
Так чи ні.
- 3. Безсполучниковим зв'язком можуть об'єднуватися складнопідрядні речення одне з одним або з незалежними реченнями – таким чином виникають складні речення з безсполучниковим зв'язком і підрядністю.
Так чи ні.

4. Розділові знаки між кожними двома частинами таких складних синтаксичних конструкцій ставляться так само, як і між будь-якими двома частинами складносурядних, складнопідрядних чи складних безсполучникових речень.

Так чи ні.

5. Період – це розгорнуте речення, у першій, більшій, частині якого за допомогою періодичного повторення однотипних елементів дається докладна картина чогось, а у другій, меншій, – робиться висновок чи підсумок.

Так чи ні.

6. Текст – це група речень, об'єднаних між собою темою, головною думкою та граматично. Засобами граматичного зв'язку речень у тексті є послідовність розташування речень, порядок слів у реченнях, інтонація. Заголовок тексту стисло передає його тему або головну думку.

Так чи ні.

II рівень

- **Тести із вибором однієї правильної відповіді**

1. Складним реченням з різними видами зв'язку – зі сурядним і підрядним – є речення

А Коли ти гладíš мене по голові, мов маленьку, коли я по голівці гладжу маленьку донечку нашу, коли дитя наше гладить кучері ляльки своєї, згадую мамину руку на своїм чолі, мов прохолодний листок подорожника на рані (*Л. Скірда*).

Б Там, де в боях лилась багряна наша кров, де вітер, сіючи, стрів бурю, лютий ворог, – о, скільки зведено прекрасних там будов, які сади цвітуть у далях неозорих! (*М. Рильський*)

В Ганьба і смерть тому, хто напада, і вічна слава тим, хто не здається! (*О. Підсуха*)

Г Чи може людина бути щаслива, якщо життя її перетвориться в бездушне споживання радощів, якщо вона не знає, який важкий, тернистий шлях веде до джерел цього потоку радощів... (*В. Сухомлинський*)

Д Не знаю, хто ти, де живеш, кого милуєш і голубиш (*Л. Костенко*).

2. Складним реченням з різними видами зв'язку – зі сурядним, підрядним і безсполучниковим – є речення

А На болоті спала зграя лебедина, вічна ніч чорніла, і стояв туман... (*Олександр Олесь*)

Б Степан стояв коло поруччя на палубі, мимоволі пірнаючи очима в ту далечінь, і мірні удари лопастей пароплавного колеса, глухі капітанові слова коло рупора відбивали снагу його думок (*В. Підмогильний*).

В О мово українська! Ти – вода з кринички, над якою гнуться верби (*Ю. Бедзик*).

Г Іди, іди, дощику, упади, щоб плодами наливалися сади, щоб родило і у полі, і в дворі, щоб співалось од зорі і до зорі (*І. Нехода*).

Д Не так думав Петро: він зараз здогадався, що Череваниха б'є на якогось іншого зятя, та й сама Леся їм гордує (*П. Куліш*).

3. Складним реченням з різними видами зв'язку – зі сполучниковим і безсполучниковим – є речення

А Яків повів коней навпростець, і було чутно, як тріщав у них під копитами сушняк (*А. Шиян*).

Б Ніна спочатку думала про Якова Македона, що привернув її увагу, та згодом сильніші спогади витіснили його образ, і перед очима постали і люди інші, і події, що їх довіку не забути (*А. Шиян*).

В То поїзд затримувався на станціях, бо колія була зайнята, то машиніст довго домовлявся із станційними працівниками, що не хотіли відпустити вугілля, взагалі поїзд чомусь довго стояв перед семафором (*А. Хижняк*).

Г Майже кожного місяця я приїздила до Києва, але раз у раз траплялося так, що або Ванда Львівна виїхала до Львова, або я через якісь обставини не могла її дочекатися (*М. Пригара*).

Д Синам, що віддають життя за отчий дім, що волю принесли крізь непроглядний дим, наш Київ Золотий розкрилоє ворота (*М. Рильський*).

4. Неправильно розставлені розділові знаки у реченні

А Є прадавні скарби, що намертво лежать у землі, і є живі скарби, що йдуть по землі від покоління до покоління, огортаючи глибинним чаром людську душу (*М. Стельмах*).

Б Погортайте сторінки сивих віків, і вам відкриється багато поетичних таємниць, і ви почуєте голоси творців, імена яких так розгубила історія, що вже навряд чи знайдемо багатьох сіячів, чия поетична нива, ставши народною, квітує й сьогодні (*М. Стельмах*).

В Крізь шибки вікон стежили за рекрутом сиві бабусі і він, вітаючись із сусідами йшов вузьенькою вулицею, де поряд з іншими убогими хатами стояла його хата з трьома вікнами і такою давньою покрівлею, що вже замість соломи виднівся суцільний мох з, якого буйно росли окремі стеблини жита (*А. Шиян*).

Г У гущавину бору долітали з міста передзвони, і, можливо, не один звір, напорошившись, слухав одноманітне гудіння і мчав потім, сполоханий, в такі хащі, де давно не ступала людська нога (*А. Шиян*).

Д Почали радитися, як їм вибратися з плавнів, куди йти (*М. Коцюбинський*).

5. Укажіть, до якого типу складних синтаксичних одиниць належить уривок:

Нехай ідуть одвічними шляхами планети в чорній глибині, нехай однаково чоло з димами схиляють в море наші дні, нехай у лапах вашої гордині в безодню тріпає земля, — на бій із вами виступить однині душа знеможена моя! (*Т. Осьмачка*)

- А речення з сурядним і безсполучниковим зв'язком
- Б період
- В складне речення з сурядністю і підрядністю
- Г надфразна єдність
- Д речення з сурядним, підрядним і безсполучниковим зв'язком

6. Зазначте, які розділові знаки ставлять між частинами періоду, на місці значної паузи

- А крапка
- Б три крапки
- В кома
- Г тире або кома і тире
- Д крапка з комою

III рівень

● **Тести на встановлення відповідності**

1. Установіть відповідність між реченням і його різновидом

Речення	Характеристика речення
1 Править хтось малим човенцем, стиха весла підіймає, і здається, що з весельця щире золото спадає (<i>Леся Українка</i>).	А складне речення зі сполучниковим підрядним і сурядним зв'язком
2 Останній міст проплив удалині, колеса змащено росю голубою – і Київ на Богдановім коні пливе навстріч дніпровою водою (<i>М. Вінграновський</i>).	Б складне речення зі сполучниковим сурядним і безсполучниковим зв'язком
3 Він посміхнувся, води усмак напився і в тишині подумав лиш одно: краплину ту, щоб хліб рясний родився, в пухкій землі тепер знайшло зерно (<i>В. Бичко</i>).	В складне речення зі сполучниковим підрядним і безсполучниковим зв'язком
4 Малюнком не назвеш її краси, бо сніг розтанув, бо вона як мрія: кладе вінок на щедрий сплет коси і зором воскрешати світ уміє (<i>О. Зуевський</i>).	Г складне речення зі сполучниковим сурядним і підрядним та безсполучниковим зв'язком
	Д складнопідрядне речення з неоднорідною та однорідною підрядністю

2. Установіть відповідність між реченням і його схемою (розділові знаки опущено)

Речення	Схема речення
<p>1 І та мелодія не може зацікавити не раз як тільки лист од вітру зашумить чи блиснуть проти сонця ярі квіти вона зненацька в думці забринить (<i>Леся Українка</i>).</p> <p>2 Я бачу зерно в колосі пшениці що ллється в бункери мов ручаї мабуть каховська злива поміж діла відсвітлюючи молоду блакить сама їх чистим шумом напоїла щоб так шуміли як вона шумить (<i>А. Малишко</i>).</p> <p>3 Моя душа ніколи не забуде того дарунку що весна дала весни такої не було й не буде як та була що за вікном цвіла (<i>Леся Українка</i>).</p> <p>4 Цікавістю подібні до матросів що люблять одкривати нові світи ми їздили на ярмарок у Косів без певної признатися мети і вітерець уяви переносив нас на якісь невидимі мости... (<i>М. Рильський</i>).</p>	<p>А [], (що), [], (щоб), (як).</p> <p>Б [] – і [], (що), (що), а [].</p> <p>В []: [], (як) чи (), [].</p> <p>Г [], (що),], і [].</p> <p>Д [], (що); [], (як), (що).</p>

3. Установіть відповідність між частинами складного речення з різними видами зв'язку

Початок речення	Закінчення речення
<p>1 Я зробив усе, що зміг;</p> <p>2 Хто шукає – знаходить,</p> <p>3 Утрачаючи все, не забудь зберегти добре ім'я;</p> <p>4 Ти не вважай, що з-під хвилі спокійної дно проглядає;</p> <p>5 Поки щасливо живеш, то й рахунку не матимеш друзям,</p> <p>6 Коли будеш у Римі, живи римським звичаєм;</p>	<p>А ...а хто стукає – відчинять йому.</p> <p>Б ...якщо його втратиш, потім будеш ніщо.</p> <p>В ...хто може, хай зробить краще.</p> <p>Г ...коли будеш в іншому місці, живи, як там живуть.</p> <p>Д ...а спохмурніє твій день – бути самотнім тобі.</p> <p>Е ...там, де спокійна вода, – може, найбільша глибинь.</p>

IV рівень

• **Завдання відкритого типу**

Напишіть твір-роздум на тему «Народ – творець національної мови». Під час написання використовуйте повторений матеріал із теми «Синтаксис складного речення з різними видами зв'язку». Підтвердіть знання за допомогою підкреслених граматичних основ і надписів видів складних речень.

СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО В 5–9 КЛАСАХ

§ 46. ФОНЕТИКА. ГРАФІКА

Розділ мовознавчої науки, який вивчає звуки мови, називається **фонетикою**.

Графіка – це розділ мовознавства, який вивчає сукупність мовних знаків для передання на письмі усного мовлення.

Звуки і букви

Звук – це найменша неподільна одиниця, яку ми вимовляємо і чуємо. В українській мові 38 звуків. Звуки позначають буквами (літерами). **Буква** – це графічне зображення звуку. Звук ми вимовляємо і чуємо. Букву ми пишемо і бачимо. Сукупність букв кожної мови, які розміщені в певному порядку, називаються *алфавітом*, або *абеткою*. В українській абетці – 33 букви.

Звуки поділяються на голосні і приголосні.

Звуки, які створюються тільки за допомогою голосу, називаються **голосними**. До голосних звуків належать: [а], [о], [у], [е], [и], [і]. Вони позначаються відповідними літерами, а також входять до складу йотованих звуків, які передають літери **я, ю, є, ї**. Наприклад: ящірка – [йашч'ірка], ювілей – [йув'ілей], їжак – [йїжак], єдиний – [йєдиний].

Звуки, які утворюються за участю голосу і шуму, називаються **приголосними**. За силою звучності (голосу) приголосні поділяються на *сонорні* та *шумні*.

До сонорних (у яких переважає голос) звуків належать: [р], [л], [м], [н], [й], [в]. Інші приголосні належать до шумних (у них переважає шум).

Своєю чергою, шумні поділяються за участю в них шуму та голосу на *дзвінкі* та *глухі*.

Дзвінкі мають у своєму складі шум і голос. Це такі звуки: [б], [д], [з], [ж], [дз], [дж], [г], [г].

Глухі приголосні складаються тільки з шуму: [к], [п], [т], [ф], [х], [ц], [с], [ч], [ш].

За місцем творення приголосні поділяються на *губні*: [б], [п], [в], [м], [ф], *язикові*: [г], [к], [х], [д], [й], [т], [н], [л], [з], [ж], [с], [ц], [дз], [дж], [ч] та *гортанний* [г].

Приголосні поділяються також за твердістю і м'якістю. *Тверді* приголосні вимовляються твердо: [д], [т], [н], [л], [з], [ж], [с], [ц], [дз].

М'які приголосні вимовляються пом'якшено: [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [л'], [н'], [дз'].

Після м'яких приголосних ставиться м'який знак. Наприклад: *дядько, зять, злазь* (від злазити), *вісь, міць, лялька, кінь, гедзь*. М'якість приголосних на письмі в українській мові позначається також літерами **я, ю, е**. Наприклад: [вол'а], [л'убов], [син'е]. Пом'якшуються приголосні також перед **і**: [к'іт], [с'іно] та ін.

М'якими не бувають губні: [б], [п], [в], [м], [ф]; шиплячі: [ж], [ч], [ш], [дж]; задньоязикові: [г], [к], [х] та гортанний [ґ], тобто після них в українській мові м'який знак не ставиться.

Фонетична транскрипція – це спосіб передання на письмі усної мови з усіма її звуковими особливостями.

Пригадайте основні співвідношення звуків і букв

1. Дві літери позначають один звук: [дз], [дж] (тобто вимовляємо їх зливо). Якщо ж у слові літера **д** належить до префікса, а **з, ж** – до кореня, то вони позначають окремі звуки. Порівняймо: джерело – [джерелó], дзеркало – [дзёркало], **але**: підживити – [підживіти], надземний – [надзёмний].

2. Дві однакові літери позначають один довгий звук; для позначення довготи звука використовуємо знак [:], як-от: знання – [знан:а'].

3. М'який знак – це буква, але не звук. Він позначає м'якість приголосних звуків на письмі: тінь – [т'і н'].

4. Літера **щ** позначає два звуки – [шч]: щастя – [шчаст'а].

5. Літери **я, ю, е** позначають два звуки за певних умов – на початку слова, у позиції після голосного, після апострофа та м'якого знака: яблуна – [йаблун'а], м'яч – [мйач], лінія – [л'ін'ія], ательє – [ател'йе']; **ї** завжди позначає два звуки – [йі]: [йіхати].

6. У позиції після приголосного букви **я, ю, е** позначають м'якість приголосних і відповідний голосний звук: земля – [земл'а], людина – [л'удина].

7. Літери **г і ґ** позначають різні звуки: задньоязиковий і гортанний; їх потрібно розрізняти: ґрати (діслово) і ґрати (на вікнах).

- 230.** Запишіть слова у дві колонки: у першу – слова з літерою **г**, у другу – з літерою **ґ**. Запам'ятайте слова з літерою **г**.

Герой, агрус, газда, гарний, ганок, грамотний, гринджоли, годиться, гуска, гарбуз, ґрунт, город, ґречний, дзиґа, горобець, ґвалт, ґелґотати, голуб, мамалиґа, господар, гітара, ґуля, газета.

**Запам'ятайте значення слів,
що пишуться з літерою **г****

Аґрус – кущова рослина, ягоди.
 Га́зда – господар.
 Га́нок – прибудова біля будинку.
 Гринджо́ли – санчата.
 Грунт – земля, основа.
 Гре́чний – увічливий.
 Дзи́ґа – дитяча іграшка, яка крутиться.
 Ге́лґота́ти – видавати звуки, властиві гусям.
 Гва́лт – крик.
 Гу́ля – наріст на тілі.

- 231.** Запишіть слова у три колонки: у першій – слова, в яких **я, ю, є** означають два звуки; у другій – слова, в яких **я, ю, є** означають один голосний звук і пом'якшення приголосного; у третій – слова, в яких **я, ю, є** виконують обидві попередні функції.

Школяр, доля, яблуко, яблуня, едність, давне, оповідання, філармонія, Японія, здогадатися, м'ясо, Юля, косовиця, любити, язик, люк.

- 232.** Запишіть слова у фонетичній транскрипції і поясніть співвідношення букв і звуків.

Туманний, народжений, кукурудза, пригорща, дощик, дзьоб, колосся, Юлія, місяць, надзвуковий, підживити, яструб, дев'ять, їхати, проїжджати, пір'їна.

Пригадайте!

Склад – це частина слова, яка вимовляється одним поштовхом видихуваного повітря.

У слові стільки складів, скільки в ньому голосних звуків.

Склад відкритий – який закінчується голосним звуком.

Склад закритий – який закінчується приголосним звуком.

233. Зробіть фонетичний розбір слів за схемою.

Україна, Румунія, Словаччина, Польща, Угорщина, Новоселиця, Яремча, Закарпаття, Запоріжжя, Святослав, Наддніпрянина, різьбяр.

Схема фонетичного розбору

1. Записати слово у фонетичній транскрипції, визначити кількість букв і звуків.
2. Пояснити відповідність між буквами і звуками.
3. Назвати голосні й охарактеризувати їх.
4. Назвати приголосні й охарактеризувати їх за такими ознаками:
 - сонорні і шумні;
 - дзвінки і глухі;
 - тверді і м'які;
 - за місцем творення (губні, язикові, гортанний).
5. Поділити слово на склади, вказати кількість складів, відкриті і закриті склади, наголошений склад.
6. Пояснити наявні або можливі зміни звуків (чергування, уподібнення, подовження, спрощення).

Основні чергування голосних

1. [о], [е] з [і]: село – сіл, гора – гір, сім – семи, дім – дому (у відкритих і закритих складах).
2. [о], [е] з «нулем звука» (випадним голосним): день – дня, вогонь – вогню.
3. [о] з [е] після шиплячих (**ж, ч, ш**) та **й**: женити – жонатий, чотири – четвертий, пшоно – пшениця, шести – шостий, копійчка – копійок.
4. У коренях дієслів:
 - [а] з [о]: ламати – ломити, качати – котити;
 - [е] з [і]: летіти – літати, мести – замітати;
 - [е] з [и]: дерти – здирати, вмерти – вмирати;
 - [и] з [і]: сидіти – сісти, вийти – увійти; та ін.

Основні чергування приголосних

1. [г], [к], [х] – [ж], [ч], [ш]: ворог – ворожий, рука – ручний, порох – порошина.
2. [г], [к], [х] – [з'], [с'], [ц']: нога – нозі, рука – в руці, вухо – у вусі.
3. У коренях дієслів:
 - [д] – [дж]: радити – раджу, ходити – ходжу;
 - [т] – [ч]: хотіти – хочу, вертіти – верчу;

[з] – [ж]: *возити – возжу*;

[с] – [ш]: *просити – прощу, косити – кошу*;

[б, п, в, м, ф] + [л]: *любити – люблю, купити – куплю, ловити – ловлю, ломити – ломлю, графити – графлю*.

4. Чергування кінцевого приголосного основи та суфікса прикметників:

а) [г], [ж], [з] + **-ськ(ий) = -зьк(ий)**: *Буг – бугзький, Криворіжжя – криворізький, Париж – паризький; француз – французький*;

б) [к], [ч], [ц] + **-ськ(ий) = -цьк(ий)**: *козак – козацький; Дрогобич – дрогобицький; Чернівці – чернівецький*;

в) [х], [ш], [с] + **-ськ(ий) = -ськ(ий)**: *чех – чеський; Калуш – калузький; чуваш – чуваський; Одеса – одеський*.

234. Змініть слово чи утворіть від нього інше слово, щоб засвідчити в них наявне чи можливе чергування голосних і приголосних. Поясніть його.

1. День, пісня, сон, ніж, віл, сіль, шість, чорний, жінка.
2. Нести, водити, скакати, допомагати.
3. Латиський, криворізький, тлумацький.
4. Раджу, печу, загублю, пишу, колишу.

235. Прочитайте текст і перекажіть його своїми словами. Що ви знаєте про батька і сина Івасюків: Михайла Григоровича і Володимира? Знайдіть у тексті слова, в яких наявне чи можливе чергування голосних і приголосних.

МОНОЛОГ ПЕРЕД ОБЛИЧЧЯМ СИНА

Зимі, здається, немає кінця. Уже початок березня, а сніги метуть, як навіжені. Насипало стільки, що люди начебто не ходять, а плавають у білому озері, розлитому поміж будинками. Наше районне містечко Кіцмань погрузло до самого пояса. З хати не хочеться носа висунути. Ні пройти, ні проїхати. Зима ніби зводить з нами якісь давні рахунки. Та я з легкістю проходжу по тих кучугурах – ніби лечу, ледь торкаючись їх черевиками. Я молодий, збентежений, щасливий – чекаю ж сина: моя дружина в пологовому будинку.

Михайло Івасюк
із сином Володимиром

Бігаю по тих снігах до лікарні, а в голові весь час зринає гарне, мелодійне ім'я Володимир, Володько... Його мають два поети, якими я давно захоплююся, – Володимир Самійленко та Володимир Сосюра.

Уся велич, краса і поезія світу – у цій крихітній істоті, яку я несу, мов найкоштовніший скарб, у нашу хату. Це – мій син.

Нашу домівку заповнює сліпуче весняне світло і музика дитячого голосу, що диктує нам закони, яких ми повинні дотримуватися. Десь у глибині свідомості щось постійно промовляє, що ця земля, небо, ліси, сади, хати, вулиці містечка, обличчя людей, їхні душі повинні стати кращими, бо мій син буде їх споглядати, линути до них, милуватися ними...
(*М. Івасюк*).

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

Повторення знань з фонетики

I. Кількість букв дорівнює кількості звуків у всіх словах рядка

1. Мелодія, Віталій, щастя.
2. Щавель, кістка, пісня.
3. Грамота, Коломия, група.
4. Знання, перукарня, доля.
5. Донька, джміль, молоко.

II. Усі приголосні дзвінки в усіх словах рядка

1. Береза, весна, трава.
2. Ромашка, пролісок, гриб.
3. Дім, родич, земля.
4. Прут, вода, ріка.
5. Гай, завод, дуб.

III. Усі приголосні тверді в усіх словах рядка

1. Мак, ріпка, село.
2. П'ятеро, ворона, дочка.
3. Сумка, ручка, олівець.
4. Будинок, берег, Карпати.
5. Рясний, жовтий, молодий.

IV. Чергування голосних при відмінюванні допускають усі слова рядка

1. Дім, сон, кінофільм.
2. Пісня, село, птах.
3. Слово, осінь, місто.
4. Шість, Київ, Канів.
5. Прут, доля, сад.

V. Чергування приголосних при відмінюванні можливе в усіх словах рядка

1. Ранок, друг, верба.
2. Княгиня, межа, дорога.
3. Рука, вухо, голова.
4. Солома, сіно, свіча.
5. Свічка, дуга, горох.

VI. Чергування приголосних спостерігаємо у дієсловах рядка

1. Любити, молити, купити.
2. Допомогти, попросити, загубити.
3. Прочитати, написати, сказати.
4. Донести, порадити, намалювати.
5. Перебігти, народити, позбирати.

VII. Усі приголосні глухі в усіх словах рядка

1. Хата, кава, коза.
2. Тиша, циган, щітка.
3. Пісок, хустка, кафе.
4. Честь, плакат, плащ.
5. Шукати, стаття, пава.

VIII. Усі приголосні м'які в усіх словах рядка

1. Люблю, співаю, ллю.
2. Мій, зять, Люся.
3. Сію, вмю, дія.
4. Сьогодні, лінія, лялька.
5. Лінь, синь, кінь.

IX. Чергування приголосних при словотворенні (утворенні прикметникових форм) можливе в усіх словах рядка

1. Козак, Донецьк, Луцьк.
2. Вижниця, Одеса, Чернівці.
3. Париж, Прага, Глибока.
4. Кіцмань, Ставчани, Сторожинець.
5. Румун, казах, студент.

X. Букви я, ю, є, ї означають два звуки в усіх словах рядка

1. Їжак, Юрій, Соломія.
2. Солов'ї, пір'я, рясний.
3. Єдиний, єднання, єдність.
4. Подія, ювілей, підніжжя.
5. Їдальня, знання, колосся.

§ 47. ОРФОГРАФІЯ

Орфографія – це система загальноприйнятих правил про способи передання усного мовлення в писемній чи друкованій формі.

Орфографічна помилка – це неправильно написане слово.

236. Перепишіть речення, розкриваючи дужки та вставляючи відповідні букви на місці крапок. Пригадайте відповідні правила написання.

1. Українс..кий народ належит(..) до слов(..)нс(..)ких народів. 2. Поряд з україн(..)цями на т(..)р(..)торії країни мешкають(..) р(..)муни, росіяни, угор(..)ці, молд(..)вани та інші народи. 3. Зима б(..)гата на різні св(..)ята. 4. С(..)годні пр(..)чудовий ден(..). 5. Восьмим дивом світу наз(..)вали за часів (К,к)иївської (Р,р)усі книги. 6. Два тиж(..)ні поспіль я щоден(..)о прок(..)дався рано(-)вранці о пів на с(..)ому і будив брата, щоб (не)йти самому на річку.

ВЖИВАННЯ АПОСТРОФА

Правило	Приклади
Апостроф ставимо	
1. Після губних б, п, в, м, ф перед йотованими я, ю, є, ї :	<i>здоров'я, В'ячеслав, люб'язний, в'ється, м'який, Стеф'юк, Прокоф'єв, жираф'ячий;</i>
2. Після твердого р у кінці складу:	<i>подвір'я, Мар'яна, матір'ю.</i>
3. Після префіксів, які закінчуються на приголосний, перед я, ю, є, ї :	<i>під'їзд, без'ядерний, перед'ювілейний, об'єднання, роз'яснити;</i>
4. Після першої частини складних слів, що закінчується на приголосний, перед я, ю, є, ї :	<i>дит'ясла, пів'яблука, пів'ідальні, трьох'ярусний;</i>
5. Після к у словах:	<i>Лук'ян, Лук'янюк, Лук'янович;</i>
6. У словах іншомовного походження (після губних б, п, в, м, ф , задньоязикових к, х та гортанного г , після шиплячих ж, ч, ш ; після р , після префіксів – перед я, ю, є, ї):	<i>комп'ютер, прем'єр, миш'як, п'єдестал, інтерв'ю, Мон-теск'є, кар'єра; ад'ютант, ін'єкція.</i>

Апостроф не ставимо

1. Якщо перед губними (крім р) стоїть приголосний:	<i>Святослав, свято, мавпячий, різдвяний, морквяний, тьмяний, різбяр, дзвякнути. Але: черв'як, верб'я;</i>
2. Після м'якого р :	<i>рясний, буряк, повітря, рядок, порятунок, зоря, зоряний.</i>

237. I. Випишіть із тексту слова, які пишуться з апострофом і м'яким знаком. Сформулюйте правила написання цих слів.

СОЛОМІЯ КРУШЕЛЬНИЦЬКА

Поруч з іменами визначних акторів і співаків ХХ століття стоїть ім'я великої української співачки Соломії Крушельницької, чие життя-горіння минало у складний час глибоких суспільних потрясінь, чия відданість і самопошвята музі класичного співу й надзвичайна природна обдарованість вивели її в сузір'я найвидатніших голосів світу.

Захоплено вітали Крушельницьку Львів і Петербург, Варшава і Відень, Буенос-Айрес і Нью-Йорк. Рідною для неї стала Італія, де вона вчилася співу з найвидатнішими італійськими музикантами того часу.

Соломія Крушельницька завжди глибоко була пов'язана з рідним Львовом, з усіма проблемами, що на той час хвилювали її земляків.

У кожному своєму концерті, хоч де б не відбувався її виступ, Соломія Крушельницька, славетна донька українського народу, виходила на сцену з народною піснею, несучи її в життя далеко за межами батьківщини (*За Олесем Гончаром*).

II. Розкажіть, що ви дізналися про Соломію Крушельницьку.

III. Знайдіть в інтернеті матеріали про Соломію Крушельницьку, прочитайте їх і перекажіть однокласникам.

IV. Побудуйте діалог за цим текстом у формі запитань і відповідей.

ВЖИВАННЯ М'ЯКОГО ЗНАКА

Правило	Приклади
М'який знак пишемо	
<p>1. Після м'яких приголосних [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [л'], [н'], [дж'] у кінці слова або в кінці складу:</p> <p>2. Після м'яких приголосних та р перед о:</p> <p>3. У суфіксах -ськ(ий), -ськ(ість), -зьк(ий), -зьк(ість), -цьк(ий), -цьк(ість):</p> <p>4. У суфіксах -еньк-, -оньк-, -есеньк-, -ісіньк-, -юсіньк-:</p> <p>5. У дієсловах після м'яких приголосних у кінці форм наказового способу, а також перед -ся:</p>	<p><i>вогонь, честь, вісь, швець, біль, тінь, сіль, донька, різьба, боротьба, будівельник;</i></p> <p><i>льон, сьогодні, сльоза, середньовічний, утрюх;</i></p> <p><i>український, людський, французький, донецький, близькість, по-німецьки.</i></p> <p><i>річенька, зіронька, білесенький, вірнесенький, тонюсінький;</i></p> <p><i>стань, сядь, лізь; хвилюється, змагаються, підводься.</i></p>
<p>6. У буквосполученнях -ньч-, -ньц-, -льц-, -льч-, -сьц-, -сьч-, якщо вони походять від -льк-, -ньк-, -ськ-:</p> <p>7. У словах іншомовного походження відповідно до м'якої вимови:</p>	<p><i>ненька – неньці, неньчин; донька – доньці, доньчин; Галька – Гальці, Гальчин. Але: рибалка – рибалці, рибалчин; Параска – Парасці, Парасчин;</i></p> <p><i>Рафаель, Ньютон, конференсьє, ательє, мільйон, більярд, медальйон. Але: мадяр, нюанс, резюме, ілюзія.</i></p>
М'який знак не пишемо	
<p>1. Після губних і шиплячих приголосних:</p> <p>2. Після р:</p> <p>3. Після м'яких приголосних (крім л) перед іншими м'якими приголосними:</p> <p>4. Після н перед шиплячими ж, ч, ш та суфіксами -ськ(ий), -цьк(ий), -зьк(ий), -ств(о):</p> <p>5. Після ц в іменниках іншомовного походження:</p>	<p><i>любов, степ, ніж, розкіш, голуб;</i></p> <p><i>лікар, Кобзар, зірка, Харків, повірте;</i></p> <p><i>пісня, кузня, радість. Але: різьбяр (бо різьба), тьмяний (бо тьма);</i></p> <p><i>інший, менший, кінчик, новоселицький, громадянство.</i></p> <p><i>шприц, абзац, форзац.</i></p>

238. Подані слова випишіть у три колонки: у першу – слова з апострофом, у другу – з м'яким знаком, у третю – без апострофа і м'якого знака. Поясніть правило написання.

Від..їзд, інтерв..ю, осв..ячений, н..юанс, Дем..ян, Прип..ять, цв..ях, олов..яний, В..етнам, шампін..йон, р..ясно, М..юнхен, різдв..яний, зім..яти, довір..я, В..ячеслав, з..йомки, ін..екція, з..їзд, ін..ший, без..ядерний, утр..ох, кар..ера, радіст..ю, жовч..ю.

§ 48. ЛЕКСИКА

Групи слів за значенням

Лексика – це сукупність слів у мові, її словниковий запас.

Лексикологія – це наука про словниковий запас мови, тобто про лексику.

Лексичне значення слова – це те, що слово означає. Значення слів подають тлумачні словники. Слова, які мають одне лексичне значення, називаються **однозначними**. Наприклад: *буквар* – це книга, за якою вчать читати, вивчають букви; *клен* – дерево; *конвалія* – квітка; *Іонел* – чоловіче власне ім'я; *іменник* – частина мови, що називає предмет.

Слово, яке має декілька значень, називається **багатозначним**. У багатозначних словах потрібно розрізнити пряме (первинне) значення і переносні (вторинні). Наприклад: слово *поле* має такі значення: 1) рівний великий простір: *За селом розкинулось широке поле*; 2) місце, де відбувається якась дія (подія): *Це було поле бою князя Ігоря з половцями*; 3) сфера діяльності: *Дівчина мріяла працювати на полі культури*. Перше значення – первинне, пряме. Два інших – вторинні, переносні.

239. І. Прочитайте уривок із вірша Леоніда Первомайського. Випишіть приклади однозначних і багатозначних слів. Занотуйте собі слова з виноски.

СЛОВО

Летить моє слово – дзвенять малинові¹
в снігах на шляхах калатальця² зимові;
у ньому борі³ задубілі⁴, величні,
січе завірюха січнева у січні;

¹ *Маліновий (дзвін)* – дуже приємний звук м'якого тембру.

² *Калатальце* – брязкальце, пристрій, який спеціально подає звук при рухові чогось.

³ *Бір* – густий ліс.

⁴ *Задубілий* – який став твердим, втратив рухливість.

в нім лютий над пущами¹ вихрить снігами
 і лютим морозом скрипить під ногами;
 а березнем слово дихне – на просторі
 берізки у сні затремтять білокорі;
 обізвуться леготи² теплі й привітні –
 і яблуні вкриються цвітом у квітні;
 і травень дощами проллється над краєм,
 всю землю вкриваючи рястом³ і маєм⁴;
 і висіє ягоди червень на доли;
 на липи у липні злітаються бджоли;
 а серпень гарячий проходить степами
 з комбайнами, а не старими серпами;
 у дні вересневі дихнуть небозводи⁵
 диханням осінньої прохолоди,
 і золотень-жовтень в одіння⁶ багрове
 одягне поля, і гаї, і діброви, –
 і ось уже слово кружляє над садом,
 дзвенить, і гуде, і летить листопадом.
 і стелиться, й хилиться, й вихриться, й в'ється,
 і в груддя⁷ збивається, й груднем зовється.

II. Поясніть назви місяців в українській мові. Якими є ці назви: однозначними словами чи багатозначними?

III. Виконайте проект: зробіть паралельну таблицю українських і румунських назв місяців і з допомогою інтернету подайте в дужках давні (хоча б українські) назви.

Синоніми. Антоніми

Синоніми – це слова, різні за звучанням і написанням, але близькі за лексичними значеннями. Синоніми розрізняються відтінками значення.

Два і більше слова-синоніми утворюють **синонімічний ряд**. Наприклад: шум, галас, гармидер; горіти, палати, палахкотіти, жевріти; минулий, колишній, дотеперішній, тодішній.

⁵ Пуща – густий, дрімучий ліс.

⁶ Лєгіт – теплий весняний вітер.

⁷ Ряст – рослина, яка цвіте раною весною жовтими чи білими квітками.

⁸ Май – зелень, зелена трава.

¹ Небозвід – весь видимий простір неба, небо.

² Одіння – одяг.

³ Груддя – грудки (про землю, ґрунт).

Антоніми – це слова з протилежним значенням. Антонімами можуть бути іменники, прикметники, дієслова, прислівники. Антоніми утворюють пари слів: *добро – зло; тепло – холод; веселий – сумний; добрий – злий; сумувати – веселитися; працювати – ледарювати; тепло – холодно; весело – сумно.*

240. I. Складіть словосполучення зі словами-синонімами.

Горизонт, обрій, виднокрай; сумний, журливий, невеселий; жалітися, нарікати, скаржитися; хуртовина, віхола, хурделиця, завія; **гарний, вродливий, чарівний.**

II. З виділеними словами складіть речення, які доведуть стилістичну роль синонімів.

241. Використовуючи синоніми *жвавий, меткий, проворний, швидкий, рухливий*, напишіть твір-опис про свого домашнього улюбленця (тваринку).

242. I. Перепишіть прислів'я і підкресліть у них слова-антоніми. Які прислів'я вам запам'яталися? Чим саме?

Криві дрова горять не гірше від рівних. Краще в малому удача, ніж у великому невдача. Маленька праця краща за велике безділля. Коли працюєш – час біжить, коли чекаєш – не спішить. На чорній землі білий хліб родить. Біля сухого дерева й мокре горить. Бійся тихої ріки, а не шумливої річки. Суусід у сусіда вчиться, як раніше вставати і пізніше лягати. Влітку не збереш – взимку не візьмеш. Порожня бочка гучить, а повна – мовчить. Правдою світ пройдеши, а неправдою – ані до порога. М'яко стелить, та твердо спати. Розумний розсудить, а дурень осудить.

II. Поясніть різницю у значеннях слів: *розсудити – осудити*. Це омоніми чи пароніми?

III. Як ви розумієте значення прислів'я «*М'яко стелить, та твердо спати*»?

Омоніми і пароніми

Слова, однакові за звучанням або написанням, але різні за значенням, називаються **омонімами**. Наприклад: *чайка* – морський птах і *чійка* – бойовий човен запорізьких козаків; *пóтяг* – поїзд і *пóтяг* – прагнення чогось; ти не *плач* (дієслово) і голосний *плач* дитини (іменник).

Пароніми – це подібні за структурою та вимовою слова, що належать до однієї частини мови, але різняться своїм значенням: суперечка – суперечність, замо́к – замо́к, промінь – пломінь, сонце – сон це.

243. Складіть речення з омонімами. Спробуйте утворити з ними каламбури – речення жартівливого колориту.

Зразок: Ігор (ім'я) і ігор (родовий відмінок іменника у множині – ігри); гра є (є гра) і грає (дієслово): Ну й очочий брат мій Ігор до усяких жвавих ігор, де яка на світі гра є, він в усі охоче грає.

1. Атлас – тканина і атлас – набір географічних карт.
2. Уранці (прислівник) – у ранці (іменник *ранець* у М. в.).
3. Потри (наказовий спосіб дієслова потерти) – по три (прийменник і числівник).
4. Віталію! (звертання) – В Італію! (знахідний відмінок іменника *Італія*)
5. Мило (іменник) – мило (прислівник) – мило (дієслово минулого часу середнього роду) – мила (прикметник жіночого роду) – мила (дієслово минулого часу жіночого роду).
6. Сон це? – сонце.

Схема повного лексичного аналізу

1. Речення (текст) зі словом для аналізу.
2. Назвати аналізоване слово у початковій формі.
3. Встановити, повнозначним чи службовим є аналізоване слово.
4. Розкрити лексичне значення слова у реченні (тексті): що воно називає чи означає.
5. Встановити, однозначним чи багатозначним є аналізоване слово. (У разі багатозначності сформулювати інші його лексичні значення).
6. Встановити, у прямому чи переносному значенні вживається аналізоване слово.
7. Навести синоніми до аналізованого слова.
8. Навести антоніми до аналізованого слова.
9. Навести омоніми до аналізованого слова (якщо можливо).
10. Навести **пароніми** до аналізованого слова (якщо можливо).
11. Встановити походження слова (власне українське, запозичене).
12. Встановити межі функціонування (загальноновживане чи обмеженого вживання – діалектне слово, професіоналізм).
13. Належить до активної чи пасивної лексики (застаріле слово, неологізм).
14. Визначити, в якому стилі (стилях) вживається аналізоване слово (міжстильове, стилістично забарвлене).

244. I. Знайдіть у реченні багатозначні слова, з'ясуйте, з якими значеннями вони вживаються. Укажіть, пряме чи переносне значення вони мають у тексті.

Буду я навчатись мови **золотої** у трави-**веснянки**, у гори крутої, в потічка веселого, що постане річкою, в пагінця зеленого, що зросте **смерічкою** (А. Малишко).

II. Виділені слова проаналізуйте за схемою.

245. У рядках слів знайдіть зайве слово (за ознаками: багатозначні слова, омоніми, синоніми, антоніми).

1. Клич, поле, біг, звір, міг.
2. Піраміда, циліндр, трикутник, коло.
3. Сильний, хоробрий, слабкий, ворожий, дружній.
4. Рід, вид, спосіб, дієслово, частка.
5. Радісний, веселий, гордий, сяючий, задоволений.

§ 49. БУДОВА СЛОВА. СЛОВТВІР

Значущі частини слова

Морфема – значуща частина слова.

Корінь – основна морфема, спільна частина споріднених слів, що виражає загальне лексичне значення слова.

Наприклад: роса – росити, росяний, зрощування; ліс – лісник, пролісок, лісовий, лісовик; чесати – зачесувати, заческа; дорога – дорожній, подорож, подорожник.

Префікс – морфема, що стоїть перед коренем і служить для творення нових слів; надає слову нового значення. Наприклад: писати – розписати, переписати, записати; дід – прадід; оцінка – переоцінка.

Суфікс – морфема, що стоїть після кореня і служить для творення слів. Наприклад: роса – росяний; осінь – осінний; учити – учитель; ліс – лісник, лісовий.

Закінчення – морфема, яка служить для зв'язку слів; змінна частина слова при словозміні (відмінкові закінчення) та відмінюванні (особові закінчення). Наприклад: ліс – лісу, лісом, у лісі; вода – води, воді, воду, водою; писати – пищу, пищеш, пище, пищемо, пищете, пищуть.

Сполучний голосний – морфема, яка бере участь у творенні складних слів. Наприклад: пароплав, зорепад.

Нульове закінчення мають змінні слова. Наприклад, іменники у називному чи знахідному відмінках: син, сіль, стукіт.

Не мають закінчення невідмінювані слова. Наприклад, іменники: кафе, бюро, метро, кенгуру; дієслова в неозначеній формі: читати, писати; прислівники: весело, дзвінко; дієприслівники: пишучи, читаючи; дієслівні форми на **-но (-ено)**, **-то**: написано, замкнено, вбито.

Непохідна основа – це первинна основа слова.

Похідна основа – основа, що походить з первинної.

Чиста основа – це основа слова, що не має закінчення. Наприклад: весело, любити, замкнено.

АБВ 246. Дайте відповіді на запитання.

1. На які значущі частини поділяється слово?
2. Що таке корінь, префікс і суфікс?
3. Для чого у словах виділяють основу і закінчення?
4. Що називається змінним і що незмінним словом?
5. Яку характерну ознаку має нульове закінчення?
6. У яких словах не буває закінчення?

247. Зробіть розбір слів за будовою. Визначте типи основ (похідні, непохідні, чисті) і закінчень (іменникове, прикметникове, дієслівне, відмінкове чи особове, нульове).

Круг, круглий, кругом, кружляти, навкруги, кругозір, кругосвітній, довкруг; сон, сонний, безсоння, снитися, приснитися, сонливість, сновидіння; шість, шестеро, шістсот, шістдесят, шостий.

248. Виберіть і запишіть спільнокореневі (споріднені) слова. Зробіть розбір п'яти слів за будовою (за вашим вибором).

Зима, взимку, зимувати, озимина, по-зимовому, зими, зиму, зимовий, зимостійкий; мова, передмова, передумувати, придумувати, передумова, умовляти, замовлення, видумка, думаєш, мовиш, мовлять, мовлення, видумуєш.

249. I. Прочитайте уважно текст. Випишіть з нього цінні поради, як «пізнати самого себе».

ПІЗНАЙ САМОГО СЕБЕ

Коли людина знає свої справжні достоїнства і вади, їй легше домогтися успіху в будь-якій роботі, *визначити* своє місце в колективі, стати кращим.

Спробуй дізнатися, який ти є насправді, без *недооцінок* і переоцінок, пізнай самого себе. Для цього дотримуйся таких правил.

Завжди думай про те, як ставляться до тебе люди. Якщо ти чимось не сподобався друзеві, якщо через тебе страждають батьки, рідні, якщо тобою невдоволені вчителі, ти теж повинен бути *невдоволений* собою. Погано не те, що в твоєму характері є вади, а те, що ти їх не визнаєш, не *виправляєш*.

Хочеш добре знати себе – пробуй свої сили в різних видах діяльності. Не втрачай можливості навчитися нової корисної справи, берися за будь-яке громадське доручення. І що б ти не робив, пам'ятай: чим *різномічніша* діяльність, тим повніше *розвиваються* обдарування і здібності, тим точніше ти можеш відповісти на запитання: «Де мое *покликання*?»

Оцінюй себе за *наслідками* своєї діяльності. Добрі наслідки свідчать про твої достоїнства. Не *звинувачуй* інших, якщо у тебе щось не виходить, шукай причину в самому собі!

Правильно сприймай критику. Пам'ятай: ворог твоїх вад – твій кращий друг. Не вір друзям, які завжди хвалять. Май мужність визнати справедливую критику, і ти придбаєш *справжніх* друзів.

Але критика від критики відрізняється. Тебе можуть назвати маминим *синочком* тільки тому, що не куриш, не лаєшся. Реагувати на таку «критику» – нерозумно (*З часопису*).

II. Проведіть дискусію щодо змісту цього тексту.

III. Випишіть із тексту п'ять виділених курсивом слів і проаналізуйте їх за будовою, використовуючи схематичні зображення будови слова.

Послідовність розбору слова за будовою

1. Слово.
2. Закінчення, його значення (вказівка на граматичне значення роду, числа, відмінка, особи).
3. Основа, характеристика її (з яких значущих частин слова вона складається).
4. Корінь (назвати два-три спільнокореневі слова).
5. Префікс.
6. Суфікс (суфікси).

СПОСОБИ СЛОВОТВОРУ

Спосіб словотвору	Приклади
1. Префіксальний	писати – <i>записати, переписати</i> ; ліс – <i>праліс, дід – прадід</i> ;
2. Суфіксальний	Україна – <i>українець, українка, український</i> ; батько – <i>батьків, батьківський</i> ; написати – <i>написавши</i> ; стука-ти – <i>стукаючи</i> ;
3. Префіксально-суфіксальний	ліс – пролісок ; сирота – осиротіти ; при дорозі – придорожній ;
4. Безсуфіксний (відкидання суфіксів)	бігти – біг ; великий – велич ; переходити – перехід ; вивозити – вивіз , запалити – запал ;
5. Основоскладання і словоскладання	<i>кабмін</i> (кабінет міністрів), <i>пароплав</i> (пара + о + плавати), <i>світогляд</i> (світ + оглядати), <i>праворуч</i> (права + рука), <i>овочесховище</i> (овочі + е + сховище), <i>сонцесяйний</i> (сонце + сяйний (від сяяти));
6. Літерне скорочення слів (абревіатура)	<i>НАН</i> – Національна академія наук, <i>ВНЗ</i> – вищий навчальний заклад;
7. Перехід слова з однієї частини в іншу	<i>молодий</i> (прикметник) чоловік, <i>молодий</i> з <i>молодою</i> (іменники) обвінчалися в церкві; <i>коло</i> (іменник) – <i>коло</i> (прийменник) школи; <i>навколо</i> (прислівник) – <i>навколо</i> (прийменник) школи;
8. Шляхом злиття слововосполучення	<i>добранич</i> – добра + ніч; <i>Перебийніс</i> (прізвище) – перебий + ніс; <i>нісенітний</i> – ні се ні те; <i>сьогодні</i> – сього дня; <i>мабуть</i> – має бути; <i>очевидно</i> – очам видно;

Спосіб словотвору	Приклади
9. Шляхом переосмислення значення слова	<i>супутник</i> – людина, що йде поруч в дорозі і <i>супутник</i> – літальний апарат; <i>корінь</i> – важлива частина рослини і <i>корінь</i> – значуща частина слова; <i>вовк</i> – звір і <i>Вовк</i> – прізвище.

250. Використовуючи суфікси *-ар, -ик, -ець, -тель*, утворіть іменники. За допомогою суфіксів *-н-, -ов-, -еньк-, -есеньк-* утворіть прикметники.

Учити, косити, співати, степовий, січковий, закон, осінь, бузок, гарний, тонкий, барвінок, жати, шити, білий, терен.

251. Визначте твірні основи, утворіть від них нові слова, запишіть їх, вказавши спосіб словотвору.

Розказати, печиво, печений, спекти, підказати, казка, гратися, гра, зігрівати, згадка, відгадка, загадка, згадувати, запис, перепис, правопис.

252. Проаналізуйте слова, використовуючи схему словотвірного розбору.

Далеко, низький, літопис, наречений, мороз, білявий, за-великий, праліс, гривня, далеч, післязавтра, зорепад.

Послідовність словотвірного розбору

1. Слово.
2. Слово, від якого утворено дане слово.
3. Твірна основа.
4. Словотвірні значущі частини слова (префікси, суфікси, основи, сполучні голосні *-о-, -е-*).
5. Спосіб творення (суфіксальний, префіксальний, префіксально-суфіксальний, безсуфіксний, складання основ, скорочення слів, злиття словосполучень, перехід однієї частини мови в іншу).

§ 50. РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

Переклад тексту художнього стилю (з кількома діалогами)

253. Перекладіть українською мовою текст художнього стилю. Які ознаки художнього стилю є у тексті? Зверніть увагу на засоби передавання чужого мовлення. Випишіть з тексту оригіналу і тексту-перекладу по два приклади слів, що є різними повнозначними частинами мови (іменники, прикметники, дієслова, займенники та прислівники).

PUIUL

Când l-a găsit, când i-a văzut aripa ruptă, a înțeles că era pierdută, dar și-a ascuns durerea.

De-atunci au început zile triste pentru bietul pui. Abia se mișca cu aripa târâș după dânsul. Se uita cu ochii plânși, cum frații lui învățau să zboare dimineața și seara, iar noaptea, când ceilalți adormeau sub aripa mamei, el o întreba cu spaimă:

– Mamă, nu e așa că o să mă fac bine? Nu e așa c-o să merg și eu să-mi arăți cetăți mari și râuri, și marea?

– Da, răspundea prepelița, silindu-se să nu plângă.

Și a trecut vara. În locul zilelor mari și frumoase, au venit zile mici și posomorâte, a început să cadă bruma și să se rărească frunza lăstarului. Pe înserate se vedeau rândunici întârziate, zburând în rasul pământului, ori pâlcuri de alte păsări călătoare, iar în tăcerea nopților friguroase se auzeau strigătele cocorilor,

mergând toate în aceeași parte, către miazăzi.

... A zburat cu puii zdraveni, pe când cel rănit striga cu deznădejde:

– Nu mă lăsați, nu mă lăsați!

A încercat să se târască după ei, dar n-a putut și a rămas în loc, urmărindu-i cu ochii, până au pierit în zarea despre miazăzi (Ioan Al. Brătescu-Voinești).

§ 51. ЧАСТИНИ МОВИ

254. Прокоментуйте таблицю, дайте визначення кожній із частин мови.

ЧАСТИНИ МОВИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Повнозначні (самостійні)						Службові			Вигук		
змінні				незмінні							
іменник	прикметник	числівник	займенник	дієслово	дієприкметник (форма дієслова)	прислівник	дієприслівник (форма дієслова)	дієслівна форма на -но, -то	прійменник	сполучник	частка

255. Перепишіть текст у зошити, підбравши до нього заголовки. Надпишіть над кожним словом, якою частиною мови воно є.

Ранками зустрічав Тарас схід сонця на ниві. Перші промені сонця радо вітали його, поволі народжуючи тепло. Кожна білинка наповнювалася ним, вбираючи живлющі соки, переливала їх у прикрасу землі. Зором художника і душою хлібороба сприймав барви тієї краси, щоб потім торкнутися до неї пензлем і перенести на полотно народження погожих днів. Підіймаючись над обрієм, сонце дарує наповнені теплом нові й нові щедроті. Душа художника розквітала в пізнанні нових дарунків сонця (*І. Пільгук*).

Іменник

Іменник – повнозначна частина мови, що означає предмети і відповідає на запитання *хто? що?*

256. Випишіть з тексту іменники та проаналізуйте їх за схемою морфологічного розбору іменника.

Прямо над нашою хатою пролітають лебеді. Вони летять нижче розпатланих¹ хмар і струшують на землю бентежні звуки далеких дзвонів. Дід говорить, що так співають лебедіні крила. Я придивляюсь до них, прислухаюсь до їхнього співу, і мені теж хочеться полетіти за лебедями. І радість, і смуток, і срібний передзвін огортають мене своїм снуванням² (*М. Стельмах*).

¹ *Розпáтланий (розпатлани)* – який має вигляд окремих пасом або клаптів (про хмари).

² *Снування* (від снувати) – a forfoti, a mişuna.

Схема морфологічного аналізу іменника як частини мови

1. Аналізована словоформа.
2. Початкова форма.
3. Назва загальна чи власна.
4. Назва істоти чи неістоти.
5. Значення конкретне чи абстрактне.
6. Рід.
7. Число.
8. Відмінок.
9. Відміна і група.
10. Синтаксична функція у реченні.

257. I. Прочитайте текст, перекажіть його. Випишіть з тексту п'ять іменників, які належать до різних (чотирьох) відмін.

У СТЕПУ

Гарно тут стояти отак після доброї роботи і дивитись на зораний лан.

«От земля!» – подумав Микола з гордістю. Поблизу, за білястими стернями, темно зеленіє розкішна лісосмуга. Ліс, а не лісосмуга! Краса і гордість нашого степу. Подумалось, що незабаром відкриття полювання. Треба подивитись, що в ній є, в цій славній лісосмузі.

Микола обережно випростався і, розсуваючи гілля рукою, пішов далі. На самому виході з лісосмуги він почув дивні звуки... Микола не повірив своїм очам: за кілька кроків від нього йшов величезний сірий птах. Йшов, сторожко випроставши довгу ший, пильно вдивляючись поперед себе. На

спині, на шиї і на крилах він ніби припав іржею, а голова була темна, і вже зовсім чорні, колючі, мов у kota, мав вуса. «Це дрохвич», – подумав Микола. А перелякане дрохвеня припало до землі і сіріло між стернею невеликою грудкою. Дрохва-мати розпустила крила по землі, прагнучи захистити своє дитя (За О. Сизоненком).

II. Пригадайте, які іменники не належать до жодної з відмін.

III. Знайдіть у тексті опис птаха, випишіть його, усно поясніть розділові знаки.

258. Утворіть з наведеними словами словосполучення, узгодивши прикметники (див. довідку) з іменниками в роді та числі. Запишіть їх. (Рід невідомий для вас слів визначте за допомогою словника).

Зразок: повноводна Конго (ж. р.); нове піаніно (с. р.).

Конго (річка), піаніно, кашне, поні, какаду, Тбілісі (місто), кенгуру, Ері (озеро), Ай-Петрі (гора), маестро, місіс, пані, шимпанзе, депо, меню, пюре, колібрі, Сочі (місто).

Довідка: повноводний, симпатичний, високий, чубатий, маленький, новий, теплий, красивий, австралійський, щоденний, старий, крихітний, далекий, розумний, знайомий, глибокий, смачний, сонячний.

259. Від іменників утворіть форми родового відмінка однини і запишіть їх. Поясніть відмінкові закінчення однини.

Іменник, журнал, суддя, інженер, дуб, токар, Кобзар, Гончар, міст, стіл, зошит, Париж, Львів, Київ, хор, вітер, університет, бібліотекар, секретар, степ, біль.

260. Визначте приналежність іменників до певних відмін. Провідмініайте в однині і множині по одному іменнику, які належать до різних відмін. Поясніть правопис відмінкових закінчень. (Увага до роду іменника!)

Кріль, породілля, насіння, плем'я, стаття, доповідь, радість, кроля, кролиця, вогнище, жовч, харч, знання, біль, суддя, листоноша, ім'я, свічка, школяр, плече.

Прикметник

Прикметник – повнозначна частина мови, що називає ознаки предметів і відповідає на запитання *який? яка? яке? які? чий? чия? чие? чий?*

261. Скориставшись схемою аналізу прикметника як частини мови, пригадайте визначення і граматичні ознаки. Наведіть приклади прикметників.

Схема морфологічного аналізу прикметника як частини мови

1. Аналізована словоформа.
2. Початкова форма.
3. Розряд за значенням (якісний, відносний чи присвійний).
4. Ступінь порівняння (для якісних прикметників).
5. Повна чи коротка форма.
6. Рід.
7. Число.
8. Відмінок.
9. Група відмінювання (тверда чи м'яка).
10. Синтаксична функція у реченні.

- 262.** I. Випишіть з тексту у три колонки прикметники (якісні, відносні та присвійні). За власним вибором два з них проаналізуйте за схемою.

РАНОК

Миколка прокинувся рано. Досвітня прохолода вливалася у відчинене вікно, повітря було густе і сине. Півні вістували¹ народження нового дня. Передчуття чогось незвичайного, радісного і давно бажаного виповнювало дитяче серце.

Батько Миколчин ще спав, розметавши² руки, дихав рівно і широко, як богатир із дідових казок.

Прямо від порога кучерявився густий спориш, вдень темно-зелений, а нині сизуватий від роси. Перестрибуючи з ноги на ногу, Миколка підбіг до невисокої, наповненої до країв дощовою водою дубової бочки і занурив у воду личко. Як легко і свіжо почуваєшся після такої купелі! (За Б. Чіном).

II. Від якісних прикметників утворіть, де це можливо, форми вищого і найвищого ступенів. Якісні прикметники, від яких неможливо утворити ступені порівняння, випишіть в окрему групу, з'ясуйте, чому саме ці прикметники не мають ступенів порівняння.

Числівник

Числівник – повнозначна частина мови, яка називає кількість предметів або порядок їх при лічбі й відповідає на запитання *скільки? котрий?*

- 263.** Скориставшись схемою аналізу числівника як частини мови, пригадайте його визначення і граматичні ознаки. Наведіть кілька прикладів числівників (по три-чотири), які належать до різних розрядів.

Схема аналізу числівника як частини мови

1. Аналізована словоформа.
2. Початкова форма.
3. Розряд за значенням (кількісний, порядковий).
4. Група за будовою (простий, складний чи складений).
5. Рід (якщо є).
6. Число (якщо є).
7. Відмінок.
8. Синтаксична функція у реченні.

¹ *Вістувати* – подавати звістку, повідомляти.

² *Розметати* – тут: широко розвести.

- 264.** Випишіть з одного обраного вами тексту дві-три цифри, запишіть їх словами і зробіть морфологічний розбір.

I. Є у Біблії такий сюжет. Мойсей виводить з єгипетського рабства свій народ. 40 років водить його по пустелі. І тільки по тому створює власну державу. Чому саме 40? Чому не 10, 50, 100 років? А тому, що саме через 40 років відбувається зміна поколінь. Вмирають ті, хто ніс у собі раба, виростає нове покоління, яке в змозі створити власну державу. Нам не треба стільки чекати. Ми не утворюємо, а відроджуємо Батьківщину. Почалось третє тисячоліття. Ми, молоде покоління, набираємо сил (*З учнівського твору*).

II. Ранком 29 січня 1918 року на станції Крути, що під Києвом, розпочався нерівний бій кількох сотень студентів Київського студентського куреня¹ з добре озброєним багатотисячним більшовицьким військом, надісланим для розправи з українським урядом. Понад 300 юнаків, майже дітей, полягло тут, самовіддано захищаючи Українську державу. Поховано юних героїв на Аскольдовій могилі в Києві. Пам'ять про них житиме повік (*За Л. Старицькою-Черняхівською*).

- 265.** Складіть речення з числівниковими словосполученнями і запишіть їх.

Чотири будинки, тижнів два, трое селян, трьох братів, півтора місяця, шістдесяті учням, півтори зміни, мільйон гривень, двоє воріт, одна десята площі, два гірських озера.

Займенник

Займенник – це повнозначна частина мови, яка лише вказує на предмети, ознаки чи кількість, але не називає їх.

- 266.** Скориставшись схемою аналізу займенника як частини мови, пригадайте його визначення і граматичні ознаки. Наведіть приклади займенників, які належать до різних розрядів.

РОЗРЯДИ ЗАЙМЕННИКІВ ЗА ЗНАЧЕННЯМ

Розряд	Займенники	Приклади
Особові	1-ша ос. – <i>я, ми</i> 2-га ос. – <i>ти, ви</i> 3-тя ос. – <i>він, вона, воно, вони</i>	Якби ви з нами подружились, багато б дечому навчилися (<i>Т. Шевченко</i>).
Зворотний	<i>себе</i>	Знай собі ціну!

¹ *Курінь* – тут: у роки громадянської війни – військова частина антиреволюційного козацтва.

Присвійні	<i>мій, наш, твій, ваш, свій, його, її, їх (їхній)</i>	Твій теплий лист підтримав мене у скрутну хвилину.
Питальні	<i>хто? що? який? чий? котрий? скільки?</i>	За ким сумуєш, моя сестричко?
Відносні	<i>хто, що, який, чий, котрий, скільки</i>	Картина, котру він побачив, вразила його.
Означальні	<i>весь, сам, самий, всякий, кожний,</i>	Я ловлю кожен твій усміх. За мир у всьому світі!
Вказівні	<i>той, цей, такий, стільки</i>	Хто з народом, той не умирає (В. Сосюра).
Заперечні	<i>ніхто, ніщо, ніякий, нічий, нікотрий, ніскільки</i>	Ніщо не підносить вище правди (Народна творчість).
Неозначені	<i>хтось, щось, хто-небудь, що-небудь, будь-що, будь-хто, який-небудь, чий-небудь, скільки-небудь, дехто, децо, деякий, дечий, хтозначий, казна-який та ін.</i>	Заграйте, будь-ласка, щонебудь! У когось розуму не позичити (Народна творчість). Дідусь щоразу заводив мову про якісь пригоди.

Схема аналізу займенника як частини мови

1. Аналізована словоформа.
2. Початкова форма.
3. Розряд за значенням (особовий, зворотний, присвійний, вказівний, означальний, питальний, відносний, неозначений, заперечний).
4. Рід.
5. Число.
6. Відмінок.
7. Синтаксична функція.

267. Випишіть з одного із текстів займенники та, скориставшись схемою аналізу займенника як частини мови, зробіть повний морфологічний аналіз займенників різних за значенням розрядів.

I. Запорізькі козаки відіграли дуже велику роль у нашій історії. Упродовж більше як двох століть вони обороняли

Україну перед усіма ворогами. Як справжні християнські лицарі, вони при кожній нагоді засвідчували їй свою вірність (*З підручника*).

II. Мої діти тиждень тому переступили поріг школи, і ось ми починаємо з ними перший труд. Перед нами кілька квадратних метрів якогось пустиря – землі, на якій ніколи нічого не росло. Наша мрія – виростити хліб на пустирі. Це пробуджує в серцях дітей сили, які допомагають їм долати труднощі (*В. Сухомлинський*).

Дієслово

Дієслово – це повнозначна частина мови, яка називає дію або стан предмета як процес і відповідає на запитання *що робити? що зробити?*

- 268.** Назвіть основні граматичні ознаки дієслова, скориставшись схемою аналізу цієї частини мови. Наведіть приклади дієслівних форм (особової форми, неозначеної форми, дієприкметників, дієприслівників і дієслівної форми на *-но(-ено), -то*).

Схема аналізу дієслова як частини мови

1. Аналізована словоформа.
2. Початкова форма.
3. Вид (доконаний або недоконаний).
4. Перехідне чи неперехідне.
5. Спосіб (дійсний, умовний, наказовий).
6. Час (теперішній, минулий чи майбутній).
7. Особа (або рід).
8. Число.
9. Дієвідміна.
10. Синтаксична роль.

- 269.** Від поданих дієслів утворіть форми наказового способу (2-ї особи однини і множини; 1-ї особи множини; 3-ї особи однини і множини (описові форми)).

Зразок: співати – співай (*ти*), співайте (*ви*); співаймо (*ми*); хай (нехай) співає (*він, вона, воно*), хай (нехай) співають (*вони*).

Бігти, стояти, мовчати, не кричати, допомагати, знати.

- 270.** Від дієслів утворіть форми умовного способу чоловічого, жіночого та середнього роду та форми множини. Уведіть одну з форм кожного з дієслів у речення.

Зразок: ходити – ходив би, ходила б, ходило б, ходили б; не спішити – не спішив би, не спішила б, не спішило б, не спіши-

ли б; повернутися – повернувся б, повернулася б, повернулося б, повернулися б.

Могти, допомогти, не спізнитися, читати, сподіватися, снитися, сушити.

271. I. Прочитайте текст. Перекажіть, що вам запам'яталось з настанов автора.

II. Випишіть з тексту п'ять дієслівних форм і, скориставшись схемою аналізу дієслова як частини мови, зробіть їх повний морфологічний аналіз.

УМІННЯ СЛУХАТИ

Кажуть, що добре виховану людину можна впізнати по тому, як вона слухає. Уміння вислухати співрозмовника, не перебиваючи його, вислухати до кінця, навіть якщо ви не згодні з ним, – це одна із загальних ознак тактовної людини. До речі, слово «такт» походить з латинської мови, в якій воно мало два значення: «дотик» і «почуття».

Тактовність починається з уміння поводитися з кожною людиною залежно від її душевного стану. Вміння вчасно увійти до кімнати чи вийти з неї, мовчати, коли розмова була б зайвою і нав'язливою. Вміння відчувати людину, начебто доторкнувшись до неї душею. Все це разом – вміння вислухати людину.

Усі, мабуть, помічали, що, дослухавши свого співрозмовника до кінця, ви добре його зрозуміли.

Скільки ж часу, зусиль, нервів заощаджує звичайне уміння уважно і ввічливо, не перебиваючи, вислухати когось. Тож навчіться слухати! (За А. Коваль)

272. Запишіть дієслова у формі 2-ї особи однини теперішнього часу. Пригадайте, які дієслова належать до I дієвідміни, а які – до II дієвідміни. Поясніть правопис особових закінчень дієслів.

Зразок: виконувати – виконуєш, спати – спиш, стояти – стоїш, вчитися – вчишся, їсти – їси.

Виконувати, спати, стояти, вчитися, їсти, пекти, ліпити, працювати, полішувати, любити, співати, знати, бити, писати, читати, згадувати, благословляти, котити, бігти, розливати, лити, малювати, слухати, говорити, спинятися, рухатися, дивитися, спотикатися, вітатися, поводитися, каятися, навчатися, дивуватися.

Особові закінчення дієслів

I дієвідміна

Однина

1-ша ос. (я) – у (-ю)

2-га ос. (ти) – -еш (-єш)

3-тя ос. (він, вона, воно) – -е (-є)

Множина

1-ша ос. (ми) – -емо (-ємо)

2-га ос. (ви, Ви) – -ете (-єте)

3-тя ос. (вони) – -уть (-ють)

II дієвідміна

Однина

1-ша ос. (я) – у (-ю)

2-га ос. (ти) – -иш (-їш)

3-тя ос. (він, вона, воно) – -ить (-їть)

Множина

1-ша ос. (ми) – -имо (-їмо)

2-га ос. (ви, Ви) – -ите (-їте)

3-тя ос. (вони) – -ать (-ять)

Форми дієслова: дієприкметник і дієприслівник

Дієприкметник – це форма дієслова, яка поєднує в собі ознаки дієслова та прикметника: вид, час, рід, число, відмінок.

- 273.** Скориставшись схемою аналізу дієприкметника як форми дієслова, пригадайте його визначення і граматичні ознаки. Наведіть приклади дієприкметників і речень з дієприкметниковими зворотами.

Схема аналізу дієприкметника як форми дієслова

1. Аналізована словоформа.
2. Початкова форма.
3. Активний чи пасивний.
4. Вид (доконаний або недоконаний).
5. Час (теперішній або минулий).
6. Рід.
7. Число.
8. Відмінок.
9. Синтаксична роль у реченні.

- 274.** Випишіть з речень п'ять дієприкметників різного виду і часу та проаналізуйте їх за схемою. Окремо випишіть два-три речення з дієприкметниковими зворотами, вкажіть їхню синтаксичну функцію та поясніть розділові знаки при їх відокремленні.

1. На подзьобаному дощем піску залишилися відбитки босих ніг (А. Шиян). 2. Лиш глибокі морщини і побіліле волосся свідчили, скільки він перетерпів (І. Франко). 3. Пісня по волі давно не літала, приборкана тугою, жалем пририта

(*Леся Українка*). 4. Я тобі зимові дні сріблясті заплету в сивіючу косу (*Д. Павличко*). 5. Задуманий вами маневр – це щось незрівнянне у військовій науці (*М. Шеремет*). 6. І в дорогу далеку ти мене на зорі проводжала і рушник вишиваний на щастя дала (*А. Малишко*). 7. І, залитий хвилею спогадів, під монотонний акомпанемент дощу старий Сірко розповідав про дивну мандрівку навколо світу та про життя на Україні колись (*І. Багряний*).

275. Від дієслів утворіть форми дієприкметників, використовуючи суфікси **-ач(ий), -яч(ий), -уч(ий), -юч(ий), -н(ий), -ен(ий), -т(ий), -л(ий)**. Зверніть увагу на правопис дієприкметникових форм.

Зразок: лежати – лежачий, стояти – стоячий, писати – пишучий, знати – знаючий, згадати – згаданий, зберегти – збережений, збивати – збитий, посівіти – посивілий.

Сказати, говорити, відрізати, оббити, розвести, скосити, змити, розкривати, побілити (*хату*), побіліти (*стати білим*).

Увага!

У дієприкметникових формах не буває подвоєння приголосних: *написаний, сказаний, збережений, підписаний, сформований, записаний, складений, скошений, замріяний, загорнений.*

Дієприслівник – це незмінна форма дієслова, яка називає другорядну дію порівняно з основною дією того самого предмета. У реченні виступає обставиною.

Схема аналізу дієприслівника як форми дієслова

1. Аналізоване слово.
2. Вид (доконаний, недоконаний).
3. Час (теперішній, минулий).
4. Перехідний або неперехідний.
5. Синтаксична функція в реченні.

276. Від дієслів утворіть дієприслівники за допомогою суфіксів **-учи, -ючи, -ачи, -ячи, -ячи(сь), -ши, -вши, -вши(сь)**. Складіть з ними дієприслівникові звороти та введіть у речення.

Зразок: прощатися – прощаючись, попроситися – попросившись, стояти – стоячи, писати – пишучи.

Прощаючись з мамою, він поцілував її руки.

Прощатися, попроситися, стояти, писати, боятися, перебігти, наливати, налити, спекти, випікати, допомогти, допомагати.

ти, читати, прочитати, зберігати, співати, заснути, збирати, зібрати, втомитися.

277. Запишіть речення і підкресліть дієприслівники та дієприслівникові звороти. Дієприслівники проаналізуйте за схемою. Визначте синтаксичну функцію дієприслівників і дієприслівникових зворотів.

I. 1. Чайка скиглить літаючи, мов за дітьми плаче (*Т. Шевченко*). 2. Не доклавши рук, нічого не матимеш (*Народна творчість*). 3. Не хвались, не знаючи остаточного результату (*З часопису*).

II. 1. А дівчина щось марила у сні, посміхаючись. 2. Григорій мовчки опустився на коліна, важко схиливши голову. 3. Вмить витерши сльози, мати зняла ікону – ще своє благословення – і, намагаючись бути веселою (щоб була ж дочка щаслива), благословила Наталку (*З творів І. Багряного*).

278. Перетворіть дієслова двох обраних вами речень на дієприслівники.

Зразок: Я малюю і насолоджуюся красою. – Малюючи, я насолоджуюся красою. Я малюю, насолоджуючись красою.

1. Я засушую квітку і взимку бачу літо. 2. Ми сидимо в парку і слухаємо спів птахів. 3. Він читав книжки і мріяв про навчання в університеті. 4. Ти лежиш горілиць на землі і милуєшся хмарками. 5. Лектор виступає перед аудиторією і хвилюється. 6. Мати вишивала і співала.

Дієслівні безособові форми на *-но(-ено), -то*

Незмінна дієслівна безособова форма на *-но(-ено), -то* виступає головним членом односкладного безособового речення.

Схема аналізу дієслівної безособової форми на *-но(-ено), -то*

1. Аналізована словоформа.
2. Вид (доконаний або недоконаний).
3. Перехідність або неперехідність.
4. Синтаксична функція в реченні.

279. Випишіть з речень дієслівні безособові форми на *-но(-ено), -то* та проаналізуйте їх за схемою розбору.

1. Надходило Різдво. В Україні з цим святом пов'язано безліч різних прикмет, звичаїв, легенд і обрядів (*З. Тулуб*).

2. Боже! За віщо так рученьки зв'язано? (*П. Грабовський*).
 3. У деяких державах світу статус українців закріплено законодавчо (*З часопису*). 4. Вам казано – любіть братів! (*Олександр Олесь*). 5. Як мені даровано багато! (*В. Симоненко*). 6. Їхні імена несправедливо забуто (*З часопису*). 7. Багато згадано, а ще більше забуто... (*О. Жук*). 8. Зерно уже скошено і висушено (*З часопису*).

280. Від неозначеної форми дієслова утворіть безособові форми на **-но(-ено)**, **-то**. Складіть з чотирма із них речення та запишіть у зошити.

Зразок: вручити – вручено; забути – забуто; сказати – сказано.

Знайти, посіяти, відчинити, описати, пов'язати, прив'язати, завести, завезти, заборонити, закрити, накрити, переписати, дарувати, подарувати, пофарбувати, відправити, надіслати, скоротити.

281. Випишіть з текстів (на вибір) дієприкметникові, дієприслівникові форми та форми на **-но(-ено)**, **-то**. Проаналізуйте їх, скориставшись схемами аналізу відповідних форм дієслова. Випишіть речення з дієприкметниковими та дієприслівниковими зворотами, поясніть розділові знаки.

І. МАРІЇНСЬКИЙ ПАЛАЦ У КИЄВІ

Маріїнський палац у Києві – пам'ятка історії, містобудування й архітектури. Його споруджено в середині XVIII століття.

Палац розташований у центрі столиці, звідки відкриваються безмежні простори Задніпров'я. Звідси близько до святинь

Києво-Печерської лаври. Палац, оточений чудовим парком, закладеним 1710 року. У його насадженнях тоді переважали плодові дерева й кущі, що було продовженням давньоруської традиції в садово-парковому мистецтві.

Палац споруджений за проектом архітектора Растреллі. Він прославився ще за життя як творець багатьох величних та оригінальних за своїм вирішенням споруд. Архітектура палацу вражає багатством орнаментів, масок, ваз. Ще більшої виразності надає йому композиція – поєднання білого декору на інтенсивному бірюзовому тлі стін.

Ця споруда є одним із найкращих прикладів поєднання палацової та паркової архітектури. Незважаючи на численні перебудови та зміни, у пам'ятці збережено первинні риси архітектури стилю бароко (За О. Ламоною).

II. ЧАРІВНИЦІ З ВИЖЕНКИ

У Карпатах, як стверджують стародавні легенди й перекази, мешкають різні чарівні створіння – добрі й злі, гарні і страшні. В дитинстві всі ми вірили в це. Та з роками, набуваючи життєвого досвіду, ми ставимося до народної міфології зі скепсисом і зверхньою посмішкою. Однак насмілимося стверджувати, що живуть-таки в горах, зокрема в славній Виженці, справжні чарівниці, здатні творити диво.

Це – не перебільшення. Бо коли дивишся на вишивки Марії Гудими, Марії Клим, Євдокії Яремчук, то не віриш, що таку красу могло бути створено людськими руками. Чудові рушники, сорочки, серветки, скатерки, вишиті їхніми руками, яскраві килими вражають і зачаровують феєрією барв та узорів, яскравим гуцульським колоритом, тонким майстерним виконанням. Продовжуючи стародавні традиції народної вишивки, майстрині з Виженки збагатили свою творчість вишиванням ікон, портретів, натюрмортів.

Коли Бог обдаровує людину талантом, то цей талант найчастіше буває різностороннім. Майстрині збирають гуцульський фольклор і літературні твори про рідну Вижниччину та Виженку. Вони – часті гості і в місцевій школі, де вчать дітлахів основам традиційної народної вишивки. А ще вишивальниці постійно проводять мистецькі вечори, знайомлячи гостей Виженки не лише з власними творами, а й розповідаючи про інших талановитих односельчан і визнаних земляків, які прославили наш край, читають вірші й оповідання, ведуть розмови про народне мистецтво Гуцульщини (З газети).

Прислівник

Прислівник – повнозначна незмінна частина мови, яка характеризує дію, стан або ознаку, названі дієсловом, прикметником, іншим прислівником або, рідко, іменником. У реченні найчастіше виступає обставиною, рідше – присудком, головним членом односкладного речення чи вставним словом.

- 282.** Скориставшись схемою аналізу прислівника, перекажіть його визначення і назвіть граматичні ознаки. Наведіть приклади прислівників.

Схема аналізу прислівника як частини мови

1. Аналізоване слово.
2. Розряд і група за значенням (*якісно-означальний* – способу дії чи *обставинний* – місця, часу, причини, мети, міри та ступеня).
3. Ступінь порівняння (для якісно-означальних прислівників).
4. Синтаксична функція в реченні (обставини, присудка, головного члена односкладного речення, вставного слова).

- 283.** Спишіть речення. Підкресліть прислівники, усно вкажіть розряд і групу за значенням та синтаксичну роль.

1. По сьогодні залишається таємницею здатність птахів орієнтуватися під час мандрівок, особливо вночі (*З часопису*).
 2. Пізно ввечері хлопці поверталися з худобою додому (*А. Голловко*).
 3. Добре роби – добре й буде (*Народна творчість*).
 4. На схилах мальовничої балки солодко пахнуть налиті сонцем чебреці (*І. Цюпа*).
 5. На жаль, батька вдома не було.
 6. Надворі було прохолодно.

- 284.** Спишіть прислівники, поділивши їх на групи за походженням: відприкметникові, відіменникові, відчислівникові, відзайменникові, віддієслівні. У дужках зазначте слова, з яких прислівники утворено.

Востанне, стиха, надвечір, скраю, начетверо, всюди, благаюче, замолоду, попереду, заодно, верхи, десь, навприсядки, задовго, прекрасно, спросоння, додому, назло, швидко, лежма, по-людськи, вдвічі.

- 285.** Виразно прочитайте текст. Випишіть з нього цитати, які можна використати у творі-мініатюрі на тему «Хто такі інтелігенти?» Знайдіть у тексті прислівники та усно проаналізуйте їх.

ПРО ІНТЕЛІГЕНТНІСТЬ

Людина повинна бути інтелігентна. А якщо у неї професія не вимагає інтелігентності? А якщо вона не змогла одержати

освіту; так склались обставини? А якщо навколишнє середовище не дає змоги? А якщо інтелігентність зробить її «білою вороною» серед співробітників, друзів, рідних, просто заважатиме зближенню з іншими людьми?

Ні, ні і ні! Інтелігентність потрібна за всіх обставин. Вона потрібна і для інших, і для самої людини.

Але передусім визначимо, що таке інтелігентність, а потім – чому вона пов'язана із заповіддю довголіття.

Багато хто думає: інтелігентна людина – це та, яка багато читала, одержала гарну освіту (і навіть переважно гуманітарну), багато подорожувала, знає кілька мов.

А між тим можна мати все це і бути неінтелігентним, і можна нічого цього не мати в переважній більшості, а бути все-таки внутрішньо інтелігентною людиною.

Інтелігентність не лише в знаннях, а і в здатності до розуміння іншого. Вона проявляється в тисячі й тисячі дрібниць: в умінні сперечатись, не втрачаючи поваги; в умінні непомітно (саме непомітно) допомогти іншому; берегти природу, навіть у звичці скромно

поводитись за столом, не смітити навколо себе – не смітити недопалками або лайкою, чужими нам ідеями (це теж сміття, та ще й яке!).

Інтелігентність – це здатність до розуміння, до сприйняття, це ставлення до навколишньої природи і до людей.

Інтелігентність треба в собі розвивати, тренувати – тренувати душевні сили, як тренують фізичні. А тренування можливе й необхідне за будь-яких умов. Що тренування фізичних сил сприяє довголіттю – це зрозуміло. Значно менше зрозуміле те, що для довголіття необхідне тренування і духовних та душевних сил.

Справа в тому, що зла реакція на навколишнє, грубість і нерозуміння навколишнього – це ознака душевної і духовної слабості, людського невміння жити... Штовхається в переповненому автобусі – слабка й нервова людина, яка реагує на все неправильно. Влаштовує сварки з сусідами – теж людина, яка не вміє жити. Естетично несприйнятлива – теж людина

нешасна. Не вміє зрозуміти іншого, вічно ображається на інших – теж людина, яка збіднює своє життя і заважає жити іншим. Душевна слабкість призводить до слабкості фізичної. Я не лікар, але я в цьому переконаний. Довголітній досвід мене в цьому переконав.

Привітність і доброта роблять людину не лише фізично здоровою, а й красивою. Так – красивою.

Соціальний обов'язок людини – бути інтелігентною. Це обов'язок і перед самим собою. Це запорука її особистого щастя і «аури» (від гр. аура – *подих*), доброзичливості навколо неї і до неї (зверненої до неї).

... Будьмо довголітні як люди і як народ! (Д. Лихачов).

ПРАВОПИС ПРИСЛІВНИКІВ

Правило	Приклади
1. Написання складних прислівників: <i>разом</i>	<i>знову, завбільшки, вдень, вкрай, очевидно, dopізна, щохвилини, анічогісінько, відтепер (але: на сьогодні, на добраніч, на завтра);</i>
<i>окремо</i>	<i>на жаль, на щастя, день у день, з року в рік, в основному, тим часом;</i>
<i>через дефіс</i>	<i>далеко-далеко, пліч-о-пліч, більш-мени, коли-небудь, будь-де, все-таки, по-перше, по-друге, по-моєму;</i>
2. О, е в прислівниках	<i>пізно, нездоланно, рішуче, терпляче;</i>
3. Нн у прислівниках	<i>навмання, спросоння, зрання, натхненно, законно;</i>
4. Не, ні в прислівниках	<i>не холодно, а тепло; недаремно, нестерпно, незрозуміло; нізащо, ніде, ніяк.</i>

286. Розкриваючи дужки, напишіть в реченнях прислівники правильно, поясніть написання (якщо важко згадати, зверніться до словника).

1. Поети славили в піснях (від)давна Україну (*Леся Українка*). 2. Поїзд посувався (по)малу (*В. Собко*). 3. Пішло все (по)старому та (по)давньому: козаки й старшина зажили в злагоді (*Панас Мирний*). 4. (До)речі, публікація книжки коштуватиме

(не)дорого (*З часопису*). 5. (На)вмісне ми (ні)коли не шукали собі веселощів, ми їх відкладали (на)далі (*С. Васильченко*). 6. (До)пізна було чути гомін на селі (*А. Свидницький*). 7. Печаль моя торкнула (в)перше слово, як той кобзар торкав свою струну (*Л. Костенко*).

287. Уважно прочитайте прислівники у формі вищого ступеня. Складіть речення з трьома прислівниками у формі вищого ступеня (за власним вибором) і запишіть їх. Пригадайте, прислівники якого розряду можуть утворювати ступені порівняння.

Дешево – дешевше, гостро – гостріше, мудро – мудріше, весело – веселіше, близько – ближче, глибоко – глибше, швидко – швидше, тонко – тонше, широко – ширше, високо – вище, дорого – дорожче, вузько – вужче, низько – нижче, погано – гірше, добре – краще, багато – більше, рішуче – рішучіше (більш рішуче), зручно – зручніше (більш зручно), приязно – більш приязно, винахідливо – більш (менш) винахідливо, строго – більш (менш) строго.

Зверніть увагу на наголошення прислівників!

**Запам'ятайте слова,
які ви, можливо, досі наголошували інакше**

Ніко́ли і ні́коли, і́нколи, поде́куди, те́мно, воро́же, дале́ко, шаноблі́во, випадко́во, задово́льно, замо́жно, навмі́сно, недале́ко, принагі́дно, ве́село, ви́соко, го́лосно, гли́боко, де́шево, до́рого, хо́лодно, ши́роко, зве́чора, догорі́, напоча́тку, щове́чора, щоно́чі, щоти́жня, допі́зна, відда́вна, донеда́вна, о́сторонь, назо́вні, зо́бла, зне́хотя.

Посміхніться!

ЩО БУЛО ВНОЧІ І ЩО ВРАНЦІ?

Вночі сільські гуляки та бешкетники
в сільраді поламали геть штахетники.
Пес хап за ногу одного – зловив,
та так, що той від болю аж завив.
Впізнав собака – не чужий інок,
а крупного Начальника Синок.
А вранці і начальство не прийшло...
Списали шкоду всю на НЛО.

О. Лукул

Службові частини мови

- 288.** Прочитайте текст. Знайдіть у ньому службові частини мови і, скориставшись схемами морфологічного аналізу на наступних сторінках (прийменника, сполучника і частки), пригадайте визначення цих частин мови і назвіть їх функції у цьому тексті.

ПЕРШІ УКРАЇНСЬКІ КНИГИ

Першим українським книгам майже тисяча років! Що це за книги? Хто їх написав? До сьогодні їх дійшло небагато, а точніше – зовсім мало. Найвідоміші з них – «Повість минулих літ» Нестора Літописця, «Слово про Ігорів похід» невідомого автора, «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона.

Давню історію нашого краю ми знаємо передусім завдяки «Повісті минулих літ» Нестора Літописця.

Нестор жив у другій половині XI – на початку XII століття. Присвятив своє життя релігійній справі: до кінця своїх днів був ченцем Києво-Печерської лаври. Але прославився передусім як автор найдавнішого літописного зібрання «Повість минулих літ», що проливає світло на нашу історію, адже пам'яток, написаних майже тисячу років тому, дуже мало, а тим паче таких масштабних! «Повість минулих літ» вражає широтою охоплення історич-

Л. Тарасевич. Нестор-літописець

них подій – від перших кроків людства після вигнання Адама та Єви з раю до бурхливих історичних подій початку XII століття. Ця книга висвітлює історію східних слов'ян і князівської влади, утвердження християнства на Русі, розповідає про виникнення слов'янської писемності.

Усі згадані книги рукописні, а перша друкована книга в Україні з'явиться майже через півтисячоліття, і надрукує її славетний Іван Федоров (*З підручника*).

Частка – службова частина мови, яка надає окремому слову чи висловлюванню загалом певного смислового чи емоційного відтінку.

Схема аналізу частки як частини мови

1. Аналізоване слово.
2. До якого слова чи до речення загалом відноситься.
3. Сміслова, модальна, словотворча чи формотворча частка.
4. Різновид за значенням і вживанням: *сміслові* (вказівні, означальні, обмежувально-видільні, підсилювальні); *модальні* (стверджувальні, заперечні, спонукальні, питальні, власне модальні).

Увага!

Частки з іншими словами пишуться по-різному:

1. Більшість часток пишемо окремо від інших слів (*скажи ж, тільки так, майже рівний, знайшла б*).
2. Через дефіс пишуться частки *-бо, -но, -то, -от, -таки*: *слухай-бо, якби-то, тільки-но, як-от, знов-таки*.
3. Разом пишуться частки *аби-, де-, -сь, ні-, ані-, як-, що-* (*абиякий, десь, ніякий, анічий, якнайбільший, щонайменший*).

РОЗРЯДИ ЧАСТОК ЗА ЗНАЧЕННЯМ І ВЖИВАННЯМ

Розряд	Приклади
1. Сміслові: вказівні означальні обмежувально-видільні підсилювальні	<i>то, ото, от, ось, он, це, оце;</i> <i>саме, якраз, власне, майже, точно, ледве;</i> <i>лише, лиш, тільки, хоч, навіть;</i> <i>-таки, же, ж, принаймні, аж, всього-на-всього;</i>
2. Модальні: стверджувальні заперечні спонукальні питальні власне модальні	<i>так, авжеж, аякже, атож, ага, еге ж, гаразд;</i> <i>не, ні, ані;</i> <i>годі, бодай, ну, давай, -бо, -но (скажи-бо, підійди-но);</i> <i>чи, хіба, невже, що за;</i> <i>мов, наче, немов, наврод чи.</i>
3. Словотворчі:	<i>не-, ні-, -сь, де-, будь-, -небудь, казна-, хтозна-, що- (ненависть, небагатий, недуга, ніхто, хтось, дехто, який-небудь, казна-де, хтозна-звідки, щодня).</i>

Розряд	Приклади
4. Формотворчі:	<i>хай</i> (<i>хай співає!</i>), <i>нехай</i> (<i>нехай приїде!</i>) – наказовий спосіб дієслова; <i>най-</i> (<i>вищий – найвищий</i>), – най- вищий ступінь прикметника; <i>би(б)</i> (<i>пішов би, пішла б</i>) – умовний спосіб дієслова.

289. Спишіть речення, підкресліть у них частки, усно визначте їх розряд за значенням і живанням. Поясніть правопис часток.

1. Мені аж страшно, як згадаю оту хатину край села! (*Т. Шевченко*) 2. Он зірка в небі пролетіла (*В. Сосюра*). 3. Авжеж, такий у нас ведеться звичай (*Леся Українка*). 4. Дим став немов густішим (*Г. Хоткевич*). 5. Чи є кращі в житті літа та над молоді? (*Леся Українка*). 6. Хай квітне злагода і праця на всіх полях, у всіх серцях! (*М. Рильський*). 7. Відпросився б ти в командира, прийшов би до мене хоч на часину (*Олесь Гончар*). 8. – Ну що ж, сину... – сказав дід зітхнувши (*Г. Тютюнник*). 9. Ніщо не віщувало дощу (*С. Скляренко*). 10. Була саме обідня пора (*І. Нехода*).

290. Прочитайте текст. Чим він подібний до того, що ви читали раніше? Випишіть речення з частками та охарактеризуйте частки.

УКРАЇНСЬКІ ПИСАНКИ

Знамениті у всьому світі українські писанки беруть свій початок ще від прадавніх народних вірувань.

За легендою, найперше яйце мало всередині не жовток з білком, а ніби зародок цілого світу. Розмальовані яйця-писанки присвячували сонцю й весні, а розписували їх якраз напередодні свята Пасхи. Коли на яйце наносили орнамент, лише тоді воно

ставало святою писанкою. Бо ж були ті орнаменти не простими малюнками, а саме таємничими знаками, пов'язаними з магичними обрядами.

Шкода, що сьогодні ми дещо розучилися «читати» писанки і навіть не здогадуємося, про що нам може розповісти той

чи інший малюнок. А писанки ж були вірними помічниками й захисниками наших предків. До речі, писанки не можна було писати у той час, коли ти з кимось посварився чи був у гніві, адже писанка – це символ добра і сонця.

Про писанки також складено багато легенд. Ось одна з них: «Коли Христа вели на муки, Матір Божа писала вночі писанки. Вийшли вони дуже гарні. Коли ж вона їх писала, то котилися в неї сльози з очей. І там, де слізка на писанку капнула, учинилася цяточка. Тому писанкарки і наносять на писанки цяточки» (*З часопису*).

Сполучник – це службова частина мови, яка слугує для поєднання однорідних членів речення або частин складного речення.

Схема аналізу сполучника як частини мови

1. Аналізоване слово.
2. Група та підгрупа за значенням: сурядний (єднальний, розділовий, протиставний), підрядний.
3. Первинний чи вторинний (за походженням).
4. Простий, складний чи складений (за будовою).
5. Одиначний, парний, повторюваний (за вживанням).
6. Функція в реченні (з'єднує члени речення чи частини складного речення).

ГРУПИ СПОЛУЧНИКІВ ЗА ЗНАЧЕННЯМ

Розряд	Приклади
1. Сурядні: єднальні розділові протиставні	<i>і (й), та (і), ні... ні, ані... ані; або, чи, або... або, чи... чи, то... то, не то... не то, чи то... чи то; а, але, та (але), зате, проте, однак.</i>
2. Підрядні: часові причинові мети умовні допустові наслідку порівняльні	<i>коли, як, після того як, перед тим як; бо, тому, тому що, через те що, оскільки; щоб, для того щоб, зати́м щоб, заради того щоб; як, якщо, коли, коли б, раз; хоч, дарма що, незважаючи на те що; так що; наче, мов, немов, як, ніби, немовби, неначе.</i>

- 291.** Знайдіть і випишіть з речень сполучники. Усно визначте, що вони сполучають: члени речення чи частини складного речення; до якого розряду вони належать. Проаналізуйте сполучники за схемою аналізу сполучника як частини мови.

1. Сичі в гаю перекликалились та ясен раз у раз скрипів (*Т. Шевченко*). 2. Чи то так сонечко сіяло, чи так мені чогось було... (*Т. Шевченко*). 3. Бо не в собі ж я, а увесь – на людях, бо все мое – чи зблизька, чи здаля. Тому – земля кипить, як серце в грудях, і серце стогне, як уся земля (*П. Тичина*). 4. Остап Вишня надзвичайно популярний, тому що він письменник суто народний (*М. Рильський*). 5. Нехай відомий я поет, але собі я не відомий (*В. Сосюра*). 6. Для того щоб жилося добре, треба вибирати для хати щасливе місце (*М. Дмитренко*). 7. Ні стежки немає, ні сліду людського (*І. Муратов*). 8. І миті жодної не можна повернути, щоб заново, по-іншому прожить (*В. Симоненко*).

- 292.** Запишіть та розподіліть наведені сполучники за розрядами та групами. Введіть чотири сполучники (за власним вибором) у речення.

Та (але), ні... ні, або, щоб, як, якщо, зате, коли б, так що, хоч, бо, однак, і... і, проте, тому що, перед тим як, ніби, для того щоб, дарма що, чи то... чи то, якби, ані... ані, через те що, немовби, поки, та (і), після того як, незважаючи на те що, раз, оскільки, або... або, неначе, то... то, коли, але, і.

Увага!

1. Складні сполучники, утворені з кількох слів, пишуться разом: **немов, неначе, проте, якби, якщо, адже, аніж, мовби, мовбито, нібито, немовбито, начебто.**

2. Сполучники **щоб, якби, якщо** потрібно відрізняти від однозвучних з ними займенників чи прислівників, вжитих з частками **б, би, ж, же.**

Наприклад: **Якби** ви вчилися так, як треба, то й мудрість би була своя (*Т. Шевченко*) – **Як би** я тепер хотіла у мале човенце сісти... (*Леся Українка*); **Щоб** жити, ні в кого права не питаюся (*П. Тичина*) – **Що б** ти тепер сказав на це, брате?

Прийменник – це службова частина мови, яка разом із відмінковими закінченнями іменників (або займенників) слугує для вираження підрядних зв'язків між словами в реченні.

Схема аналізу прийменника як частини мови

1. Аналізоване слово.
2. Значення якого відмінка уточнює.
3. Первинний чи вторинний (за походженням).
4. Простий, складний чи складений (за будовою).
5. Синтаксична функція прийменниково-відмінкової форми в реченні.

ГРУПИ ПРИЙМЕННИКІВ ЗА БУДОВОЮ І ПОХОДЖЕННЯМ

За будовою	За походженням
<p>Прості: <i>в(у), на, за, без, по, до, під, при, через, для, крім, від(од).</i></p> <p>Складні: <i>з-за, з-під, поміж, понад, поперед, посеред, всупереч, назустріч, внаслідок, наперекір.</i></p> <p>Складені: <i>з метою, під час, за винятком, незалежно від, слідом за, одночасно з, незважаючи на.</i></p>	<p>Непохідні: <i>в(у), на, за, по, без, до, під, при, через, для, крім, від(од).</i></p> <p>Похідні: <i>з-за, з-під, поміж, понад, поперед, посеред, край, коло, перед, протягом, кінець, завдяки, всупереч, назустріч, внаслідок, наперекір.</i></p> <p><i>з метою, під час, за винятком, поруч з, слідом за, незалежно від, одночасно з, незважаючи на.</i></p>

293. Випишіть з речень прийменники разом з іменниками чи займенниками та вкажіть, з якими відмінками вони вживаються. Охарактеризуйте п'ять різних за будовою або походженням прийменники за схемою аналізу прийменника як частини мови.

1. Багато є таємниць у світі, і одна з найбільших з-поміж них – мова (*І. Вихованець*). 2. Удень і вночі, в будень і у свято, у спекотливу днину чи сльоту – від ранку й до вечора несе в полі свою трудову вахту господар землі (*В. Скуратівський*). 3. Твої очі – сині хмари, крізь які у день похмурий пробивається проміння твого серця золотого (*Олександр Олесь*). 4. Забіліли сніги навколо Києва, загуляли хуртовини (*О. Довженко*).

5. Протягом століть дуже змінився вигляд осель на Україні (І. Крип'якевич). 6. Праворуч від озеречка уже лежали росюю прибиті покоси¹ (М. Стельмах).

294. Зверніть увагу на вживання слів: *близько, віддалік, всередині, збоку, довкруг, ліворуч, навколо, навкруг, навпроти, назустріч, напередодні, неподалік, обабіч, поблизу, позаду, попереду, праворуч*, коли вони виступають то прислівниками, то прийменниками. Проаналізувавши таблицю, складіть з поданими вище словами (на ваш вибір) по три речення, в яких наведені слова виступали б прислівниками та прийменниками.

Прислівники	Прийменники
Парк був (де?) <i>близько</i> . <i>Віддалік</i> виднівся сад. Зовні було холодно, а <i>всередині</i> – тепло. Машина стояла <i>збоку</i> . Тюльпани росли <i>довкруг</i> . Група учнів повернула <i>ліворуч</i> . <i>Навколо</i> росли кущі. Погляньмо <i>навкруг</i> ! Вийди <i>назустріч</i> !	Парк був <i>близько</i> школи. Сад посадили <i>віддалік</i> від села. <i>Всередині</i> школи світилося. Машина стояла <i>збоку</i> дороги. <i>Довкруг</i> нас росли тюльпани. Група повернула <i>ліворуч</i> (від) мосту. <i>Навколо</i> озера росли кущі. <i>Навкруг</i> криниці росли квіти. Вийди <i>назустріч</i> матері!

Вигуки – це слова, що виражають емоції та спонування, не називаючи їх, а також відтворюють нечленороздільні звуки.

295. Скориставшись схемою морфологічного аналізу вигука, пригадайте визначення та охарактеризуйте цей граматичний клас слів. Чому вигуки не належать ні до повнозначних, ні до службових частин мови? Наведіть приклади вигуків і звуконаслідувальних слів.

Схема аналізу вигука як окремої частини мови

1. Аналізована словоформа.
2. Розряд за значенням (емоційний, спонукальний, звуконаслідувальний, звертання до звірів, птахів чи тварин, мовленнєвий етикет).
3. Роль у реченні, розділові знаки.

296. Знайдіть у тексті вигуки та звуконаслідувальні слова і визначте їх функції у наведеному тексті.

1. Заридала Катерина та бух йому в ноги (Т. Шевченко).
2. Гай! Гай! Море, грай, реви, скелі ламай! (Т. Шевченко).

¹ Покоси – скошена трава.

3. Ох як він говорив! (*Леся Українка*). 4. Ах, як всього багато: неба, сонця, веселої зелені! (*М. Коцюбинський*). 5. Земле рідна, о, чим далі ти від мене, тим дорожча (*Д. Павличко*). 6. – Ану, гей, почнемо «Чумака»! Зацінай хто! (*М. Кропивницький*). 7. Дзелень, дзелень!.. – забило на вежі, видко, дев'яту годину (*А. Головка*). 8. – Ай! – застогнав Орлюк і глянув по палаті (*О. Довженко*). 9. Які зустрічі, які прощання за Дніпром та Бугом! – Здрастуйте! – Прощавайте! (*О. Довженко*). 10. Сійся-родися ніжне «будь ласка», вдячне «спасибі», «вибач» тремтливе (*В. Гринько*).

297. I. Поведіть діалог, у репліках якого використайте чотири-п'ять вигуків мовленнєвого етикету (виберіть вигук самі).

Привіт! Добридень! Добровечір! Здоров був! Щасливо! До побачення! На добраніч! Смачного! Пробачте! Вибачте! Спасибі! Дякую! Даруйте!

II. Введіть вигук мовленнєвого етикету, що виражають привітання, подяку, прохання, прощання, пробачення, в усні діалоги.

Букви **Н, НН** у різних частинах мови

Приголосні букви **нн** подвоюються:

1) якщо дві однакові приголосні збігаються на межі значущих частин слова, наприклад, кореня і суфікса: *лимон + н(ий)*, *осін + н(ій)*, *безсон + н(ий)*, *ден+н(ий)*, *годин+(ник)*, *рослин+н(ий)* *родин+н(ий)*, *цін+н(ий)*, *вітамін+н(ий)*; рідше – якщо є збіг на межі основ у складноскорочених словах, як-от: *юннат – юн(ий) нат(ураліст)*;

2) якщо м'які приголосні в певній позиції в слові подовжуються у результаті їх уподібнення: *знання*, *кохання*, *насіння*, *коріння*, *світання*, *цвітіння*, *повінь – повінню* (О. в.), *тінь – тінню* (О. в.), *зелень – зеленню* (О. в.);

3) у прикметниках з наголошеними суфіксами **-енн-**, **-анн-** (**-янн-**), якщо вони вказують на неможливість виконання дії або збільшену міру вияву ознаки, наприклад: *нездоланний*, *незрівнянний*, *непримиренний*, *нескінченний*, *широченний*, *здоровенний*. **Але (увага):** буква – буквений, *реформа – пореформений* (наголос падає на корінь); *Різдво – різдвяний*, *дерево – дерев'яний*, *олово – олов'яний*, *скло – скляний*, *морква – морквяний*;

4) у словах *блаженний*, *благословенний*, *священний*, але подвоєння немає в іменнику *священик*;

5) у прислівниках, утворених від прикметників, які мають подвоєння: *законний* – *законно*, *старанний* – *старанно*, а також у прислівниках: *зрання*, *спросоння*, *навмання*, *підтинню*, *востаннє*;

6) у словах *Ганна*, *Інна*, *Нонна*, *Геннадій*, *Жанна*, *Сусанна*, *Мадонна*, *панна*; а також у власних назвах *Апенніни*, *Канни*, *Таллінн*. **Але:** *Агнеса*, *Інеса*;

Увага! Запам'ятайте написання і значення іншомовних слів: в іншомовних словах: *тонна* (міра ваги); *аннали* (літописи у стародавніх єгиптян і китайців); *бонна* (вихователька дітей у дворянських сім'ях); *пенні* (англійська дрібна монета); *примадонна* – співачка, що виконує перші партії в опері чи опереті.

Не відбувається подвоєння *-н-*:

1) у прикметниках, утворених від іменників за допомогою суфіксів *-ин-* (*-їн-*): *орлиний*, *бджолиний*, *змійний*;

2) у дієприкметникових суфіксах: *зробити* – *зроблений*, *посадити* – *посаджений*, *прочитати* – *прочитаний*, *проспати* – *проспаний*;

3) у деяких прикметниках, написання яких потрібно запам'ятати: *шалений*, *жаданий*, *довгожданий*.

Запам'ятайте написання!

Прикметники – <i>-нн-</i>	Дієприкметники – <i>-н-</i>
незрівнянний	незрівняний
незлічений	незлічений
нездійснений	нездійснений
несказаний	несказаний
недоторканий	недоторканий
неподоланий	неподоланий

298. Поясніть написання відомого вислову Ліни Костенко «*Несказане лишилось несказаним*».

299. Читайте по одному реченню. Поясніть вживання подвоєних чи неподвоєних *-нн-* або *-н-*.

1. Є ще люди сон..і, наче сови, а глухі до слова – це найгірш (Д. Білоус). 2. Я дивлюся на світ здивован..о (І. Драч). 3. Віза – це позначка, зроблен..а службовою особою на документі. 4. Довідка видан..а район..ою адміністрацією. 5. Це свято пов'язан..е ще з дохристиянськими віруван..ями. 6. Цю тайну знає лиш різдван..ий сніг, а він уміє зберігати тайни (І. Жиленко).

7. Придивися пильніше до небесної далечин..и й неодмін..но побачиш качин..у зграйку (*Ю. Мушкетик*). 8. Галява проросла незчислен..ими синіми дзвониками (*Є. Гуцало*). 9. Катря не почувалася непрошен..ою гостею (*Є. Гуцало*).

300. I. Перепишіть слова іншомовного походження. На місці двох крапок вставте, якщо потрібно, пропущені літери. Скористайтесь орфографічним словником (не інтернетом!).

Папарац..і, хоб..і, Гол..андія, хок..ей, іл..юзія, **ім..іграція**, ас..амблея, піц..а, шос..е, шас..і, кор..ушція, міс..ія, віл..а, агрес..ія, тер..ор, ал..ергія, пес..имізм, **аксес..уари**, бал..отуватися, тон..а, прогрес.., ал..егорія, **рал..і**, ман..а, пан..о, пен..і, **ан..отація**, і..реальний, Ніц..а, **ін..овація**, інтел..ект, мул..а, марок..анець.

II. Поясніть значення виділених слів.

Написання НЕ з різними частинами мови

Правило	Приклади
РАЗОМ пишемо не, коли частка виступає префіксом:	
1. З іменниками, прикметниками, прислівниками, коли слово без не не вживається:	1) <i>невільник, невдаха, немовля, недуга, негода, нежить, неук;</i> 2) <i>невблаганний, невпинний, нещадний, негайний, неависний, непохитний;</i> 3) <i>невдовзі, невтямки, нещодавно, несамовито, ненароком.</i>
2. З іменниками, прикметниками, прислівниками, якщо слово можна замінити синонімом:	1) <i>неволя (рабство), недруг (ворог), недоля (лихо), небиліця (вигадка), неправда (брехня), неспокій (тривога);</i> 2) <i>нелегкий (важкий), невисокий (низький);</i> 3) <i>недалеко (близько), неголосно (тихо).</i>
3. У дієсловах:	
1) які без не не вживаються:	1) <i>незчутися, ненавидіти, нестямитися, непокоїти, нехтувати, непритомніти;</i>
2) яким частка не надає нового значення:	2) <i>нездужати (хворіти), але: не здужати (не могли) щось робити; неславити (ганьбити), але: не славити (не прославляти).</i>

Правило	Приклади
4. У складі префікса недо- :	<i>недобачати (погано бачити), недочувати (погано чути), недолюблювати, недооцінювати, недорід (неврожай), недолік, недостача; але: не до речі, не до вподоби, не до ладу, не до смаку.</i>
5. З дієприкметниками, коли вони не мають при собі залежних слів:	<i>незакінчена робота; але: не закінчена вчора робота; ще не закінчена робота.</i>
6. Заперечне слово немає пишемо разом, коли його можна замінити словом нема :	<i>У нього немає (нема) вільного часу. Але: Він не має вільного часу.</i>
ОКРЕМО пишемо не:	
1. З числівниками:	<i>не один, не два, не десять, не сто.</i>
2. З займенниками:	<i>не я, не ти, не сам, не хто інший; але: неабиякий, неабихто.</i>
3. При протиставленні різних частин мови:	<i>не щастя, а горе; не дорогий, а дешевий; не старий, а молодий; не холодно, а тепло.</i>
4. З дієсловами, крім тих випадків, коли слово без не не вживається:	<i>не пишемо, не скоїли, не гайтєся, не виконано, не прочитавши, не сіявши; але: неволити, нездужати (хворіти), ненавидіти.</i>
5. З дієприкметниками та прикметниками, які виступають у ролі присудків:	<i>Роман був не завершений (Роман не був завершений); Ця зустріч була не остання (Ця зустріч не була остання).</i>
6. З дієприкметниками, при яких є пояснювальні слова:	<i>не зібраний вчасно урожай, ще не зібраний урожай.</i>

301. Читайте речення, розкриваючи подумки дужки. Скориставшись правилами, наведеними в таблиці, поясніть усно написання частки **не** з різними частинами мови.

1. Хто нічого не робить, той (не)має часу. 2. (Не)велика біда, що минула середа. 3. (Не)бий бобра, бо (не)буде добра. 4. Науки ні вода (не)затопить, ні вогонь (не)спалить. 5. (Не)за те вовка б'ють, що він сірий, а за те, що овечку з'їв. 6. (Не)все кругле – яблуко. 7. (Не)всякому слову вір. 8. (Не)має бджоли без жала, а троянди – без колючок. 9. (Не)перший, але й (не)останній.

10. (Не)соромно мовчати, коли нічого сказати. 11. (Не) рада коза на торг, та мусить. 12. (Не)званому гостю місце за дверима. 13. (Не)знайко на печі лежить, а знайко по дорозі біжить. 14. (Не)тепер, то в четвер. 15. (Не)потрібна солов'ю золота клітка. 16. (Не)великий дощ, а ледареві відпочинок. 17. (Не) робство – домашній злодій. 18. (Не)рухомий камінь мохом обростає. 19. (Не)сіявши – не пожнеш. 20. Хто розуму (не)має, тому й коваль (не)вкуче (*З народної творчості*).

302. І. Прочитайте текст мовчки.

ІЗ «ПОВЧАННЯ» ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА

Насамперед не забувайте убогих, а як можете, по силі годуйте їх і подавайте сиротам. І вдову захистіть, не дайте сильним губити людину. Хто б то не був, правий чи винний перед вами, не вбивайте і не веліть убивати його; якщо і завинив хто в смерті, не губіть християнської душі.

Ніколи не майте гордощів у своєму серці і в розумі.

При старших годиться мовчати, премудрих слухати, старшим підкорятися, з рівними і молодими мати згоду і бесіду вести без лукавства, а щонайбільше розумом вбирати. Не лютувати словом, не ганьбити нікого в розмові, не сміятися багато. Очі тримати донизу, а душу вгору.

В домі своєму не ледачкуйте, а за всім приглядайте самі.

Брехні остерігайтесь і пияцтва, і облуди – від того душа гине і тіло. Куди б ви не верстали шлях своєю землею, не давайте отрокам¹ своїм чинити зло і шкоду ні селам, ні посівам, щоб люди не проклинали вас. А куди б не прийшли і де б не зупинилися, напійте і нагодуйте нужденного.

Найбільше шануйте гостя, звідки б він до вас не прийшов: простий чи знатний, чи посол; якщо не можете пошанувати його дарунком, то пригостіть його їжею і питвом, бо він, мандруючи далі, прославить вас у всіх землях доброю чи злою людиною.

Не проминіть ніколи людину, не привітавши її, і добре слово їй мовте...

¹ *Отрок* (застар.) – 1) назва молодого дружинника князя; 2) хлопець-підліток.

II. Виберіть правильну відповідь.

- Володимир Мономах радить насамперед не забувати:
 - хворих;
 - убогих;
 - бідних;
 - батьків.
- Кого потрібно шанувати:
 - старих;
 - батьків;
 - самих себе;
 - братів.
- Що означає вислів «Очі тримати донизу, а душу вгору»:
 - бути скромним та чистим душею;
 - не бути надто гордим;
 - мовчати у присутності старших;
 - бути ввічливим.
- Від чого гине душа і тіло:
 - брехні, пияцтва, облуди;
 - кривди і зради;
 - пиhi і гордості;
 - війни.
- Ким був Володимир Мономах:
 - літописцем;
 - київським князем;
 - новгородським князем;
 - воеводою.
- Що означає вислів «Не лютувати словом»?
 - не вживати злих слів, щоб нікого не образити;
 - більше мовчати, менше говорити;
 - не вживати іншомовні слова;
 - не перебувати старших.

III. Знайдіть у тексті слова, написання яких треба пояснити (подвоєння приголосних, правопис частки **не** з різними частинами мови тощо).

Написання слів через дефіс

НАПИСАННЯ ЧЕРЕЗ ДЕФІС ІМЕННИКІВ

Правило	Приклади
Через дефіс пишемо:	
1. Іменники, що означають спеціальність:	<i>лікар-терапевт, інженер-електрик, учитель-філолог, секретар-референт;</i>
2. Іменники, що означають державні посади, наукові та військові звання:	<i>прем'єр-міністр, генерал-лейтенант, член-кореспондент;</i>
3. Іменники, що означають протилежні за змістом поняття:	<i>купівля-продаж, експорт-імпорт;</i>
4. Іменники, що означають одне поняття:	<i>хліб-сіль (гостинність), щастя-доля (талан), батько-мати (батьки);</i>
5. Іменники – складні одиниці виміру:	<i>кіловат-година, тонно-кілометр;</i>
6. Складні назви рослин:	<i>евшан-зілля, чар-зілля, мати-й-мачуха;</i>

Правило	Приклади
7. Іменники, що називають казкових персонажів: 8. Складні іменники, першою складовою частиною яких є віце- , екс- , максі- , міні- , обер- : 9. Складні прізвища й географічні назви:	<i>Івасик-Телесик, Лисичка-Сестричка; віце-президент, екс-чемпіон, міні-футбол, обер-лейтенант, максі-планшет; Квітка-Основ'яненко, Гулак-Артемівський, Івано- Франківськ, Клузна-Пока.</i>

303. Випишіть слова, написані через дефіс, поясніть їх правопис.

1. Світло-коричнева стрічка у вінку – це символ землі-годувальниці (*О. Кириченко*). 2. В Україні росте п'ять видів сон-трави (*З часопису*). 3. Серед братів-місяців серпню належить особлива роль (*В. Скуратівський*). 4. Весна заплакана, весна стоїть в сльозах, веселка блимає в її косах-дощах (*Є. Гуцало*). 5. У кожній оселі були діжки-бочки для води, квасу, соління овочів та грибів (*З часопису*). 6. Планеті-красуні Венері присвячено багато віршів (*В. Уценко*). 7. Промайнула ніч-зоряниця літня, ранок ясний настав (*Б. Комар*).

НАПИСАННЯ ЧЕРЕЗ ДЕФІС ПРИКМЕТНИКІВ

Правило	Приклади
Через дефіс пишемо: 1. Прикметники, утворені від складних іменників що пишуться через дефіс: 2. Складні прикметники, між якими можна вставити сполучник і : 3. Складні прикметники, перша частина яких закінчується на -ико , -іко : 4. Складні прикметники, що позначають складні кольори чи їх відтінки або різні смакові відчуття:	<i>віце-президентський, екс-чемпіонський; мовно-літературний (мовний і літературний), навчально-виховний (навчальний і виховний); фізико-математичний, історико-культурний, хіміко-біологічний; жовто-синій, сніжно-білий, темно-зелений, світло-рожевий; але жовтогарячий (один колір); кисло-солодкий, гіркувато-солоний;</i>

Правило	Приклади
5. Складні прикметники, що позначають проміжні сторони світу:	<i>південно-західний, північно-східний; але: східноєвропейський (від Східна Європа), західноукраїнський (від Західна Україна);</i>
6. Прикметники, утворені від складних власних назв, що пишуться через дефіс:	<i>Івано-Франківськ – івано-франківський, Кам'янець-Подільський – кам'янець-подільський.</i>

304. Випишіть з речень складні прикметники разом з іменниками, до яких вони відносяться, і поясніть правопис прикметників.

1. Українсько-американський фонд відродження сприяє розвитку національної освіти і культури (*З часопису*).
 2. Відроджена Києво-Могилянська академія – один із найпрестижніших навчальних закладів в Україні (*З часопису*).
 3. За коричневою стрічкою у вінок в'язали жовту, потім світло-зелену і голубу (*О. Кириченко*). 4. Деякі суфікси надають слову здрибніло-пестливого значення (*З підручника*). 5. Ми захопилися маленьким прудконогим кенгуру (*З часопису*).

305. Утворіть з наведених слів складні прикметники і запишіть їх. Усно поясніть їх правопис (написання разом, окремо і через дефіс).

Зразок: червонощокий, хіміко-біологічний.

Червоний, жока; жовтий, гарячий; суспільний, корисний; вода, проводити; карий, очі; машина, будувати; високий, авторитет; прямий, протилежний; суспільний, необхідний; три, елементи; віце, президент; науковий, технічний; опуклий, ввігнутий; жовтий, зелений; кислий, солодкий; ясний, ясенський; хімічний, біологічний; військовий, полонений; м'ясний, молочний; західний, український, земля.

НАПИСАННЯ ЧЕРЕЗ ДЕФІС ПРИСЛІВНИКІВ

Правило	Приклади
Через дефіс пишемо: 1. Прислівники, утворені від прикметників і займенників та суфіксів -ому, -ему:	<i>по-українському, по-нашому, по-англійськи, по-німецьки, по-іншому, по-моєму, за допомогою префікса по – по-твоему, по-сусідськи, по-їхньому;</i>

Правило	Приклади
2. Прислівники, утворені від порядкових числівників:	<i>по-перше, по-друге, по-третє, по-четверте, по-п'яте;</i>
3. Прислівники, утворені за допомогою часток будь-, -небудь, казна-, хтозна-, -то:	<i>будь-коли, де-небудь, будь-куди, як-небудь, хтозна-де, казна-куди, так-то;</i>
4. Прислівники, утворені повторенням того самого слова, слова-синоніма або антоніма:	<i>довго-довго, ледве-ледве, часто-густо, навік-віки, тишком-нишком, без кінця-краю, зроду-віку, не сьогодні-завтра;</i>
5. Через два дефіси пишемо прислівники:	<i>де-не-де, десь-не-десь, коли-не-коли, пліч-о-пліч, віч-на-віч, будь-що-будь, хоч-не-хоч, всього-на-всього, але: сам на сам, один на один, день у день, рік у рік, слово в слово, з року в рік, з кінця в кінець, з усіх усюд.</i>

Запам'ятайте написання прислівників!

Навіки, на вікі, на віки вічні, по-латіні, кінець кінцем, врешті-решт, з давніх-давен, зроду-віку, все одно, тим часом, за кордоном, до вподоби.

§ 52. РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

Контрольний письмовий твір публіцистичного стилю на морально-етичну чи суспільну тему

- 306.** І. Підготуйтеся думками до твору на морально-етичну тему «Моя майбутня професія», скористайтесь текстом «Чи обов'язково бути генієм?» Випишіть речення, які вам сподобалися.

ЧИ ОBOB'ЯЗКОВО БУТИ ГЕНІЄМ?

Сучасна наука свідчить, що здібності має кожна людина. Нездібних людей взагалі немає, просто ще не всі можуть або вміють розвивати свої здібності. Хоча задатки та здібності

людей можуть виявлятися в різному віці, усе ж особливо сприятливими для їхнього розвитку є дитинство та юність. Задатки і здібності можуть розвинутися тільки в процесі постійних занять обраною діяльністю. Сукупність задатків людини називають обдарованістю. Вищий ступінь прояву здібностей у певній галузі, досягнення в ній вагомих результатів – це талановитість, а досягнення визначних результатів у багатьох галузях – це геніальність.

Та чи обов'язково кожному бути геніальним? Чи обов'язково кожна людина має бути талановитою? Можливо, й не обов'язково, але надзвичайно важливо розвивати свої здібності. Серед них такі, як-от музикальні або математичні. Але є й такі, які розкриваються не відразу і часто не помітні для інших людей.

Дуже важливо навчитися правильно судити про свої задатки та нахили, об'єктивно оцінювати свої здібності.

Щоб вибрати правильний шлях у житті чи навіть майбутню професію, треба, безперечно, знати, на що ти здатний. При цьому не треба забувати, що нездібних людей просто не буває. Потрібно тільки правильно обрати ту сферу діяльності, де ти зможеш якнайповніше проявити свої здібності, досягти певних успіхів. І можливо, саме ти станеш знаменитим і навіть генієм (*З часопису*).

II. Зізнайся, чи прагнеш ти стати знаменитим.

307. I. Прочитайте текст мовчки. Складіть до нього план.

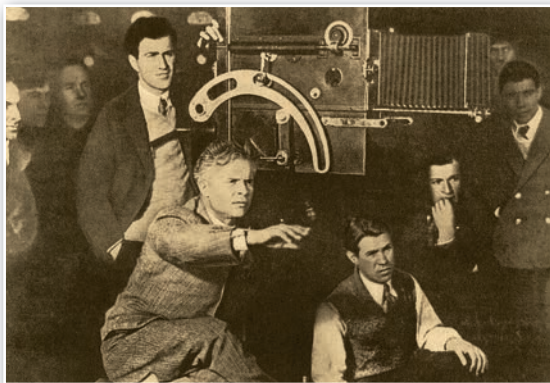
КІНОСЦЕНАРІЙ ЯК ЖАНР ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Художня кінематографія існує, як відомо, на базі літератури, кінодраматургії. Думка, що створити добрий сценарій так само важко, як і добру театральну п'єсу, в наші дні майже ні в кого вже не викликає сумнівів.

Нещодавно, одвідавши з метою створення кіносценарію, об'їздивши південноукраїнські степі, я пережив багато складних, хвилюючих почуттів. Неосяжні українські простори були такі прекрасні, люди такі цікаві і внутрішньо багаті! І я не раз думав: чого ж тут треба мені, драматургові? Мені треба написати з усієї цієї незорої єдності місця і дії всього лише сто сторінок! І треба, до того ж, щоб у цих ста сторінках усе велике і основне жило, діяло в образах і характерах!

У такі хвилини не раз брала мене лукава заздрість до письменників, що пішуть повісті й товсті романи. От, думав

я, кому тут благодать! Не обмежений ні матеріалом фільму, ні обов'язковістю точного обсягу твору, може ходити тут письменник-романіст семимільними¹ кроками, може й зупинятися

зі своїми героями, може на цілих сторінках думати їхніми думками або описувати пейзажі. Ніхто і ніщо не вимагає від нього точної кількості сторінок. Він вільний у формі і в розмірі викладу.

Цієї волі позбавлені ми, кінодраматурги (О. Довженко).

II. Дайте відповіді на запитання.

1. Хто такі кінодраматурги?
2. Що ви знаєте про Олександра Довженка? Які твори він писав?
3. Чим звичайний письменник відрізняється від письменника-кінодраматурга?

III. Створіть творчу групу, у якій хтось із цього колективу володіє відеокамерою. Запишіть сюжет (на ваш розсуд): 1) наш клас у поході; 2) наш клас святкує перемогу в конкурсі «Що? Де? Коли?»; 3) наш клас допомагає самотній бабусі; 4) ми і першокласники тощо. Покажіть своє відео однокласникам, чи паралельному класові, чи усій школі.

¹ Семимільний – довжиною у сім миль; семимільними кроками – тут: вільно. Мілья – міра довжини, неоднакова в різних країнах.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

Повторення та узагальнення вивченого в 5–9 класах. Складні випадки написання частин мови

I рівень

- *Альтернативні тести зі стверджувальною або заперечною відповіддю.*
1. В українській мові є 10 частин мови: 6 повнозначних і 4 службових.
Так чи ні.
 2. Повнозначні частини мови мають лексичне та граматичне значення і є членами речення. Через те їх називають самостійними частинами мови.
Так чи ні.
 3. Службові слова виконують лише службову функцію та є граматичними засобами вираження зв'язків і відношень між словами в реченні.
Так чи ні.
 5. За морфологічними ознаками слова усіх частин мови поділяються на змінювані і незмінювані. До змінюваних належить іменник, прикметник, числівник, займенник і дієслово. До незмінюваних належить прислівник, прийменник, сполучник, частка і вигук.
Так чи ні.
 6. Особливістю дієслова є поєднання в ньому різних граматичних форм: дієвідмінюваних особових (пишу, пиши, писати, писатиму) і родових (писав, писала, писав би), незмінюваних – дієприслівникової (пишучи, написавши) та інфінітивної або неозначеної форми (писати).
Так чи ні.

II рівень

- *Тести з вибором однієї правильної відповіді*
1. У всіх словах відбувається спрощення приголосних на письмі в рядку
 - А правозахис..ник, совіс..ний, перехрес..ний, щас..ливий
 - Б буревіс..ник, компос..ний, зліс..ний, улес..ливий
 - В чес..ноти, безхитріс..ний, шіс..надцятий, прос..лався
 - Г корис..ний, контраст..ний, мас..ниця, пристрас..ний
 - Д безшелес..ний, капуста..ник, кіс..лявий, боліс..ний
 2. Орфографічну помилку допущено в рядку
 - А колектив, апарат, сума, група, панна
 - Б манна, нетто, мірра, бароко, контрреволюція
 - В марокканський, ідилічний, комісія, шасі, шофер
 - Г Мадонна, тона, вілла, ірреальний, інтермецо
 - Д Руссо, Ніцца, Шиллер, Голландія, Міссурі

3. Допущено помилки при написанні частки *не* в рядку

- А невдаха, непотріб, нестямний, неясні сни
- Б незважаючи на погоду, небачені, нами не спростовані чутки
- В не правда, ще незбудований дім, невсе, не скопані ділянки
- Г нещасний, непереборно, невдогад, недоброзичливий
- Д недруг, незліченний, зовсім не рідний, немовбито

4. Складні слова потрібно писати через дефіс у рядку

- А легенький/легенький, батько/мати, п'яти/кутний, нижче/підписаний
- Б кінець/кінцем, пів/Європи, свят/вечір, гори/цвіт
- В хліб/сіль, з діда/прадіда, гірко/солоний, м'ясо/молочний
- Г жовто/гарячий, суспільно/політичний, фізико/математичний, заець/русак
- Д народно/поетичний, російсько/український, сіро/голубий, напів/автомат

III рівень

• Тести на встановлення відповідності

1. Установіть відповідність між частинами мови та їхніми функціями

Частини мови	Функції
1 числівник	А слугує для зв'язку речень і слів
2 займенник	Б називає кількість предметів або порядок їх при лічбі
3 прислівник	В слугує для зв'язку слів
4 прийменник	Г називає різні ознаки дії
5 сполучник	

2. Установіть відповідність між орфограмами та словами, в яких ужито ці орфограми

Слова	Орфограми
1 глад..олус, граф..ка, жур..	А подвоєні літери в словах іншомовного походження
2 ман..а, брут..о, Ус..урі	Б літера і в словах іншомовного походження
3 фонет..ка, Кр..т, к..нджал	В літера і в словах іншомовного походження
4 кас..а, ем..іграція, інтел..ектуальний	Г апостроф у словах іншомовного походження
5 ад..ютант, прем..ера, п..е-дестал	

IV рівень

• Завдання відкритого типу

Напишіть твір-роздум на тему «Нове життя нового прагне слова...» Під час написання використовуйте повторений матеріал із теми «Складні випадки написання частин мови» та вкажіть за допомогою підкреслень і надписів (над словами), яку орфограму ви використали, у якій частині мови.

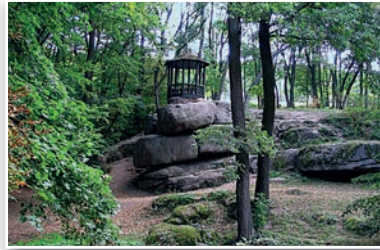
§ 53. СИНТАКСИС І ПУНКТУАЦІЯ

Словосполучення і речення як синтаксичні одиниці

- АБВ** 308. І. Прочитайте. Випишіть із тексту 12 різних дієслівних, іменникових, прикметникових і прислівникових словосполучень. Пригадайте, що називається словосполученням і чим словосполучення відрізняється від речення. Які функції виконує словосполучення? Яким типом зв'язку пов'язуються слова у словосполученнях?

ПАРК «СОФІЙКА»

Парк «Софіївка» – це поєднання штучних водоспадів, гірських вершин, каналів, ставків із фонтанами, павільйонів, скульптур і мармурових статуй античних богів і богинь, філософів і поетів. Цей парк – символ нев'янучого кохання, розкішний дарунок палко закоханого чоловіка своїй обраниці¹, створений заради й на славу цього почуття. Лише для неї, єдиної та неповторної красуні-дружини Софії, один із найбагатших магнатів² XVIII століття Фелікс Потоцький наказав створити у своєму маєтку казковий парк у романтичному стилі. Граф відродив сувору тишу тінистих алей англійського парку, наповнив природні композиції романтикою Парижа. Він створив у мініатюрі дивовижні ландшафти швейцарських Альп, витративши на будівництво парку вісім мільйонів золотих рублів, що на той час було фантастичною сумою.

¹ *Обраниця* – суджена, наречена.

² *Магнат* – великий землевласник, феодал.

Від входу в парк углиб веде головна алея, обсаджена каштанами й тополями.

Композиція парку складається з водної системи – озер, водоспадів і цілої мережі каналів, пов'язаних з архітектурним комплексом. Вода тут є гармонійним елементом загального пейзажу.

Кожен, хто потрапляє сюди, немов переноситься в іншу епоху. Тут особливе повітря – п'янке, сповнене коханням, ніжністю. «Софіївку» називають храмом природи, поемою з каменю, води, землі, архітектурних споруд і скульптур (*О. Седак*).

II. Перекладіть рідною мовою слова та словосполучення.

Водоспад –
 Обранця –
 Штучний водоспад –
 Гірська вершина –
 Ставок із фонтанами –
 Мармурова статуя –
 Символ нев'янучого кохання –
 Розкішний дарунок –
 Красуня-дружина –
 Тіністі алейі –

Члени речення

309. I. Прочитайте текст і випишіть із нього чотири речення (за власним вибором), зробіть повний синтаксичний аналіз за членами речення.

ЧИ ЗАВЖДИ БУЛО ПИСЬМО?

Потреба передавати думки і різні повідомлення на відстані існувала споконвіку. У наш час легко і просто передавати інформацію. Для цього існують телефон, телеграф, комп'ютер і, нарешті, письмо. Ми можемо описати цікаві події, своє життя, передати свої думки, міркування на сотні кілометрів. А чи завжди було письмо? Перегорнімо сторінки історії. Для передачі думок колись давно використовували різні предмети. Наприклад, сигналом миру служила люлька. У деяких народів знаком ворожечі був перець, а знаком дружби – сіль. Мовою знаків у канадських аборигенів¹ служив дим. У поселеннях Африки для спілкування на віддалі використовували барабанний бій. А жителі одного з островів для спілкування користувалися свистом. Так ділилися новинами сусіди, розділені відстанями. А українські козаки попереджали про

¹ *Абориген* – корінний житель країни.

напад ворогів запалюванням сигнальних вогнів. Козацька варта, яка чатувала на високих могилах у степу, побачивши ворогів, запалювала спеціально підготовлені бочки зі смолою. Сигнал про небезпеку підхоплювала варта на інших могилах. Так вістка миттю розносилась по широких степових просторах (З часопису).

II. Поставте запитання до тексту. Побудуйте діалог у формі запитань і відповідей.

310. Спишіть речення, підкресліть інфінітиви (дієслова в неозначеній формі) і надпишіть, яку синтаксичну функцію вони виконують (підмета, присудка, додатка, означення чи обставини мети).

1. Кайдашисі дуже бажалось на старості полежати та одпочити (*І. Нечуй-Левицький*). 2. Любить людей мене навчила мати (*В. Симоненко*). 3. До мене ніч прийшла купати зорі в моїх очах (*В. Лучук*). 4. Не вчи орла літати, а соловейка співати (*Народна творчість*). 5. Співати на великій сцені – то моя мрія. 6. Анатолій попросив водія зачекати. 7. Хіба любов питає дозволу оселитися в чиемусь серці? 8. Багато учнів із класу виявили бажання залишитися в рідному селі після закінчення школи. 9. Піклуватися про старих батьків – обов'язок дітей (*Розмовне*).

Слова, граматично не зв'язані з членами речення (звертання, вставні слова і вставні речення)

311. I. Прочитайте текст про Марію Башкирцеву. Якою у вашій уяві постає дівчина з України? Знайдіть у тексті вставні і вставлені слова, словосполучення і речення, зверніть увагу на їх роль, усно поясніть розділові знаки. Побудуйте діалог за текстом, використовуючи звертання.

РОЗДУМИ НАД ЖИТТЯМ МАРІЇ БАШКИРЦЕВОЇ

Як важко реставрувати¹ це коротке, але складне життя. Читаєш щоденник Марії Башкирцевої, листи, спогади про неї, намагаєшся уявити стан її душі в ту чи ту мить, дошукуєшся першопричин зигзагів її долі, а головне – духовних метаморфоз цієї дівчини, яка, проживши так мало, встигла прожити і пережити так багато.

¹ Реставрувати – відновити.

За подіями її життя – не особливо бурхливими – приховується причинно-наслідковий механізм. Самі факти й події дуже часто суперечливі, почасти не тільки не узгоджуються між собою, а й заперечують, перекреслюють одні одних. Але цим і цікаве кожне людське життя. Бо людина – то не тільки те, що ми знаємо про неї, не лише те, яка вона є, а й те, ким вона могла стати, але чомусь (чому ж саме?) не стала... Це й те, що допомагало і перешкоджало в житті. Це, зрештою, і ті люди, котрі її оточували, бо ж вона не могла не брати щось од них і не давати щось їм.

М. Башкирцева. Мітинг

Коли це розумієш, легше стає простежувати духовну історію життя людини, примхливі повороти її долі. Бо доля не тільки нам випадає... Долю ми також вибираємо... (М. Слабошпицький).

II. Знайдіть відомості про Марію Башкирцеву у Вікіпедії. Випишіть їх та ознайомте однокласників із тими матеріалами, які ви обрали, поясніть, чим вони вас зацікавили.

Розділові знаки в простому реченні, при відокремлених означеннях, додатках, прикладках і обставинах

312. Проаналізуйте речення з відокремленими членами. Назвіть ці члени речення. Поясніть розділові знаки. Зробіть синтаксичний розбір речень за схемою аналізу простого ускладненого речення.

1. Над луками, залитими квітневою повінню, холонув оранжевий¹ вечір. По той бік річки, напроти сосни, заходило сонце, пославши на воду од берега до берега шматок червоного полотна. Над урочищем зринув місяць – червоний і глибокий (Із тв. Г. Тютюнника). 2. Срібним маревом повиті, біля сіл стоять тополі (Леся Українка). 3. Переповнений любов'ю, я від-

¹ Оранжевий – жовтогарячий, помаранчевий.

крив кохання книгу (П. Тичина). 4. Пóхибки¹ друзів, за винятком зради, ми повинні терпіти або виправляти (Г. Сковорода). 5. Божий дар ти маєш з неба – людям долю віщувати (Микола Вороний). 6. Пристрасний мисливець, палкий поборник охорони природи, Остап Вишня малює свої пейзажі з прекрасним задушевним ліризмом (М. Рильський). 7. Мовознавство, або лінгвістика, – це наука про мову (З підручника).

Кома і крапка з комою у складних реченнях

313. Усно проаналізуйте розділові знаки (вживання коми і крапки з комою).

1. Зерно́ злаків сіє людина чи зéрно істини – це, власне, справи не міняє; важливо, щоб зерно було добірне й живе, і тобі ж самому його треба й добути (Олесь Гончар). 2. Загинув би, напевно, люд нещасний, якби погасла та маленька іскра любові братньої, що поміж людьми у деяких серцях горіла тихо (Леся Українка). 3. Коли поле було очищене і вітер розвіяв дим від багать, П'ястун зібрав на березі озера воевод і старшин (Ю. Крашевський). 4. Бачив соловейко потім, як прийшла мокра холодна осінь і опустів рясний садочок; як, нарешті, прийшла люта зима (С. Черкасенко). 5. Ходять хмари, ходять хвилі на північній небосхилі, чорні хмари непрозорі затулили ясні зорі; все заснуло в сірій млі; ніч царює на землі (Г. Чупринка). 6. Не смерть страшна, не довгий час неволі, – не важко бути героєм проти них; а страшно жити, запрягшись мимоволі в ярмо дурниць та клопотів дрібних (П. Грабовський). 7. Отут, серед цвіту, здається, що якби людина навчилася мудрості в дерев, то не була б ворогом самій собі і природі (Є. Гуцало).

314. I. Які роздуми викликає у вас висловлювання письменника Євгена Гуцала: «Отут, серед цвіту, здається, що якби людина навчилася мудрості в дерев, то не була б ворогом самій собі і природі?»

II. Напишіть твір-роздум на тему «Людина і природа». Використайте два три речення з вправи 313 як цитати.

Двокрапка у простому і складному реченнях

315. Спишіть речення, підкресліть граматичні основи. Вкажіть тип речення (просте чи складне). Усно поясніть вживання двокрапки (сформулюйте правило).

1. Добре тому багатому: його люди знають... (Т. Шевченко).
2. Я додам вам раду щирю: і при щасті майте міру (Л. Глібов).

² Пóхибка – помилка.

3. Сміються, плачуть солов'ї і б'ють піснями в груди: «Цілуй, цілуй, цілуй її, – знов молодість не буде!» (*Олександр Олесь*).
 4. Книги – морська глибина: хто в них пірне аж до дна, той, хоч і труду мав досить, дивнії перли виносить (*І. Франко*). 5. Як мала у тебе сила, то з гуртом еднайся ти: вкупі більше зробиш діла, швидше дійдеш до мети (*Б. Грінченко*). 6. На віку, як на довгій ниві, усього трапляється: і кукіль¹, і пшениця (*Народна творчість*).

Тире у простому і складному реченнях

316. Уголос читайте речення й усно пояснюйте вживання тире у простому і складному реченнях.

1. Життя коротке – мистецтво вічне (*Гіпократ*). 2. Зайде сонце – Катерина по садочку ходить (*Т. Шевченко*). 3. Рада б зірка зійти – чорна хмара заступає (*Народна творчість*). 4. Пан гуляв у себе в замку – у ярмі стогнали люди (*Леся Українка*). 5. Життя тримає двоє крил – закоханість і устремління (*М. Подолян*). 6. Посієш учинок – поженеш звичку, посієш звичку – поженеш характер, посієш характер – поженеш долю (*Народна творчість*). 7. Хто сіє слъози, – сліз і сам зазнає (*Б. Грінченко*).

317. Прочитайте текст, подумки зверніть увагу на написання слів і знаки пунктуації. Поясніть написання.

ВЕЧІР НА МОРІ

Сонце вже ховалось за гори, хоч було ще не пізно. Місто вже було покрите довгою тінню гір, тільки вузенький краечок берега ще блищав від останнього проміння. Узгір'я геть далеко за муром темно-синьою хмарою спускалося в море і все темніло, темніло... По рожевій площині моря пробігали то золоті, то блакитні іскри, мінялись, блідли, а вкупі з ними блідла і рожева барва. Аж ось рожева барва зникла, повівяв раптовий вітер, хвиля сплеснула голосніше, освітлений краечок берега почорнів. Тінь швидко побігла геть аж на середину моря, що вкрилось дрібненькими білими гребінцями².

Потім так же раптом зникли гребінці і вітер, а море знов стало спокійне, гладеньке, тільки сизе³, як голубині крила.

¹ *Кукіль* – бур'ян родини гвоздикових, з отруйним насінням, росте серед злаків.

² *Гребінець*, від *гребінь* – тут: запінений верх морських хвиль.

³ *Сизий* – темно-сірий із синюватим полиском; сіро-голубий.

Це впало зненацька літнє смеркання, впало, затремтіло і знов заспокоїлось. От ще хвилина – і горизонт стане фіалковим.

С. Васильківський. Вітрила

Ще хвилина, і місяць урочисто впливе з моря і простелить до самого берега широку, золоту, прозору путь. Встануть зорі над горами і ясною громадою йтимуть за місяцем, віддалік, немов шануючи його чарівну владу (*Леся Українка*).

§ 54. РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

Тематичні виписки як спосіб засвоєння і запам'ятовування почутого і прочитаного

Під час підготовки до ДПА, написання твору чи доповіді важливо вміти робити **тематичні виписки**, тобто добирати цитати, фактичні відомості, основні положення з різних джерел і відповідно класифікувати їх за темою.

Тематичні виписки можуть бути оформлені як **тези** (стисло сформульовані основні положення прочитаного тексту) чи **конспект** (стислий і послідовний переказ змісту статті, розділу книги тощо). Тези і конспекти складають після прочитання тексту і виділення в ньому головних думок, положень, цитат, різних визначень тощо.

У власних конспектах треба використовувати підкреслення, виділення ключових слів іншим кольором чи шрифтом.

Як працювати над тематичними виписками

1. Уважно читаємо статтю чи розділ книги, важливі місця позначаємо олівцем.

2. Виписуємо цитату, зазначивши точні відомості про автора (прізвище, ініціали), назву твору, місце і рік видання, назву видавництва, том та сторінку. Наприклад: *(Скура-тівський В. Берегиня. – К.: Дніпро, 1987. – С. 133, 155–177).*

3. Якщо в цитаті опускаються якісь слова, пропуск позначаємо так: [...].

4. Цитату оформляємо за правилами пунктуації та за вимогами введення її у текст.

5. Перед тематичними виписками важливо вказати назву теми.

318. І. З тексту зробіть тематичні виписки до твору на тему «Краса врятує світ».

ПРО КРАСУ

Пригадується мені одна фраза Анатолія Франса: «Якби переді мною стояла дилема¹ вибору між правдою і красою, я, мабуть, узяв би красу, тому що вона ближча до істини, ніж гола правда, і вона для митця є справжнім учителем життя». Справді, що б ми знали про стародавні Грецію і Рим, якби не їхні архітектори, скульптори, художники, поети? Хороша думка...

...Мистецтво, в якому нема краси, погане мистецтво. Коли краса зникає з твору або зовсім не відвідала його і автор раптом відчує, що ангели залишили його душу, марні тоді всі його сподівання: не допоможуть тут ні благополучні рецензії, ні короткоплинні нещирі похвали. Рано зникає його твір, наче мертвонароджений плід (*О. Довженко*).

Зупинись і ти в здивуванні перед красою, і в твоєму серці розквітне благородство. Дорожи красою, бережи її (*В. Сухомлинський*).

II. Напишіть твір «Краса врятує світ».

319. І. Прочитайте текст уголос, дотримуючись інтонації (відповідно до розділових знаків), визначте головну думку. Висловлювання, які вам найбільше сподобалися, випишіть у зошит. Підготуйте тематичні виписки до можливого вашого виступу на святі прощання зі школою.

СВЯТО ПРОЩАННЯ ЗІ ШКОЛОЮ

І от в урочистий зоряний вечір почалося Свято прощання зі школою.

Євдокія Євдокімівна, хвилюючись, заговорила проникливо, як добра мати:

¹ Дилема – проблема, яка передбачає два варіанти її розв'язання, вибору.

– Дорогі наші діти! Сьогодні ви прощаетесь зі своєю школою, а ми, вчителі, підіймаємось сьогодні ще на одну сходинку. Їх не так уже й багато, отих сходинок, у нашому житті, що на них кожному з нас судилося піднятися: може, тридцять, тридцять п'ять шаблів учительського життя. Для мене сьогоднішній вечір – тридцять друга сходинка.

Відлітаючи од нас у широкий світ, ви назавжди залишаєтесь у нашому серці. Знайте, що для нас буде велика радість, коли ми довідаємось про вас щось приємне. Знайте, що нам буде прикро, коли у вас будуть неприємності. В цей урочистий, але тріхи й сумний вечір ми бажаємо вам щастя! Щастя – це висока мета життя, ідеал, вершина, до якої людина прагне. Вершина щастя – в твоїй праці! Знайте, що шлях до щастя нелегкий, що він лежить і через труднощі та перепони, але тільки той досягає жаданої мети, хто не грéбує¹ ніякою роботою, бо художником, поетом, творцем можна стати на будь-якій роботі.

Пам'ятайте, що людині життя дається один раз. І прожити його треба так, щоб залишити слід на землі: гранітний фундамент і високі стіни будинку, зелену діброву, яблуневий сад...

Ніколи не зупиняйтесь на тому, чого досягли ви, закінчивши середню школу. Це лише азій культури, освіти. Нехай книга стане вашим другом на все життя. Пам'ятайте школу, своїх учителів, ніколи не забувайте своїх батьків (За І. Цюпою).

II. Подумайте і розкажіть (або й запишіть), що ви хотіли б побажати своїм однокласникам, які після дев'ятого класу підуть учитися в коледжі, технікуми тощо.

§ 55. КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

Синонімія простих і складних речень (зі стилістичним коментуванням)

- 320.** I. Зверніть увагу на використання у тексті різних типів речень. З'ясуйте синонімічність простих і складних речень. Випишіть з тексту кожен по два речення, які можна замінити синонімічними відповідниками. Виконайте заміну.

ВІЧНЕ СЛОВО

З-поміж безлічі книг, з якими має справу історія світової літератури, поодинокі виділяються ті, що ввібрали в себе науку віків і мають для народу значення заповітне.

¹ *Грéбувати* – нехтувати, гордувати.

До таких належить «Кобзар», книга, яку народ український поставив на першому місці серед успадкованих із минулого національних духовних скарбів.

Дивовижна доля цієї книги. Поезії, що входять до неї, склалися на тернистих дорогах поетового життя, писалися то в мандрах, то в казематах, мережилися¹ при світлі білих ночей Півночі і в пісках пустель закаспійських, під самотнім сонцем вигнання. Хоча більшість поезій написані поза межами рідного краю, наскрізно струменить у них світлий образ Дніпра і мріє синя далеч українських степів. На випадкових аркушиках паперу та в захалавних книжечках поетова рука

прихашцем, покрадьки записувала рядки, що стануть дорогами для цілого народу, донесуть до нього крізь усі перепони віщі й вічні слова.

Усе найістотніше з великого життя українського кріпака Тараса Шевченка – від його юності й до останнього подиху – увібрав у себе цей класичних розмірів томик, збірник поезій, що його в хвилину творчого осяяння було найменовано «Кобзарем» (*Олесь Гончар*).

II. Випишіть з тексту слова, написання яких потрібно пояснити. Пригадайте відповідні правила правопису цих слів.

III. Прочитайте без підготовки (експромтом) один вірш Т. Шевченка (або хоча б кілька рядків вірша).

321. Установіть смислові відношення між частинами складних речень. Замініть безсполучникові речення сполучниковими. Охарактеризуйте безсполучникові речення як синтаксичні синоніми складносурядних і складнопідрядних речень. З'ясуйте стилістичні відтінки використання сполучникових і безсполучникових речень.

1. У хліборобській справі трудової відваги замало, тут потрібні ще й знання агрономічної науки (*З часопису*). 2. Автомобілі бігли по мосту, сміялись люди, цокотали коні (*М. Рильсь-*

¹ *Мережитися* – вишиватися, виписуватися.

кий). 3. І добре синові: в нього є мати, і добре матері: в неї є син (А. Малишко). 4. Високо в небі іскрилось сонце; залишки сірих хмар відпливали непомітно на північ; під самим сонцем, в густій блакиті, дзвеніли жайворонки (Ю. Збанацький). 5. Хотіти вчитись – це не все, треба вміти вчитись. 6. Добре роби – добре й буде. 7. Була б лише охота – наладиться кожна робота. 8. Життя – як стерня: не пройдеш, ноги не вколовши. 9. Бджоли раді цвіту, люди – літу (Народна творчість). 10. Я прокинувся пізно – сонце стояло вже високо... (Ю. Смолич). 11. Сіє зорі неба сине жито, тихо ллється споминів вода, сад шумить, вікно мое розкрите, у кімнату місяць загляда (В. Сосюра).

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

Просте Речення. Розділові знаки в ньому

I рівень

- **Альтернативні тести зі стверджувальною або заперечною відповіддю**

1. Синтаксис разом з морфологією є частинами граматики – науки, що вивчає граматичну будову мови.

Так чи ні.

2. Порушення прямого порядку слів з метою виділення якогось із них називається інверсією (зворотним порядком слів). При зворотному (непрямому, інверсійному) порядку слів присудок передує підмету.

Так чи ні.

3. Відокремленими називаються другорядні члени речення, які для підсилення їхньої граматичної і смислової ролі виділяються в усному мовленні інтонацією, а на письмі – відповідними розділовими знаками. Відокремлення характеризується також інверсійним розташуванням другорядних членів речення.

Так чи ні.

4. Вставними називаються такі слова або сполучення слів, за допомогою яких виражається ставлення оповідача до висловленої ним думки. Вставні компоненти граматично не пов'язані з іншими словами у реченні і тому не є членами речення.

Так чи ні.

II рівень

• Тести із вибором однієї правильної відповіді

1. Однорідні члени речення є підметами (розділові знаки пропущено) у рядку

А Давно вже наша пісня полонила і словом і мелодією світ (*Л. Редчиць*).

Б Хто не чував пісень по селах вечорами то жартівливих то сумних (*М. Чернявський*).

В І славлять піснею життя птахи дерева люди (*М. Лукив*).

Г Наш край багатий піснями легендами музикою танцями (*З підручника*).

Д Пісні злітають над Карпати в херсонських котяться степах (*М. Рильський*).

2. Перед однорідними членами треба поставити двокрапку, а після них – тире в реченні (розділові знаки пропущено) у рядку

А Слово може стати і ніжною запашною квіткою і живою водою і гострим ножом і розжареним залізом і брудом (*З часопису*).

Б А тим часом місяць пливе оглядять і небо і зорі і землю і море та глянуть на людей що вони говорять щоб Богові вранці про те розказати (*Т. Шевченко*).

В Усе на світі неземними узами чебрець і сніг журавку і печаль едне мудро благовісна музика (*З часопису*).

Г Сміється небо і вершини підкови згублені в полях і хміль повитий на балконі і місяць в синіх небесах (*Л. Костенко*).

Д Всі зібралися в низенькій але досить просторій рубці штурманна-механіка дивилися завороженими очима на блискучі важелі широкі пульти (*М. Трублаїні*).

3. Речення, неускладнене звертанням (розділові знаки пропущено), є в рядку

А До вас село і поле приїхав по дитячі сни (*В. Крищенко*).

Б Обов'язково вклади словник Грінченка! (*О. Ющенко*)

В Степане Івановичу Вас до телефону (*Остан Вишня*).

Г Прощавай перевита антенами хато (*Д. Кремень*).

Д Шановні школярі вихователі й випускники від щирого серця вітаю вас зі святом (*З часопису*).

4. Вставне слово у реченні виділено правильно в рядку

А Не розгледівши, кажуть броду, не лізть у воду (*Народна творчість*).

Б Кажуть, мудрість приходить з роками (*Л. Дмитерко*).

В На мою думку цей розділ можна поширити (*З часопису*).

Г Відступати нам по-перше пізно, а по-друге немає підстав (*В. Собко*).

Д Добра такого-таки зроду у мене правда не було (*Т. Шевченко*).

III рівень

- **Тести на встановлення відповідності.**

1. Установіть відповідність між відокремленим членом і реченням-прикладом з ним

Відокремлені члени речення	Приклади
1 означення 2 прикладка (різновид означення) 3 обставина 4 додаток	<p>А Радіючи промінню золотому, на мить якусь ми зорі забуваєм (<i>В. Грінчак</i>).</p> <p>Б Ніхто з живих істот, крім людини, не піде на смертельний ризик в ім'я істини (<i>Р. Іваничук</i>).</p> <p>В А хлібам колосистим, здається, немає кінця (<i>Д. Луценко</i>).</p> <p>Г Попереду на баскому коні їхав славний Конашевич – кошовий козачий (<i>В. Симоненко</i>).</p> <p>Д Уздовж озер, сполоканих блакиттю, лежить дорога, вся дощами зрита (<i>Л. Костенко</i>).</p>

2. Установіть відповідність між реченнями та синтаксичними конструкціями, якими вони ускладнені (розділові знаки пропущено)

Приклади	Синтаксичні конструкції
<p>1 Потім думка шугнула в Україну в тихий зелений куточок над сріблястою Сулою (<i>В. Малих</i>).</p> <p>2 За винятком баби Оришки малий Чіпка нікого не любив (<i>Панас Мирний</i>).</p> <p>3 Куди ж душа буднями кочує марнуючи відпущений їй час? (<i>З часопису</i>).</p> <p>4 Видно було вже пізно бо ніде по хатах не світилося (<i>Панас Мирний</i>).</p>	<p>А вставне слово</p> <p>Б відокремлена обставина</p> <p>В уточнювальний член речення</p> <p>Г відокремлена поширена прикладка</p> <p>Д відокремлений додаток</p>

IV рівень

- **Завдання відкритого типу**

Напишіть твір-роздум на тему «Чи можна жити в суспільстві і бути вільним від нього?». Під час написання використовуйте повторений матеріал із теми «Синтаксис простого речення» та вкажіть за допомогою нумерації розділові знаки у простому реченні і прокоментуйте їх написання в кінці твору.

Складне Речення. Пряма мова. Розділові знаки в них

I рівень

- **Альтернативні тести зі стверджувальною або заперечною відповіддю**
1. У сполучниковому складному реченні всі частини речення поєднуються за допомогою сполучника або сполучникових слів. У безсполучниковому – частини речення поєднують за допомогою інтонації.
Так чи ні.
 2. Складнопідрядне речення – це речення, частини якого нерівноправні за змістом і поєднані підрядним зв'язком за допомогою сполучників підрядності або за допомогою сполучних слів.
Так чи ні.
 3. Складнопідрядне речення може включати кілька підрядних. Головному реченню може бути підпорядковане безпосередньо тільки одне, а інші – підрядному чи різним підрядним. Розрізняють послідовну, паралельну, однорідну і комбіновану підрядність.
Так чи ні.
 4. Безсполучникове речення – це речення, частини якого пов'язуються без сполучників і сполучних слів.
Так чи ні.
 5. Пряма мова може бути діалогічною. Кожна репліка записується з нового рядка, перед кожною з них ставиться тире і в лапки вона не береться.
Так чи ні.

II рівень

- **Тести із вибором однієї правильної відповіді**
1. Складнопідрядним є речення
 - А Стало серцю тісно – заспівала пісню (Г. Чубач).
 - Б Так хотілося б вірити, що в світі живеш не дарма (В. Гужва).
 - В З-за гір віє вітер, а в степах повмирала морози (С. Пушик).
 - Г Завагавсь у мряці день: сонцю бути чи дощеві? (З часопису)
 - Д Лежать віки, покриті пилом, позасихала кров на них (Г. Півторак).

2. Складним з різними видами зв'язку є речення

А В тарілі¹ срібні жайворон ударив, і розігнувся стомлений Устим, поважним рухом, легким і простим, загріб з багаття золотого жару (*А. Малишко*).

Б Здоровенний дуб розлігся, розширився своїм кострубатим гіллям, так що аж темно під ним (*М. Коцюбинський*).

В Вогонь у печі палає і гуготить, а Маланка заплющує очі, хитається, їй здається, що то шумить колосом нива і серп черкає по стеблу (*М. Коцюбинський*).

Г А чутка у гаю була така, що ніби Шука та частенько, як тільки зробиться темненько, Лисиці шле то щупачка, то сотеньку карасиків живеньких або лінів гарненьких (*Л. Глібов*).

Д Місяць зійшов пізно, і розтрушені, як віхті ромашкового сіна, хмари раптом просвітилися, задимились, ожили і побігли на захід (*М. Стельмах*).

3. Неправильно поставлено розділові знаки у реченні

А Абітурієнт вступає до вузу, щоб стати добрим фахівцем і щоб стати доброю людиною (*З часопису*).

Б Небо осіннє, мов квітка, марніє, сохне стерня, затихають лани (*П. Филипович*).

В Мабуть, батько ще дужче посивів і мати ще дужче зігнулася (*А. Головка*).

Г Не кидай іскри в солому і сама згорить і село спалить (*Народна творчість*).

Д Учїться читати, це, можливо, набагато важче, ніж вам здається (*З часопису*).

III рівень

• Тести на встановлення відповідності

1. Установіть відповідність між реченнями та їх характеристиками

Вид підрядного речення	Приклади
1 означальне	А Тепер я знаю, що весна надворі (<i>Леся Українка</i>).
2 з'ясувальне	Б З чорних хмар, що повисли над Десною, раптом повалив лапатай сніг (<i>І. Нечуй-Левицький</i>).
3 обставинне умови	В Де трактор ходить, там золота пшениця родить (<i>Народна творчість</i>).
4 обставинне місця	Г Якщо добре працюватимеш, честь і славу матимеш (<i>Народна творчість</i>).
	Д Був туман, так що польотів не розпочинали (<i>З часопису</i>).

¹ *Тарілі* – тарілки: 1) посуд; 2) тут: музичні ударні інструменти.

2. Установіть відповідність між реченнями з прямою мовою (розділові знаки пропущено) й схемами

Приклади	Схеми
<p>1 Голова за булаву? глузливий сміх козацький дзвінким ляпасом хльоснув Яремі в обличчя Мала плата, ясновельможний пане, за голову Хмельницького (<i>Я. Качура</i>).</p> <p>2 Тікайте! безмовно волала Добринина душа У цьому ваш єдиний порятунок (<i>В. Малик</i>).</p> <p>3 Гей, гей, поміч іде! несподівано озвався з монастирської дзвіниці вартовий (<i>Я. Качура</i>).</p> <p>4 Повість історична – се не історія пише І. Франко в передмові до першого видання повісті «Захар Беркут» Праця історична має вартість, коли факти в ній представлені докладно і в причиновім зв'язку (<i>З часопису</i>).</p>	<p>А «П, – а. – П».</p> <p>Б «П!» – а.</p> <p>В «П? – а. – П».</p> <p>Г «П! – а. – П».</p> <p>Д А: «П!»</p>

IV рівень

• **Завдання відкритого типу**

Напишіть твір-роздум на тему «Яку газетну рубрику я люблю читати». Під час написання використовуйте повторений матеріал із теми «Синтаксис складного речення» та вкажіть типи складних речень, використаних у творі, за допомогою підкреслень і надписів (над реченнями).

ТАБЛИЦІ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО З СИНТАКСИСУ

Таблиця 1

ТИПИ ПІДРЯДНОГО ЗВ'ЯЗКУ СЛІВ У СЛОВОСПОЛУЧЕННІ

Узгодження	Керування	Прилягання
<u>Залежне</u> слово (прикметник, займенник, числівник, дієприкметник) узгоджується з головним (іменником, рідше займенником) у роді, числі та відмінку.	<u>Головне</u> слово (дієслово, іменник, прикметник, дієприкметник, прислівник) керує залежним і вимагає від нього відповідної відмінкової форми.	<u>Залежне</u> слово – незмінне (прислівник, дієприслівник, інфінітив) – з'єднується з головним за змістом .
↖ <i>яка?</i> Осінь квітка (прикм.+імен.)	↖ <i>кого?</i> Поважати матір (дієсл.+імен.)	↖ <i>куди?</i> Поїхати додому (дієсл.+присл.)
↖ <i>чия?</i> Моя школа (займ.+імен.)	↖ <i>від чого?</i> Далекий від істини (прикм.+імен.)	↖ <i>як?</i> Читати посміхаючись (дієсл.+дієприсл.)
↖ <i>який?</i> Перший урок (числ.+імен.)	↖ <i>чим?</i> Намальований пензлем (дієприкм.+імен.)	↖ <i>яка?</i> Мрія вчитися (імен.+дієсл. в інфінітиві)
↖ <i>яка?</i> Прочитана книга (дієприкм.+імен.)	↖ <i>від чого?</i> Вище від хмар (присл.+імен.)	↖ <i>як?</i> Говорити пошепки (дієсл.+присл.)

Таблиця 2

ТИПИ РЕЧЕНЬ ЗА МЕТОЮ ВИСЛОВЛЮВАНЬ

Розповідні	Питальні	Спонукальні
Дорога додому завжди довга (М. Чабанівський)	Червона калино, чого в лузі гнешся? (І. Франко).	Умій не тільки дивитися, а й бачити (В. Сухомлинський).

Таблиця 3

ТИПИ РЕЧЕНЬ ЗА ЕМОЦІЙНИМ ЗАБАРВЛЕННЯМ

Неокличні	Окличні
– <i>розповідні</i> : Я – вільна.	– <i>розповідні</i> : Я – вільна! (<i>Леся Українка</i>).
– <i>питальні</i> : Ти йдеш?	– <i>питальні</i> : Ти йдеш?!
– <i>спонукальні</i> : Не рубай калину біля хати.	– <i>спонукальні</i> : Не рубай калину біля хати!.. (<i>Ю. Рибчинський</i>).

Таблиця 4

ТИПИ ПРОСТИХ РЕЧЕНЬ

За наявності головних членів речення		За наявності другорядних членів речення	
<i>двоскладні</i>	<i>односкладні</i>	<i>непоширені</i>	<i>поширені</i>
<u>Прийшла осінь.</u>	<u>Осінь.</u>	<u>Прийшла осінь.</u>	<u>Прийшла золота осінь.</u>
<u>Настав вечір.</u>	<u>Вечір.</u>	<u>Настав вечір.</u>	<u>Настав тихий вечір.</u>
	<u>Вечоріє.</u>	<u>Осінь. Вечоріє.</u>	<u>Надворі швидко вечоріє.</u>

Таблиця 5

ТИПИ ПРОСТИХ РЕЧЕНЬ ЗА НАЯВНІСТЮ ЧИ ВІДСУТНІСТЮ НЕОБХІДНИХ ЧЛЕНІВ РЕЧЕННЯ

Повні	Неповні		
Наявні всі необхідні для певного типу члени речення	Пропущено головний або другорядний член речення чи декілька членів одночасно, потрібних для структури речення		
	Контекстуально неповні	Ситуативно-неповні	Еліптичні
У цей вечір ніхто не прилетів (<i>Олесь Гончар</i>).	Він любить час. Хвилини. Дні. Роки (<i>Л. Костенко</i>).	Мені один до Києва (продайте квиток)	Васильки у полі, васильки у полі... (<i>В. Сосяра</i>).

ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

Головні члени речення		Другорядні члени речення		
<u>Підмет</u>	<u>Присудок</u>	<u>Означення</u>	<u>Додаток</u>	<u>Обставина</u>
хто? що?	Що робить підмет? що з ним робиться? який він є? хто або що він є?	Який? чий? котрий?	Кого? чого? кому? чому? кого? що? ким? чим? на кому? на чому?	Як? де? коли? куди? звідки? чому? з якою метою? та ін.
Керує (хто?) моя <u>мама</u> .	Він (що робить?) <u>навчається</u> у коледжі.	Ліс стояв (який?) <u>засніжений</u> .	У нас багато (кого?) <u>тановитих музикантів</u> .	Я люблю приїздити (куди?) до <u>бабусиної хати</u> .

Таблиця 7

ТИПИ ПРОСТИХ РЕЧЕНЬ
ЗА НАЯВНІСТЮ УСКЛАДНЮВАЛЬНИХ КОМПОНЕНТІВ

Ускладнені	Неускладнені
– звертаннями: Якою людиною ти станеш, <u>малюк?</u> (В. Сухомлинський).	– без звертання: Якою людиною ти станеш?
– вставними словами, реченнями і вставленими конструкціями: <u>Здається</u> , поїзд запізнюється.	– без вставлених слів, речень і вставлених конструкцій: Поїзд запізнюється.
– однорідними членами речення <u>Стояла</u> я і <u>слухала</u> весну (Лєся Українка).	– без однорідних членів речення: Я зачаровано слухала спів пташок.
– відокремленими членами речення: Листя, <u>вмитє рясним дощем</u> , поблискувало на сонці (М. Коцюбинський).	– без відокремлених членів речення: Листя поблискувало на сонці.

Таблиця 8

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ			
Сполучникове		Безсполучникове	З різними видами зв'язку
Складно-сурядне	Складно-підрядне		
<u>Пізнайте</u> істину – <u>і вона порятує</u> вас (Нар. творчість).	Україно моя барвінкова, <u>переконаний</u> твердо в однім, <u>що</u> мені <u>усміхнулася</u> <u>ся</u> <u>доля</u> народитись під небом твоїм (І. Яворський).	<u>Шелестить</u> по жовкле <u>листя</u> по діброві, <u>гуляють</u> <u>хмарини</u> , сонце спить (Т. Шевченко).	Літа минають за літами, та знову <u>пам'ять поверта</u> оту хвилину біля мами, <u>яка</u> навіки <u>золота</u> (Л. Талалай).

Таблиця 9

СКЛАДНОСУРЯДНЕ РЕЧЕННЯ			
Види	Складносурядне речення з єднальними сполучниками	Складносурядне речення з протиставними сполучниками	Складносурядне речення з розділовими сполучниками
Сполучники	<i>і, й, та (= і), та й, та ще (й), і... і, ні... ні, ані... ані</i>	<i>а, але, та (= але), зате, проте, однак (одначе)</i>	<i>або, чи, або... або, чи... чи, то... то, не то... не то, чи то... чи то</i>
Приклади	<u>Голубіє</u> <u>небо</u> в висині, <u>і сонце сяє</u> в ньому променисте (М. Бакай).	Мене <u>води́ло</u> безвісти <u>життя</u> , <u>та я вертався</u> на свої пороги (Д. Павличко).	Чи то мені <u>здається</u> , чи то справді <u>свист тихшає</u> (М. Коцюбинський).

Таблиця 10

СКЛАДНОПІДРЯДНЕ РЕЧЕННЯ			
Типи складно-підрядного речення	Питання	Сполучники чи сполучні слова	Приклади
з підрядною означальною частиною з підрядною займенково-означальною частиною	який? яка? яке? які? чий? чия? чие? чий? котрий?	спол. сл.: який, котрий, чий, хто, куди, звідки, де, що (=який, яка, яке, які)	<u>Іронія</u> – це <u>блискавка</u> ума, <u>котра освітить</u> всі глибини смислу (Л. Костенко). <u>Хто</u> правду <u>любить</u> , <u>той</u> наш <u>брат</u> (Леся Українка).
з підрядною з'ясувальною частиною	хто? що? кого? чого? що саме?	спол.: що, щоб, як, ніби, мов, наче, аби, чи, доки, коли; спол. сл.: хто, що, який, чий, котрий, де, як, куди, звідки	<u>Я згадав, що</u> іспит <u>призначено</u> на завтра, і <u>почав хвилюватися</u> . <u>Біда навчить</u> , <u>кому подати</u> руку (Д. Павличко).
З підрядними обставинними частинами	з підрядною способом дії	як? яким способом?	спол. сл.: як, що, щоб, ніби, нібито, наче, мов, немов, немовби;
	з підрядною міри та ступеня	якою мірою? наскільки?	спол. сл.: як, скільки, наскільки
	з підрядною порівняльною	як? як саме? подібно до чого?	спол.: як, мов, ніби, наче, немов, немовби; спол. сл.: як
	з підрядною обставиною місця	де? куди? звідки?	спол. сл.: де? куди? звідки?
			<u>Вони так</u> на землі <u>співали, що каміння спливало</u> восток (Г. Тарасюк). <u>Пісенність</u> Шевченкової лірики <u>настільки приваблива і природна, що багато його поезій стали народними піснями</u> (З часопису).
			А тепер у серці <u>щось тремтить і грає, як тремтить</u> на сонці <u>гілка</u> золота (М. Рильський).
			<u>Я поведу</u> тебе в далекий край, туди, <u>де</u> темні <u>води</u> спокійно <u>сплять</u> (Леся Українка).

	Типи складно-підрядного речення	Питання	Сполучники чи сполучні слова	Приклади
З підрядними обставинними частинами	з підрядною обставиною часу	коли? відколи? з якого часу? доки? як довго? до якого часу?	спол.: як, після того як, відколи, відтоді як, з тих пір як; спол. сл.: коли, поки, доки	Коли ми йшли удвох з тобою вузькою стежкою по полю, я гладив золоте колосся (Д. Павличко).
	з підрядною обставиною умови	за якої умови?	спол. якщо, коли (= якщо), якби, коли б, як (= якщо), раз, аби	Якби я турбувався лиш про себе, вже б онімів давно від самоти (Д. Павличко).
	з підрядною обставиною причини	чому? через що? з якої причини?	спол.: бо, тому що, оскільки, через те що, внаслідок того що, у зв'язку з тим що	Поет не боїться від ворога смерті, бо вільная пісня не може умерти (Леся Українка).
	з підрядною обставиною мети	для чого? навіщо? з якою метою?	спол.: щоб, аби, для того щоб, заради того щоб, з тим щоб	Щоб тих щасливих днів не загубити, потрібно працювати цілий рік (Д. Павличко).
	з підрядною обставиною допустовою частиною	незважаючи на що?	спол.: хоч, (хоча), дарма що, хай (нехай), незважаючи на те що, всупереч тому що	І хоч життя послало йому калюжу замість океану, душа в нього була океанська (О. Довженко).
	з підрядною обставиною наслідковою частиною	і який наслідок? і що ж?	спол.: так що	Я тобі все приготую на завтра, так що не сумнівайся (М. Чабанівський).

ДОДАТКИ

Додаток 1

ПОРАДИ ДО САМОСТІЙНОГО ЧИТАННЯ

1. Пам'ятайте, що читання – це важлива, потрібна і серйозна праця.
2. Читати потрібно не поспіхом, а вдумливо, намагаючись виділяти й запам'ятовувати основне у змісті твору.
3. Читати потрібно в добре освітленому місці.
4. Читайте текст вдумливо, намагайтесь зрозуміти кожне слово, кожен вислів.
5. Якщо натрапите на незнайоме слово чи вислів, пояснення шукайте у примітках, словничку наприкінці книжки чи «Словнику української мови» або ж «Словнику чужомовних слів» (якщо слово запозичене).
6. Критику про твір читайте після того, як самостійно прочитали зміст художнього твору.
7. Не шкодуйте часу на те, щоб прочитати твір, який вам сподобався, ще раз: ви знайдете в ньому ще багато нового й цікавого.

Додаток 2

ПОРАДИ ДО НАПИСАННЯ ПЕРЕКАЗУ

Переказ – це відтворення змісту почутого або прочитаного тексту оповідання, статті чи уривка якогось твору.

За обсягом первинного тексту розрізняють **докладні** і **стислі** перекази. Завданням докладного переказу є повне відтворення – з усіма деталями, якомога докладніше – змісту первинного тексту зі збереженням його типу і стилю мовлення, композиційних і мовних особливостей. Стислий переказ передбачає коротше переказування.

1. Визначте основну тему переказу, основні лінії сюжету з конкретними дійовими особами, їхніми характеристиками, у зв'язку з їхніми вчинками, а також з іншими подіями і фактами.
2. Поділіть текст на частини, виділіть абзаци (кількість абзців залежить від кількості питань, які висвітлюються у тексті).
3. При написанні переказу дотримуйтеся плану.
4. Граматично правильно оформляйте свої думки, стежте за правильністю написання слів і розстановкою розділових знаків.
5. Намагайтесь зберегти в переказі ключові (найбільш яскраві) слова, образні вирази первинного тексту.
6. Стежте за тим, щоб виклад відповідав змісту уривка і завданню.
7. Уважно перечитайте написане: чи не залишилися в переказі орфографічні, пунктуаційні та стилістичні помилки?

Додаток 3

ПОРАДИ ДО НАПИСАННЯ ТВОРУ

1. Завжди обирайте ту тему, яку найкраще знаєте, яка найбільше вас цікавить і хвилює.
2. Добре обміркуйте тему майбутнього твору, щоб укластися в потрібний обсяг, не пишiть нічого зайвого.
3. Визначте основну думку твору і намагайтеся провести її через усю роботу.
4. Складіть план. Якщо завдання не вимагає плану, то запишіть його лише на чернетці. Пишучи твір, звіряйте написане з планом, дотримуйтесь його.
5. Тему розкривайте всебічно й глибоко, використовуючи ілюстративний матеріал і цитати.
6. Дотримуйтесь послідовності у викладі думок.
7. Дотримуйтесь пропорційності у викладі основного тексту (вступу, основної частини і висновків).
8. Намагайтесь висловити власне ставлення до того, про що пишете, подайте власні висновки й узагальнення.
9. Пишіть охайно, акуратно й грамотно, не забувайте виділяти абзаци.
10. До твору бажано підібрати епіграф.

Увага!

Епіграф – напис, який розташовують перед текстом твору або його частиною. Як правило, епіграф – це цитата з відомого тексту, вислів афористичного змісту, прислів'я тощо. Епіграф характеризує зв'язок твору з літературною традицією і сучасністю. Епіграф у лапки не беруть. Але зазначають автора і/або джерело.

Додаток 4

ПОРАДИ ДО НАПИСАННЯ ДИКТАНТУ

1. Постійно дбайте про пунктуаційну грамотність, вдумливо пишiть будь-який текст, розставляючи правильно розділові знаки.
2. Щоб бути грамотним, потрібно знати основні правила пунктуації, мати певні пунктуаційні навички; знайшовши у тексті вживання того чи іншого знака пунктуації, вміти пояснити їх. Постійно повторюйте основні правила пунктуації.
3. Оскільки розділові знаки тісно пов'язані з інтонацією, прислухайтесь до того, як читають речення, з якою інтонацією.

4. Уважно вислухавши кожне речення, аналізуйте його будову та виявляйте особливості, щоб правильно розставити розділові знаки.

5. Уважно перечитуйте кожне речення, щоб не пропустити пунктуаційну ситуацію (умову, коли потрібно ставити розділовий знак).

6. Пам'ятайте, що помилкою у диктанті є не тільки відсутність (пропуск) необхідного розділового знака, а й вживання не того розділового знака (наприклад, коми замість тире чи навпаки).

Додаток 5 ТЕМИ ДЛЯ ДИСКУСІЙ І ПОГЛИБЛЕННЯ ЖИТТЄВИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ (ОБІЗНАНОСТІ)

1. Вітер зламав фруктове дерево саме посередині стовбура. Його треба викорчувати чи почекати до наступної весни? *(Компетентність у природничих науках і технологіях).*

2. Ви йдете туристичним маршрутом. Літо. Спека. Постійно хочеться пити. Як треба пити воду і чому? *(Компетентність: екологічна грамотність і здоровий спосіб життя).*

3. Клас «Б» відзначався низькою дисципліною під час уроків. Батьки порадили розсадити учнів – «вибухових» з «урівноваженими». Чи змінить це обстановку в класі. А як, на вашу думку, було б краще?

4. Учитель вважає, що читання скорочених варіантів художніх творів, які вивчають, обмежує знання учнів. А ви як думаєте? *(Компетентність: уміння вчитися впродовж життя).*

5. Людина має три види пам'яті: зорову, слухову і моторну (писання). Яка пам'ять у вас тривкіша (тобто як ви краще запам'ятовуєте)? Який вид пам'яті «працює» на вас у школі? *(Компетентність: уміння вчитися впродовж життя).*

6. Кажуть лікарі, що тепер перед сном треба з'їдати яблуко і 2-3 горіхи, щоб було здорове серце. Але яблуко їсти зі шкіркою і зернятками. Чому? А що б ви запропонували?

7. Окулісти радять частіше писати зеленою пастою, а не чорною чи червоною. Чи знаєте ви чому? І чому в школі пишемо фіолетовим, синім і отримуємо оцінку червоним? *(Компетентність: охорона здоров'я і безпека життєдіяльності).*

8. Ваші батьки ходять у театр і кличуть вас із собою. Ви зазвичай не хочете, шукаєте різних приводів для відмови. Чому? І якими є ваші відмови?

9. У наш час рідко хто передплачує газети. Чому? І чи праві родини, що зовсім не читають ще недавно улюблених газет? *(Загальнокультурна компетентність).*

10. Ви виконуете домашнє завдання. Зосереджені, шукаєте кращий варіант розв'язку, обмірковуєте текст свого твору...

А до вас кожні 5–10 хвилин звертається менший брат (сестра) зі своїми проханнями «допоможи». Як ви на це реагуєте?

11. У місті (селі) відімкнули воду і світло – десь якась аварія. Ви будете нарікати на ситуацію чи шукатимете, як вийти зі становища? *(Компетентність: ініціативність і підприємництво).*

12. Висловіть свою думку: Який хліб для людини корисніший – чорний чи білий? Чому ви так вважаєте? *(Компетентність: екологічна грамотність і здоровий спосіб життя).*

13. Що треба робити, щоб водні ресурси країни не висохли? *(Компетентність: екологічна грамотність і сталий розвиток).*

14. З якого часу український прапор синьо-жовтий, а румунський – триколон? Як це пояснює історія? *(Інформаційно-комунікативна компетентність).*

Додаток 6 МІЙ ДРУГ КОМП'ЮТЕР

1. Зайдіть в Інтернет (Internet), знайдіть на новинному сайті текст (15–20 рядків) і випишіть з нього складні словосполучення. Усно поясніть, чому ці словосполучення складні.

2. Випишіть з різних програм в Інтернеті 10–12 складноскорочених слів (аббревіатур) і через тире подайте їх повне значення. Напр.: ООН – Організація Об'єднаних Націй. Чи були випадки, що у вибраному тексті ту чи іншу аббревіатуру теж було пояснено?

3. Знайдіть на вашому улюбленому сайті в Інтернеті текст із 25 речень. Випишіть з них окремо: 1) лише прості речення, 2) лише складні речення. Який тип речення переважав? Від чого це залежало: стилю тексту, теми, стилю автора, від того, на кого текст розрахований?

4. Знайдіть в Інтернеті матеріали про двох співаків – Народних артистів України і Румунії. Які слова найповніше характеризують їх як особистість, їх талант, їх шлях до успіху. Про одного (за вашим вибором) зі співаків напишіть переказ з елементами роздуму.

5. Знайдіть в Інтернеті інтерв'ю (з політиком, письменником, актором, спортсменом) і поясніть, як записані репліки: прямою мовою? непрямою, яка утворена з прямої? обома способами?

6. Знайдіть в урядовому порталі Інтернету текст офіційного документа (угода, наказ, ухвала тощо). Роздрукуйте

його і поясніть (усно), які його мовні особливості збігаються з вивченими у школі документами.

7. Випишіть з будь-якого сайту 30 прізвищ. Визначте, відмінюваність чи невідмінюваність котрих прізвищ залежить від роду носія прізвища (чоловіче чи жіноче прізвище). Чи були в списку прізвища іншомовного походження? Наведіть 2–3 приклади.

8. Виконайте проект: Роздрукуйте з Інтернету картини (малюнки, копії) з «ключовим» образом: 1) річки, 2) гірських скель, 3) степу, 4) пшеничного (житнього, соняшникового) поля (за власним вибором) і напишіть за вибраною картинкою твір-опис з акцентом на «ключовий» образ.

9. Виберіть з Інтернету текст будь-якого стилю українською і румунською мовами на 250 слів, порахуйте з допомогою комп'ютера, скільки в тексті знаків і скільки разів використані слова, що починаються буквами З, П, Р, С. Чи свідчить це про особливість мелодики мови? Який звук української мови і який мови румунської вважаєте найніжнішим, а який – найгрубішим?

10. Спробуйте набрати клавіатурою комп'ютера 10 жіночих і 10 чоловічих імен, встановивши час, витрачений на цю роботу. Потім запишіть рукою на листочку таку саму кількість, але вже інших імен. Скільки було затрачено часу тепер? Який висновок із цього? Врахуйте, що в комп'ютері слова zostалися на екрані, а записані на листочку – у вас на столі.

Увага! Чи відомі вам такі «ключові слова» для роботи з комп'ютером: сайт, портал, драйвер, браузер, байт, веб-сторінка, чат, віртуальне спілкування, онлайн, лінк, веб-дизайн, інтернет-провайдер? Поясніть значення відомих вам слів спочатку румунською, а потім українською мовою.

Додаток 7 РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ У СКЛАДНОСУРЯДНИХ І СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕННЯХ РУМУНСЬКОЇ МОВИ (для порівняння з українською мовою)

Складносурядні речення

1. Між частинами складносурядних речень, з'єднаних безсполучниковим способом (зіставленням), ставиться кома:

El a pus sabia în teacă, salută militărește și merge într-un colț al salonului unde, pe două mese, pe canapea, pe foteluri și pe jos, stau grămădite fel de fel de jucării. Dintre toate, maiorul alege o trâmbiță și o tobă. Atârnă toba de

gât, suie pe un superb cal vânăt rotat, pune trâmbița la gură și, legănându-se călare, începe să bată toba cu o mână și să sufle-n trâmbiță (*I. Caragiale*)

2. Між частинами складносурядних речень, з'єднаних єднальними сполучниками *nici, nu numai, ci* și ставиться кома:

Bunicul *nici* nu citește gazeta, *nici* nu face pasiență ferită de amestecul bunicei, *nici* nu umblă la casa de fier, *nici* nu dezmiardă blana motanului (*Ionel Teodoreanu*).

3. Між частинами складносурядних речень, з'єднаних протиставними сполучниками, ставиться кома:

El șezu pe un scaun, iar ea șopti o vrajă dulce (*M. Eminescu*).

4. Між частинами складносурядних речень, з'єднаних повторюваними розділовими сполучниками *ba, fie, ori sau sau* ставиться кома:

Și afară de aceasta, babele care trag pe fundul sitei în 41 de bobii, toți zodierii și cărturăresele pe la care căutase pentru mine și femeile bisericose din sat îi băgase mamei o mulțime de bazaconii în cap, care de care mai ciudate: ba că am să petrec între oameni mari, ba că-s plin de noroc, ca broasca de păr, ba că am un glas de înger, și multe alte minunății (*I. Creangă*).

Căci îmi era acum a scăpare de dânsul, drept să vă spun. Vorba ceea: «Lasă-l, măi! L-aș lăsa eu, dar vezi că nu mă lasă el acum!» Tocmai așa pășisem și eu; ba eram încă bucuros că am scăpat numai cu-atâta (*I. Creangă*).

El vine, se înalță, în cercuri line zboară
Și, rapide ca gândul, la cuibu-i se coboară,
Iar copilașii veseli, cu peptul dezgolit,
Aleargă, sar în cale-i și-i zic: «Bine-ai sosit!» (*V. Alecsandri*).

Складнопідрядні речення

1. Якщо підрядна частина складного речення виконує атрибутивну функцію, виражає ознаку предмета, що названий чи вказаний у головній частині, і доповнює її змістову та структурну неповноту, то НЕ відокремлюється від головної частини комою.

Ferice de părinții care l-au născut, că bun suflet de om este, n-am ce zice! (*I. Creangă*).

2. Якщо підрядна частина складного речення виконує атрибутивну функцію, виражає ознаку предмета, що названий чи вказаний у головній частині, і НЕ доповнює її змістову та структурну неповноту, то відокремлюється від головної частини комою.

Și mergeam tot zburdând și hârjonindu-ne, de parcă nu eram noi râioșii din Broșteni, care făcusem atâta bucurie la casa Irinucăi (*I. Creangă*).

3. Якщо підрядна частина складного речення виконує функцію додатка (прямого чи непрямого) і стоїть на першому місці (перед головною), то відокремлюється від головної частини комою.

Се știu, nu vreau să țin secret. (*G. Coșbuc*).

4. Якщо підрядна частина складного речення виконує функцію обставини причини, допусту, наслідку, то відокремлюється від головної частини комою.

Voia să se facă profesor de gimnaziu și își întipărise atât de viu acest gând, încât se făcuse chiar mai așezat de cum fusese. (*I. Slavici*)

Підрядні частини, які виконують функцію інших обставин (часу, місця, способу, мети, умови), відокремлюються від головної частини тільки тоді, коли стоять на першому місці (перед головною частиною).

Când mi-l aduc aminte pe dânsul, mi se desfășoară înaintea ochilor întreaga lume a tinereților. (*I. Slavici*).

5. Якщо підрядна частина стоїть в середині головної частини складнопідрядного речення, то відокремлюється комами.

Toți paznicii din toată împărăția și cei mai aleși ostași, pe care îi pusese împăratul să pândească, n-au putut să prinză pe hoți. (Prâslea cel voinic și merele de aur).

6. Між значно поширеними підрядними реченнями, які вже мають інші розділові знаки, може ставитися крапка з комою.

Trandafirul cel înfocat, crinii de argint, lăcrimioarele sure ca mărgărita-rul, mironosițele vioarele și florile toate s-adunară, vorbind fiecare în mirosul ei, și ținură sfat lung cum să fie luminile hainei de mireasă; apoi încredințară taina lor unui curtenitor flutur albastru stropit cu aur. (*M. Eminescu*).

Lică însă, deși ar fi putut săvârși faptele petrecute în drumul de țară și în pădure, nu putea să fie unul dintre oamenii cu fețe acoperite care îl călcaseră pe arândașul, fiindcă în timpul când s-a petrecut această faptă, el, după mărturisirea mai multora, se afla la Moara cu noroc (*I. Slavici*).

Mă trezește mama într-o dimineață din somn, cu vai-nevoie, zicându-mi: «Scoală, duglișule, înainte de răsăritul soarelui; iar vrei să te pupe cucul armenesc și să te spurce, ca să nu-ți meargă bine toată ziua?... «Căci așa ne amăgea mama cu o pupază care-și făcea cuib, de mulți ani, într-un tei foarte bătrân și scorburos, pe coasta dealului, la moș Andrei, fratele tatei cel mai mic (*I. Creangă*).

Atunci Făt-Frumos își luă ziua bună de la părinți, ca să se ducă, să se bată el singur cu оștile împăratului ce-l dușмănea pe tată-său. Puse pe trupul său împăratesc haine de păstor, căмеșă de borangic, țesută în lacrimile mamei sale, mândră пălărie cu flori, cu cordele și cu măргеle rupte de la

gâturile fetelor de-mpărați, își puse-n brâu verde un fluier de doine și altul de hore, și, când era soarele de două sulite pe cer, a plecat în lumea largă și-n toiul lui de voinic (*М. Eminescu*).

Додаток 8 ТЕКСТИ ДЛЯ АУДІЮВАННЯ, ЧИТАННЯ І ПЕРЕКАЗУВАННЯ ПІД ЧАС САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

АННА ЯРОСЛАВНА

Починаючи з київської княгині Ольги, жінки-українки, що уславилися державною діяльністю, становлять блискучу плеяду¹. Проте ми згадаємо лише тих, які прислужилися Україні на терені культури. Серед них чільне місце посідає дочка великого київського князя Ярослава Мудрого Анна. Ставши 1049 року королевою Франції, вона взяла з Києва книгозбірню², а з нею Євангеліє, що з часом стало національною святиною французького народу. На київському Євангелії століттями заприсягали чесно служити своєму народу королі Франції, тепер заприсягають її президенти. Для цього їдуть і їхатимуть вони до міста Реймса, де у відомому на весь світ Готичному соборі зберігається київське Євангеліє Анни Ярославни. У Реймсі брала вона шлюб з королем Франції Генріхом I. У цьому ж соборі хрестила свого сина Філіппа, майбутнього короля Франції. Після смерті Генріха Анна Ярославна стала королевою Франції під ім'ям Анни Регіни. Під Парижем у королівській резиденції Санлісі своїм коштом вона спорудила монастир і храм святого Вікентія. Тут її і поховано. На могилі – скульптурне зображення. На постаменті пам'ятника напис: «Анна Руська, королева Французька» (*З часопису*).

МИКОЛА ЛИСЕНКО

З ім'ям видатного українського композитора, фольклориста і громадського діяча Миколи Лисенка пов'язана доба становлення професійної музики, театру та мистецької освіти в Україні.

¹ *Плеяда* – група видатних людей.

² *Книгозбірня* – бібліотека.

Народився майбутній композитор на Полтавщині. Засновником роду Лисенків вважають легендарного козацького ватажка Лиса. Батько Миколи Лисенка – Віталій Романович – був дворянином і служив у війську. Мати походила з дворянського полтавського роду Луценків. Батьки Миколи були заможними людьми. Малий Микола ходив одягнений в оксамит та мереживо. Його навчали французької та російської мов, гри на фортепіано.

І хоча Миколі нічого не казали про Україну, вона оточувала його з усіх боків. Батько знав рідну українську мову і охоче вживав її. Спілкувались нею і ті численні пани й панки, що частенько навідувались до Лисенків, бо любив пан Лисенко привітати гостей і знав, як їх пошанувати. І поволі прислухався хлопчик до української мови, мимоволі ставала вона йому рідною.

З рідною мовою та народними піснями знайомився Миколка і від своєї бабусі – Марії Василівни Болюбаш. Вона кохалася в українських піснях, казках, приповідках. Так душа хлопчика переймалась тугою, щирістю і багатством рідної пісні.

У 9 років відвезли хлопчика на навчання до Києва, в школу Гедуена, що дорівнювала трьом класам гімназії. Продовжував Микола своє навчання в Харкові. Вчився він дуже добре, та не полишав і музики. Вивчаючи твори великих композиторів різних народів, Микола Лисенко ніколи не забував пісень рідного народу. Спочатку навчався в Харківському університеті, а пізніше перевівся до Київського. У 1867–1869 роках для завершення музичної освіти він виїздить за кордон – до міста Ляйпцига (Німеччина). У 1874 році в Києві була поставлена на сцені «Різдвяна ніч» Миколи Лисенка – перша українська опера. Він komponує свою музику до «Кобзаря» Тараса Шевченка. 1881 року розпочинає свою найбільшу оперу «Тарас Бульба», пише оперу «Утоплена». Навколо композитора концентрувалося тодішнє українське музичне і культурне життя Києва. Багато пісень М. Лисенко створив на тексти Івана Франка, Михайла Старицького, Степана Руданського, Лесі Українки, Осипа Маковея, Миколи Вороного та ін. Йому судилося стати автором гімну «Молитва за Україну» (на слова О. Кониського) (Із книги «100 великих українців»).

МОЇМ ВИПУСКНИКАМ

Білих акацій трунок п'янкий
Нам не забути ніколи...
Давній знайомий – дзвоник шкільний
Вже не покличе до школи.
Ще кілька днів, ще уроків кілька
І – неминуча розлука.
Вже ясноока юність дзвінка
В двері упевнено стука.
Бачу обличчя ваші ясні,
Щирість сердець відчуваю.
Ще промайне у далекому сні
Клас, що тепер проводжаю...
Будьте щасливі, любі мої,
В праці себе не шкодуйте,
Слід залишіть на рідній землі,
Долю свою самостійно будуйте!

МОЇМ УЧИТЕЛЯМ

Низький уклін моїм учителям –
Мого дитинства кораблям стокрилим!
Через роки, здолавши часу шлях,
До мене лине слово Ваше щире.
Про те, що доля в кожного своя,
А мова й Україна – в нас єдині,
Їх берегти, немов своє ім'я,
Бо лиш тоді на світі ти – людина.
Низький уклін, шановні вчителі,
За Вашу осінь і за мої весни,
За добрі очі, за серця палкі,
За щирі душі і за слово чесне!

С. Деревенко

Зміст

ВСТУП	6
Функції мови. Значення мови в житті суспільства. Сила мовленого слова	6
ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО У 8 КЛАСІ.....	16
§ 1 Речення і словосполучення	16
§ 2. Просте речення	18
§ 3. Розвиток мовлення. Повторення вивченого про мовлення і спілкування, про текст, стилі і типи мовлення	26
§ 4. Просте ускладнене речення	31
<i>Тестові завдання</i>	37
СИНТАКСИС І ПУНКТУАЦІЯ СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ.....	40
§ 5. Складне речення і його ознаки. Сполучникові і безсполучникові складні речення.....	40
СКЛАДНОСУРЯДНЕ РЕЧЕННЯ	46
§ 6. Складносурядне речення, його будова і засоби зв'язку	46
§ 7. Складносурядні речення з еднальними сполучниками.....	47
§ 8. Складносурядні речення з розділовими сполучниками ...	49
§ 9. Складносурядні речення із зіставними і протиставними сполучниками	50
§ 10. Розвиток мовлення. Усний переказ тексту художнього стилю (за складним планом)	52
§ 11. Інтонація та розділові знаки у складносурядних реченнях	56
§ 12. Культура мовлення. Синоніміка складносурядних речень з різними сполучниками, складносурядних і складнопідрядних, а також складносурядного речення та простих речень	59
<i>Тестові завдання</i>	64

СКЛАДНОПІДРЯДНЕ РЕЧЕННЯ	68
§ 13. Будова складнопідрядного речення і засоби зв'язку в ньому.....	68
§ 14. Види складнопідрядних речень	74
§ 15. Складнопідрядне речення з підрядною означальною частиною	74
§ 16. Складнопідрядне речення з підрядною з'ясувальною частиною	78
§ 17. Розвиток мовлення. Письмовий стислий переказ тексту наукового стилю.....	81
§ 18. Складнопідрядні речення з підрядними обставинними частинами	83
§ 19. Складнопідрядні речення способу дії, міри та ступеня.....	83
§ 20. Складнопідрядне речення з підрядною порівняльною частиною.....	86
§ 21. Складнопідрядне речення з підрядною частиною місця	89
§ 22. Складнопідрядне речення з підрядною частиною часу	91
§ 23. Культура ділового мовлення. Написання заяви	94
§ 24. Складнопідрядне речення з підрядною частиною умови	95
§ 25. Складнопідрядне речення з підрядною допустовою частиною	98
§ 26. Складнопідрядне речення з підрядною частиною причини.....	102
§ 27. Складнопідрядне речення з підрядною частиною мети.....	104
§ 28. Складнопідрядне речення з підрядною наслідковою частиною	106
§ 29. Культура мовлення. Інтонація складнопідрядного речення.....	108
<i>Тестові завдання</i>	110
§ 30. Розвиток мовлення. Контрольний письмовий переказ тексту наукового стилю	114
§ 31. Складнопідрядні речення з кількома підрядними частинами	116
§ 32. Синонімія складнопідрядних речень з простими та ускладненими простими реченнями.....	122

СКЛАДНЕ БЕЗСПОЛУЧНИКОВЕ РЕЧЕННЯ	127
§ 33. Будова складного безсполучникового речення.....	127
§ 34. Смыслові відношення у складному безсполучниковому реченні.....	129
§ 35. Інтонація та розділові знаки у складному безсполучниковому реченні.....	133
<i>Тестові завдання</i>	138
§ 36. Культура мовлення. Синонімія простих речень, складних речень зі сполучниками і без сполучників	142
§ 37. Розвиток мовлення. Складання діалогів	143
СКЛАДНІ СИНТАКСИЧНІ КОНСТРУКЦІЇ.....	149
§ 38. Складне речення з різними видами зв'язку	149
§ 39. Культура писемного мовлення. Розділові знаки у складних синтаксичних конструкціях	154
§ 40. Розвиток мовлення. Переказ тексту художнього стилю	157
§ 41. Культура мовлення. Використання складних синтаксичних конструкцій у художніх описах.....	158
ТЕКСТ. ТИПИ МОВЛЕННЯ	162
§ 42. Поняття про текст.....	162
§ 43. Складне синтаксичне ціле	165
§ 44. Типи мовлення	167
§ 45. Культура ділового мовлення. Ділові папери. Автобіографія	170
<i>Тестові завдання</i>	174
СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО В 5–9 КЛАСАХ.....	179
§ 46. Фонетика. Графіка	179
<i>Тестові завдання</i>	184
§ 47. Орфографія	186
§ 48. Лексика.....	189
§ 49. Будова слова. Словотвір	193
§ 50. Розвиток мовлення. Переклад тексту художнього стилю (з кількома діалогами)	198
§ 51. Частини мови	199

§ 52. Розвиток мовлення. Контрольний письмовий твір публіцистичного стилю на морально-етичну чи суспільну тему	231
<i>Тестові завдання</i>	234
§ 53. Синтаксис і пунктуація	236
§ 54. Розвиток мовлення. Тематичні виписки як спосіб засвоєння і запам'ятовування почутого і прочитаного	242
§ 55. Культура мовлення. Синонімія простих і складних речень (зі стилістичним коментуванням)	244
<i>Тестові завдання</i>	246
Таблиці для повторення вивченого з синтаксису	252
ДОДАТКИ	258
Додаток 1. Поради до самостійного читання	258
Додаток 2. Поради до написання переказу	258
Додаток 3. Поради до написання твору	259
Додаток 4. Поради до написання диктанту	259
Додаток 5. Теми для дискусій і поглиблення життєвих компетентностей (обізнаності)	260
Додаток 6. Мій друг комп'ютер	261
Додаток 7. Розділові знаки у складносурядних і складнопідрядних реченнях румунської мови	262
Додаток 8. Тексти для аудіювання, читання і переказування під час самостійної роботи	265

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Надія БАБИЧ, Інеса ГУЙВАНЮК

УКРАЇНСЬКА МОВА

**для загальноосвітніх навчальних закладів
з поглибленим вивченням української мови
з навчанням румунською мовою**

**Підручник для 9 класу
загальноосвітніх навчальних закладів**

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Редактор *Л. Л. Кириєнко*
Художній редактор *І. Б. Шутурма*
Коректор *В. В. Гоменюк*

Формат 60×90 $\frac{1}{16}$, Ум. друк. арк. 17,0.
Обл.-вид. арк. 15,44. Тираж 141 пр. Зам. № 39П

Державне підприємство
«Всеукраїнське спеціалізоване видавництво «Світ»
79008 Львів, вул. Галицька, 21
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 4826 від 31.12.2014
www.svit.gov.ua
e-mail: office@svit.gov.ua
svit_vydav@ukr.net

Друк ТДВ «Патент»
88006 м. Ужгород, вул. Гагаріна, 101
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 4078 від 31.05.2011

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Надія БАБИЧ, Інеса ГУЙВАНЮК

УКРАЇНСЬКА МОВА

**для загальноосвітніх навчальних закладів
з поглибленим вивченням української мови
з навчанням румунською мовою**

**Підручник для 9 класу
загальноосвітніх навчальних закладів**

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Редактор *Л. Л. Кириєнко*
Художній редактор *І. Б. Штурма*
Коректор *В. В. Гоменюк*

Формат 60×90 $\frac{1}{16}$. Ум. друк. арк. 17,0.
Обл.-вид. арк. 15,44. Додатковий тираж 12 пр. Зам. № 39/1

Державне підприємство
«Всеукраїнське спеціалізоване видавництво «Світ»
79008 Львів, вул. Галицька, 21
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 4826 від 31.12.2014
www.svit.gov.ua
e-mail: office@svit.gov.ua
svit_vydav@ukr.net

Друк ТДВ «Патент»
88006 м. Ужгород, вул. Гагаріна, 101
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 4078 від 31.05.2011